

Kókay György

A könyvkereskedelem Magyarországon

TARTALOM

Bevezetés

Az európai könyvkereskedelem kibontakozása

A magyarországi könyvkultúra kezdetei

A középkor

A kolostorok könyvkultúrája

Az egyetemek szerepe

Könyvkultúra a kolostorokon és egyetemeken kívül

A reneszánsz és a humanizmus

A Corvina és könyvbeszerzői

A nyomdászat kezdetei

Az első budai könyvkereskedők és kiadók

A könyvkereskedelem fejlődése a magyarországi reformáció korában (1526-1600)

A reformáció elterjedése

A könyvnyomtatás fejlődése

A könyvkereskedelem helyzete

A könyv sorsa a barokk és az ellenreformáció korában (1600-1772)

A magyarországi és az erdélyi művelődés helyzete

A könyvnyomtatás és a könyvkiadás

A könyvforgalmazás fejlődése

Szerzők, mecénások és a könyvkiadás helyzete

A könyvkereskedelem a magyar felvilágosodás korában és a reformkorban (1772-1848)

A szellemi élet polgárosulása

A könyvkereskedelem szabályozása

A könyvforgalmazás fejlődése a 18. század végén

A pest-budai könyvkereskedelem kibontakozása

Az olvasókabinetek

Könyvkereskedelem a reformkorban

A kapitalista könyvkereskedelem (1849-1914)

A könyvterjesztés új formái

A könyvkiadás és a könyvkereskedelem a századfordulón

Kiadási viszonyok, szerzői jog, honorárium

A magyarországi könyvkiadás nemzetközi kapcsolatai a 19. században

A két világháború között

Az államosított könyvkiadás és könyvkereskedelem négy évtizede (1949-1989)

Kitekintés

Bevezetés

E mű első kísérlet a magyarországi könyvkereskedelem és könyvforgalmazás történetének vázlatos összefoglalására. Igaz, a hazai széleskörű könyvtörténeti kutatások keretében e témával kapcsolatban már számos részpublikáció látott napvilágot, de az is tény, hogy sok még e téren az elvégzendő munka. Éppen a további kutatások ösztönzése érdekében hasznos lehet talán így is az eddigi ismeretek összegezése, még ha ez nem eredményezhet is egyelőre kézikönyv-szerű teljességet, hanem mindössze történeti áttekintést a magyar művelődés-történet egy kevésbé ismert szeletéről.

A tágabb értelemben vett könyvtörténet egyéb területeire nézve is jellemző az összefoglaló jellegű munkák hiánya: a magyar könyvtörténeten kívül egyedül sajtótörténeti szintézisek megjelenítésére került sor, bár az utóbbi vállalkozás egyelőre nem fejeződött be. Hiányzik a magyar nyomdász- és kiadástörténeti összefoglalás csakúgy, mint a teljes hazai cenzúra- és olvasóközönség-történet is, noha egyes korszakokról készültek már kiváló részmunkák.

De arra is rá kell mutatni, hogy a témával kapcsolatosan megjelent kisebb-nagyobb publikációk ellenére a könyvforgalmazás történetének kutatása sokáig háttérbe szorult a hazai és a külföldi szakirodalomban. Pedig Schiller is úgy vélekedett, hogy a könyvek terjesztéséhez semmivel sem kell kevesebb génusz, mint megírásukhoz. Ha e neves írónak e megállapításában - melyet Johann Friedrich Cotta stuttgarti könyvkiadóhoz írt levelében olvashatunk - volt is némi túlzás, kétségtelenül jól illusztrálja a könyvterjesztői tevékenység fontosságát. Nem csoda, hogy ezt évszázadokkal korábban maguk az írók ismerték fel leginkább, hiszen ők sohasem elégedhettek meg műveik megírásával, hanem azokat olvasóikhoz is el szeretnék volna juttatni.

Az utóbbi időkben az európai könyvtörténeti kutatás is kezdi felismerni, hogy indokolatlan volt e terület elhanyagolása. Konferenciák, tanulmányok és tanulmánykötetek foglalkoznak a könyvforgalmazás történetével és az ezzel kapcsolatos módszertani kérdésekkel. A wiesbadeni Otto Harrassowitz kiadó pedig sorozatot indított, amelyben az egyes európai országok könyvkereskedelmének története kerül feldolgozásra. Ezen sorozat keretében készült el és látott napvilágot a közelmúltban e mű első, német nyelvű változata is.

Az érdeklődés feléledésében bizonyára az egyre inkább előtérbe kerülő kommunikáció-kutatásnak is volt szerepe; hatására ugyanis az irodalomtörténet-írásban is fokozottabb igény jelentkezett - az írók és a művek hagyományos tanulmányozása mellett - a befogadók, vagyis az olvasók vizsgálatára. Az olvasóközönség méreteire, összetételére, ízlésére és műveltségére vonatkozó kutatások számára ugyanis értékes információkat tud nyújtani a könyv író és olvasó közötti útja eddig jórészt ismeretlen szakaszának a feltárása. Ebben a kommunikációs láncolatban helyezkedik el ugyanis a könyv terjesztője, akinek nem kis szerepe van abban, hogy a könyv végül is eljusson az olvasókhoz; tehát róla szóló ismertetéseink szolgálják az olvasóközönség közelebbi megismerését is.

A könyvterjesztés története szorosan kapcsolódik más könyvtörténeti diszciplínákhoz; mindenekelőtt a nyomdász- és kiadástörténet, a könyvkötészet, a könyvkiadás és a cenzúra történetéhez. A téma komplex jellege nem könnyíti meg szintézis készítését, hiszen e szorosan kapcsolódó területeket itt sem teljesen elmellőzni, sem pedig részletesen tárgyalni nem lehetséges.

A magyarországi könyvforgalom és könyvkereskedelem történetét elsősorban szellemi életünk egyik fontos tényezőjeként vizsgáltam. (Témánkat azért szükséges a „könyvforgalmazás” fogalmával kiegészíteni, mert a középkorban nálunk sem volt érdemleges könyvkeres-

kedelem.) Főként irodalom- és művelődéstörténeti szerepét kívántam feltárni a kezdetektől a legutóbbi időkig. A könyvkereskedelem közgazdasági vonatkozásait csak annyiban érintem, amennyiben ezek kapcsolódtak irodalom- és kultúrtörténeti kérdésekhez.

Könyvkultúránk évezredes történetének ezen új szempontú áttekintése alkalmat nyújt arra is, hogy újabb nézőpontból győződhessünk meg arról a sokoldalú európai kapcsolatrendszerrel, amely a honfoglalástól és a kereszténység felvételétől kezdve egy évezreden át jellemezte a magyar művelődést. A Magyarországra kerülő első könyvek - a múlt homályába merülő, feltehető pannoniai római és keresztény előzmények után - a Rajna-mentérről és a francia határvidékről származtak, de már az első évtizedekben a nyugati latin mellett keleti görög könyvek is kerültek Gellért püspök kezébe, a csanádi egyházmegye területén. A könyvforgalom története azt is kimutatja, hogy könyvkultúránk a későbbiek során is sokrétű kapcsolatban állt Lengyelországtól Németországon, Franciaországon, Olaszországon és Hollandián át Angliáig szinte egész Európával.

Az európai könyvkereskedelem kibontakozása

A könyvkereskedelem kezdetei az ókorra nyúlnak vissza. Az ókori Kelet - pontosabban Egyiptom - szolgáltatta az antik könyv legfontosabb anyagát, a papiruszt: a legrégebb, írással ellátott papiruszok már az időszámítás előtti harmadik évezredben feltűntek, de arról nincs tudomásunk, hogy e keleti kultúrákban könyvkereskedelem is létezett volna. Egyedül az ószövetségi zsidósággal kapcsolatban vetődött fel ennek lehetősége a Biblia egy helye alapján, ahol arról esik említés, hogy a sok könyvírásnak se vége, se hossza.

A görög-római kulturális életben - miként erről több ókori író munkáiból értesülünk - már bizonyosan szerepet játszott a könyvkereskedelem. A könyv szó latin megfelelője, a *liber* eredetileg fát jelentett; utalva arra, hogy a könyvek előállításához, a legrégebb időkben fát használtak fel. (A latin szó leszármazottai az angol *library*, és a francia *librairie* = könyvtár, könyvkereskedés). Két vagy több fatábla összekapcsolása (*Diptychon*, *Polytychon*) a fatáblák nehezen kezelhetősége miatt nem bizonyult életképesnek, de maga az elv a későbbi kódex-, illetve könyvforma kialakulásában mégis érvényesült. Az ókor legfőbb írásanyaga a papirusz és a bőr maradt, mely utóbbit származási helyéről, Pergamonról pergamennek nevezték el. (A könyv szó görög megfelelője, a *biblos*, mely számos mai szóban is fennmaradt, szintén egy városról, a Tripolisz melletti Gubla görög nevére, *Byblos*-ról kapta elnevezését, mert e városból érkezett a papirusz-szállítmány jó része.) A megírt papiruszt és, pergament tekercsekbe csavarva tárolták. A tekercs alakú könyv az 1. és 4. század között alakult át a mai könyvhöz hasonló, kódex formává. Kialakulását a könnyebb kezelhetőség mellett az a körülmény is elősegítette, hogy a keresztény irodalmat tartalmazó kódexeket az üldözések idején könnyebben el lehetett rejteni.

A görög-római könyvkereskedelem jelentősége a szövegek egykori elterjesztése és forgalmazása mellett az antik szellemi örökségnek a középkorra való áthagyományozásában rejlik. Legkésőbb az időszámítás előtti 5. század második felétől léteztek már Görögországban könyvkereskedők, erre vallanak e foglalkozásnak attól a kortól kezdve előforduló görög elnevezései: *bibliopolesz*, *bibliokapélosz*. Az előbbi szót a rómaiak bibliopola formában vették át. Az antik könyvkereskedelemtől szóló ismereteink jórészt az egykorú írók műveiben található megjegyzésekből származnak. Így például Arisztophanész *A madarak* című komédiájában (i. e. 414) arról esik szó, hogy az athéniak reggeli után a könyvkereskedésekbe mentek, hogy ott az új könyvekről beszélgessenek. Szókratész, miután az athéni bíróság i. e. 399-ben halálra ítélte, védőbeszédében arra hivatkozott, hogy a korabeli filozófusok írásait a város piacának egyik helyén olcsón meg lehetett vásárolni. Dionysziosz Halikarnasszosznak pedig, aki i. e. 30-ban Rómába ment, azt az információt köszönhetjük, hogy az i. e. 4. században Görögországban már létezett vándor könyvkereskedelem.

A görög könyvkereskedelem főleg az alexandriai könyvtár alapítása nyomán lendült fel: a gyűjtemény kialakítása során szinte az egész egykori görög világ műveit beszerezték; a könyvtár állományából pedig céhbeli másolók készítettek másolatokat. Kallimakhosz (310-240) a különböző szerzőktől származó művekről könyvtári katalógust is készített, ami sajnos nem maradt ránk.

A római birodalom könyvkereskedelméről szintén főként az írók, Cicero, Horatius, Martialis és mások munkáiban olvasható részletek alapján, az i. e. 1. századtól van tudomásunk. Cicero Pomponius Atticushoz írt leveleiben olvashatunk a könyv előállításáról; Atticus ugyanis Cicero kiadójaként tevékenykedett. Horatius kiadói a Sosius testvérek voltak, üzletük a Janus szobor közelében volt. Martialis ifjúkori műveit Quintus Pollius Valerianus adta ki. Ugyanő

beszél egy bizonyos Tryphon nevű könyvkereskedőről is, aki állítólag hasznot húzott az ő könyvéből. Tryphon volt Quintilianus kiadója is. A római könyvkereskedelem hálózatának méreteit érzékelteti Martialisnak az a dicsekvő megjegyzése, hogy műveit az egész világon olvassák. Hasonló megjegyzéseket találunk Ovidiusnál, Horatiusnál és az ifjabbik Pliniusnál is.

Rómában a könyvkereskedőt bibliopolának nevezték, ha másoló is volt egyben, akkor librariusnak. A könyvesbolt latin elnevezése bibliopoleia, illetve tabernae librariae volt. (Ezek a nevek szerepelnek többnyire a régi századok hazai levéltári aktáiban is.) Azt a tárolóhelyet, ahol a papirusztekercseket elhelyezték, armariumnak hívták.

A római könyvkereskedelemmel kapcsolatban több vonatkozásban hiányosak az ismeretek. Nem pontosan ismert, hogy a könyvkiadás és a terjesztés mennyiben kapcsolódott egybe, a kiadó szerepét sem látjuk világosan, csak keveset tudunk a könyvárakról és a honoráriumokról is. Az bizonyos, hogy a római jog rendszerében a szerzői jog fogalma még ismeretlen volt, de etikai szempontból Martialis már élesen elítélte a szellemi tulajdon elorzóját, amikor azt *plagiarius*nak, emberrablónak nevezte. A ma is élő *plágium* elnevezés innen eredeztethető. Ugyancsak mindmáig élő fogalomká vált Horatius támogatójának, Maecenasnak a neve is.

Az Augustus korában kifejlődött római könyvkereskedelem világméretű hálózata jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a római szellem alkotásai elterjedhettek a birodalom távoli provinciáiban. Szerepe volt abban is, hogy Horatiusban és kortársaiban kialakulhatott a költői halhatatlanság, a *non omnis moriar* tudata.

A keresztény tanítás a korai időkben szóbelileg terjedt; az evangéliumokat csak az első század második felében foglalták írásba. Az üldözések idején nem volt lehetőség a keresztény művek nyílt forgalmazására. Diocletianus császár alatt - 303-ban, a legsúlyosabb keresztényüldözés során - még az istentiszteletnél használatos szertartáskönyveket is elkobozták és elégették. A keresztény könyvek szabad terjesztése csak Constantinus fellépésével, 312-től vált lehetővé. Ennek köszönhetően 384-ben Szent Jeromos egy levélben már arról írhatott, hogy a Szentírás példányai az egész világon elterjedtek. Sulpicius Severus történetíró (363-425) szerint ekkor már alig volt olyan hely, ahová a keresztény művek nem jutottak el. Ennek alátámasztására azt is hozzáfűzte, hogy semmilyen más könyvek nem eredményeztek a könyvkereskedőknek nagyobb hasznot, mint e munkák.

A római birodalom összeomlása és a népvándorlás viharos korszaka után az európai szellemi élet irányítását az egyház intézményei vették át. Az egymás után megalakuló szerzetesrendek szabályaiba belefoglalták a könyvvel kapcsolatos rendelkezéseket is, melyek sokáig iránymutatók maradtak az utódok számára. Ilyen volt például a kolostori könyvtárakról a Szent Ágoston által 390-ben megfogalmazott szabályzat. Ugyancsak nagy hatásúnak bizonyult Nursiai Szent Benedeknek (480-547), a montecassinói bencés kolostor megalapítójának *Regulája*, amely pontosan előírta a szerzetesek számára szükséges olvasmányokat. A könyvtárak a kolostorok fontos részei lettek, melyek gyarapítására nagy gondot fordítottak. Az Elzászban lévő murbachi kolostor könyvtárából hiányzó művekről a 9. században már desiderata katalógus is készült. Az egyes kolostorok a művek lemásolása céljából kölcsönözték egymásnak kézírataikat. Könyvet csak akkor adtak el az állományból, ha helyébe más művet szereztek be.

A hellenisztikus korban a római birodalomban kifejlődött könyvkereskedelem a középkor első szakaszában csaknem teljesen megszűnt. Szerepét a kolostorok másolóhelyei között kibontakozó könyvforgalom vette át. A középkorban a könyvkultúra gócpontjaivá a kolostorok mellett az egyetemek váltak.

A magyarországi könyvkultúra kezdetei

A középkor

A magyar könyvkultúra kezdeteit a magyarságnak a Kárpát-medencében történt letelepedését követő államalapítástól és a kereszténység felvételétől számíthatjuk. A 9. század utolsó éveiben befejeződő honfoglalás nyomán Géza fejedelem és Szent István uralkodása alatt megindult az ország bekapcsolódása a középkori európai műveltségbe. Mind az európaizálódásnak, mind pedig a kereszténnyé válásnak fontos eszközei voltak azok a latin könyvek, amelyeket nyugati egyházi személyek hoztak ekkor Magyarországra. Hazánkban kétségkívül ezek voltak az első könyvek, de az ország területére bizonyosan már jóval korábban eljutottak a klasszikus római irodalom termékei csakúgy, mint a keresztény munkák. E feltevés alapja, hogy a honfoglalás előtt a Kárpát-medence jelentős részében voltak a római birodalomnak provinciái. Augustus i. e. 11-ben hódította meg a Dunántúl Pannoniának nevezett területét, Trajanus pedig egy évszázaddal később Dáciát. Bár mindkettő elsősorban a birodalom határának biztosítását szolgáló, katonai jellegű provincia volt, mégis, főleg Pannoniában a légió táborai mellett polgári jellegű települések is kialakultak, megjelent a birodalmi latin-római kultúra; a nagyobb városokban a görög nyelv is elterjedt. A provinciák székhelyein az íráson, olvasáson és számoláson kívül magasabb ismereteket is tanítottak. Néhány fennmaradt téglakarcolaton olvasható Vergilius-idézetből és Vergilius reminiscenciákat tartalmazó sírversekből arra lehet következtetni, hogy egyes iskolákban klasszikus szövegeket is olvastak. A keresztény közösségek, bár viszonylag csak későn indulhattak fejlődésnek, az utolsó nagy keresztényüldözést követően, a 320-as évektől jelentősen megerősödtek. Minden bizonnyal ekkor már Pannoniára is vonatkoztak azok a megállapítások, amelyeket Szent Jeromostól és Sulpicius Severustól a keresztény művek elterjedésére vonatkozóan már korábban idéztünk. Pannoniában már minden valószínűség szerint jóval a honfoglalás előtt volt bizonyos könyvkultúra: előbb a klasszikus latin irodalom, majd a keresztény tanítást tartalmazó munkák, szertartáskönyvek használata révén. Mindennek nyomát a birodalom bukása és a népvándorlás viharai - ellentétben a föld alatt megmaradt tárgyi emlékekkel - nyomtalanul eltüntették.

Természetesen a pannoniai előzmények közvetlen hatással nem lehettek a magyarság kárpát-medencei letelepedésével Magyarország területén meginduló kulturális életre és ezen belül a könyvkultúrára. A kultúrák folytonossága szempontjából mégsem indokolatlan rámutatni, hogy Géza fejedelem és István kezdeményezése ezeknek a klasszikus és főleg keresztény hagyományoknak a folytatása volt. Ha ezúttal csak szimbolikusan is, de a magyarországi középkori könyvkultúra ugyanúgy ráépült az antik és a korai keresztény előzményekre, mint ahogy templomaink egy része a római épületeken és régi keresztény szentélyek maradványain épült fel.

Voltak a Szent István korában kibontakozó magyarországi könyvkultúrának közvetlenebb, bár szerényebb előzményei is. Ilyen mindennek előtt az a tény, hogy a 10. század magyar társadalmának vezető rétegei bizonyos írásismerettel rendelkeztek; ennek emlékét őrzi a török eredetű *ír* és *betű* szavunk. Az ősi magyar írás, a türk-kazár eredetű rovásírás valószínűleg csak bizonyos rövidebb, gazdasági és hivatalos feljegyzésekre, feliratoknak kőbe, fába vagy bőrbe vésésére szolgált. Bár az ősi magyar népköltészet emlékei az írásbeliség hajnalán még nem csapódhattak le írásban, az etelközi térítéstől kezdve mégis számolni lehet azzal, hogy a

magyar nyelvű feljegyzésre is alkalmassá tett rovásírással magyar szövegek is készültek. Az új hazában ezekből alig maradt fenn, de ennek oka részben a fa és a bőr romlandósága, részben pedig tudatos pusztítás is lehetett. A keresztény papok határozottan felléptek a pogány emlékek ellen: a köveket összetörték, a feliratos edényeket beolvasztották, az írásokat elégették. Györffy György szerint, ha a váratlan háborús események miatt 953-ban nem hiúsult volna meg Hierotheosz bizánci püspök térítési akciója, Magyarországon olyasféle görög nagybetűkből álló írás honosodott volna meg, mint amilyen a nagyszentmiklósi kincs edényeit díszíti, és az egyházi irodalom a 10. század végétől magyar nyelvű lett volna.

A történelem azonban másképpen alakult: az augsburgi vereség után, 955-ben uralomra került Árpád-ház gyökeresen új politikát kezdett, és hamarosan eldőlt, hogy a magyarság nem Bizánc, hanem Róma által kapcsolódik be az európai műveltségbe.

A magyarországi középkori kultúra kialakulása szoros kapcsolatban állt a feudális állam gazdasági és társadalmi alapjainak kiépítésével, az egyház intézményeinek megszervezésével és a hittérítéssel. Bár kezdetben inkább a keleti kereszténység hatása érvényesült, a Szent István trónra lépésével uralomra került Árpád-házi királyok már a nyugati kereszténység felé orientálódtak: a magyar kultúra kibontakozása és további története jórészt a nyugati kereszténységgel fonódott össze. Az első magyar király - aki „apostoli” címet nyert - tíz püspökséget, köztük két érsekséget alapított, a püspökségek mellett káptalanokat és kolostorokat létesített. A térítésben és az egyházszervezésben eleinte főként német és francia földről, Csehországból, Itáliából érkező bencések (996) vettek részt. Később ciszterciek (1142), premonstreiek (1130), ferencesek (1228) és domonkosok (1221) kapcsolódtak a missziós és kulturális tevékenységbe. A kereszténység magyarországi elterjesztése időben egybeesett a nyugati egyház általános megújulásának illetve a kolostori reformmozgalomnak a korával.

Sajnos a magyarországi könyvkultúra első századaiból csak kevés emlék maradt fenn. Nem csak az e korból származó kódexek száma alacsony, hanem a könyvekkel, könyvtárakkal kapcsolatos forrásanyag is nagyon gyér. Ezért az Európa délkeleti részében oly gyakori történelmi viharok sok pusztítása és a gyűjtemények tulajdonosainak gondatlansága egyaránt felelős. Mintha mindezt előre látta volna Szent László király: amikor egy 11. század végi oklevélben elrendelte a pannonhalmi Szent Benedek rend értékeinek, köztük a könyveknek számbavételét; aggódva a kincsek pusztulásától, egyaránt tartott külső erőszaktól, csalárdésztől valamint az őrzők hanyagságától. A tatárok, törökök barbár pusztításai és más háborús károk, rablások, tűzvészek, valamint a könnyelműség és nemtörődömség mellett azonban arról sem szabad megfeledkezni, hogy az első századok könyvei Magyarországon jórészt egyházi jellegű, liturgikus művek voltak, melyek az állandó használat következtében jórészt tönkrementek. Miként a magyar államiság első századainak templom- és kolostorépületeiből ma már szinte csak töredékek, alapfalak és mindössze egy-két altemplom látható, ebből a korszakból az írásos kultúra emlékei szintén csak nagyon hiányosan maradtak fenn.

A magyarországi kódexek nagyméretű pusztulását jól illusztrálják a következő adatok. Jelenleg 1200 körül van a magyarországi középkori kódexek száma, de ebből csak mintegy 190 a magyarországi eredetű, illetve a már a középkor folyamán Magyarországon található kódex. A jelenlegi kódexállomány ugyanis jobbra 18-19. századi könyvgyűjtés eredményeként alakult ki. Becslések szerint az ország kéziratos könyveinek száma a 16. századi nagy pusztulás előtt legalább 45.000-re tehető, vagyis az 1526 előtti magyarországi kódexeknek még fél százaléka sem maradt meg. E maradvány segítségével kell rekonstruálni a középkori magyar könyvkultúrát, mely kezdetben az egykorú európainál bizonyosan szerényebb volt, de ennek lassan mégiscsak részévé, a 14-15. század fordulójára pedig egyenrangú tagjává vált.

A középkori magyarországi könyvkultúra emlékeinek hiányát újabban más okokkal is magyarázták. Fügedi Erik és Tarnai Andor kutatásai ugyanis arra is felhívták a figyelmet, hogy nálunk a szóbeliség szerepe sokkal kiterjedtebb volt, mint a német, francia vagy olasz nyelvterületen. Ez nem csak a magyar nyelvű líra és epika szinte kizárólagos szóbeliségében nyilvánult meg, hanem megfigyelhető az egykorú vallásos, sőt jogi-közigazgatási gyakorlatban is. E vélemények szerint középkori írásos emlékeink szegényességét a háborús pusztítások mellett a középkori magyar nemességnek az írásbeliséggel szemben a szójhagyomány iránti ragaszkodása is magyarázza.

Könyvkereskedelemeiről - a szó klasszikus és modern értelmében, miként a középkori Európában - természetesen a középkori Magyarországon nemigen beszélhetünk. De a könyvimport már a térítés kezdetétől jelentős szerepet játszott, hiszen a könyveket nyugatról kellett behozni. Majd kialakult a kolostorokon belül a könyvmásolói tevékenység és a különböző kolostorok közötti könyvforgalom, később pedig jelentkeztek a könyvkereskedelem egyéb, korai előfutárai.

Az első latin könyveket Magyarországra Géza püspökei, Sankt-Galleni Bruno és Piligrim, passauai püspök hozhatta. Bár sem Géza, sem Szent István korából nem maradt fenn egyetlen könyv sem, valószínű, hogy ezek az első magyarországi misekönyvek és a keresztény törvényeket tartalmazó kódexek a mainzi érsektől származhattak. E kódexekkel magyarázható ugyanis, hogy Szent István törvénykönyvének első és második fejezete szó szerinti átvétel a mainzi zsinat 874-i határozataiból.

A 11. század derekáról származtatható az első ismert magyarországi szerkönyvnek egy kitépelt lapja, mely talán a garamszentbenedeki apátságé volt. A legkorábbi, teljes épségben megmaradt három kódexet a zágrábi érseki könyvtár őrzi; mindhárom a zágrábi püspökség megalapításakor, 1094-ben hazai főpapoktól kapta a püspökség. Ezek egyike a Zala megyei hahóti monostorból származó *Sacramentarium*, a másik Hartwich győri püspök *Agenda Pontificalisa*, a harmadik egy 11. századi esztergomi *Agenda Pontificalis*. E teljes kéziratokon kívül van még e korból egy tucatnyi, hasonló jellegű töredék is.

E liturgikus könyvek alapján megállapítható, hogy a magyar liturgia a Rajna vidékéről származik. Főként a kölni érsek alá tartozó Felső-Lotaringia és a trieri érsek fennhatósága alatt lévő Alsó-Lotaringia volt képviselve, a francia határvidékkel. A kezdeti időszakban az istentisztelethez szükséges könyveket főként erről a vidékről hozták Magyarországra.

A külföldről behozott könyvek alapján megindult a másoló tevékenység, melyet lehetővé tett a még István király korában bevezetett latin olvasás- és írástanítás. Erre vall az 1009-ben pécsi püspökké kinevezett Bonipertus kérése Fulbert Chartres-i püspökhöz, a kor egyik leghíresebb káptalani iskolájának fejéhez, akitől - valószínűleg a pécsi káptalani iskola számára készítendő másolat céljára - Priscianus latin grammatikájának megküldését kérte. István korában mind a tíz magyar püspökségben megindulhatott a könyvmásolás és a szükséges, másolandó könyvek beszerzése is.

A könyvekről egyébként István király törvénye intézkedett is. A második Decretum első cikkelyében (*De regali dote ad ecclesiam*) arról van szó, hogy a falusi egyházak felszerelésénél a király biztosítja a papi öltözékeket és az oltárterítőket, a papokról és a könyvekről azonban a püspökök gondoskodnak. Szent László uralkodása idején pedig megszületik a székesegyházakat és a falusi templomokat könyvekkel ellátó másolóműhely: a scriptorium is.

István király ritkábban kiemelt erényei közé számíthatjuk azt a mecénási nagyvonalúságot, amelyet Szent Gellért tudományos munkássága érdekében tanúsított. A király a térítés gyakorlati tevékenysége közben felismerte Gellért elméleti képességeit is, és Bakonybélben

nyugalmas alkotó műhelyt biztosított számára. Gellért ilyen előzmények után írta meg *Deliberatio* című művét. Vagyis már az első évtizedekben nem csak másolás, hanem önálló alkotás által is született olyan könyv Magyarországon, amelynek létrejöttében az első magyar királynak is volt bizonyos szerepe.

E mű létrejöttéhez István király tudománypártolása és Gellért püspöknek a Bizánctól névleges függőségben lévő Velencéből való származása mellett a csanádi egyházmegye földrajzi helyzete is hozzájárulhatott. A püspökség helyén korábban ugyanis görög szertartású monostor volt, s itt a szomszédos görög püspökségek révén könnyen hozzá lehetett jutni görög könyvekhez is. Ezek a körülmények is szerepet játszhattak abban, hogy Szent Gellért *Deliberatio* című műve elkészülhetett. E példa a hazai könyvforgalmazás kezdeti szempontjából pedig arra vall, hogy a kereszténység első évtizedeiben a nyugati latin könyvek mellett keleti, görög könyvek is kerültek Magyarországra.

A kolostorok könyvkultúrája

A püspökségek mellett Magyarországon is a kolostorok voltak a középkori könyvkultúra legjelentősebb központjai és műhelyei. A 11. századtól kezdve férfi és női kolostorok, valamint monostorok egész sora épült; bennük találtak otthonra a könyvmásoló műhelyek (scriptoriumok) és a könyvtárak. Azok a regulák, amelyekben Szent Ágoston, majd Nursiai Szent Benedek évszázadokkal korábban előírták a szerzetesek számára a könyvolvasást, érvényesek lehettek a 11. században alapított magyarországi kolostorokban is, különös tekintettel a kolostori reformra, mely révén ekkorra már ezek valamennyi latin szerzetesrend körében általánossá váltak.

A könyvírás szinte az egész középkoron keresztül - Európában is - papi kézben maradt, de a papságnak is csak a legműveltebb rétege értett az íráshoz, másoláshoz. A 14-15. századi zsinati rendelkezések, de még az 1515. évi veszprémi zsinati határozat is megelégedett annak megvizsgálásával, hogy a felszentelendő pap tud-e jól olvasni és énekelni; az írástudás szükségéről nem történt említés.

Az írásbeli ügyintézés kialakulása viszont szükségessé tette latinul írni és olvasni tudó scriptorok rendelkezésre állását. Az oklevélírás ezért előbb laicizálódott, főleg attól kezdve, hogy III. Béla 1181-ben elrendelte az elébe kerülő ügyek írásba foglalását - egy időben az európai írásreakció hatásának 12-13. századi megszűnésével. A magyar középkor második felében, a 14-15. században mind több világi található az írástudók (literátusok) között, akik a királyi kancellárián és más helyeken íródeákként, jegyzőként tevékenykedtek. Az írásbeliség irodalmi területén, a könyvírásnál azonban a középkorban csaknem kizárólag papokat (klerikusokat) találunk.

A magyarországi literatúra, és benne a könyvkultúra - miután Szent István megteremtette a feltételeit - a 11. század folyamán a középkori Európa egyetemes, latin nyelvű irodalmának magyarországi hajtásaként bontakozott ki. A század végére, a még ki-kirobbanó pogány lázadások elfojtása után megszilárdult az új állam és a kereszténység intézményrendszere. Szent László és Kálmán (akit a tudományok kedvelése miatt „Könyves” Kálmánnak neveztek) kora a magyar irodalom bölcsője volt. Történeti gesták, krónikák és legendák keletkeztek; az új szerzetesrendek megjelenésével pedig tovább színeződött a kolostori kultúra.

Az első hiteles könyvjegyzék, amely e korból fennmaradt, a pannonhalmi Szent Benedek rend könyvtárának leltára. A 10. század legvégén alapított kolostor könyveinek száma a 11. század végére 80 kötetre gyarapodott; a művek száma hozzávetőleg 200 körül lehetett. Ez az

állomány a korabeli nyugati kolostorok könyvtáraiénál szerényebb volt, de figyelembe kell venni, hogy a magyarországi kereszténység első, viharos századaiban a pannonthalmi szerzetesek még főként térítéssel foglalkoztak. Scriptoriumuk a püspökségek, plébániák és más kolostorok számára is állított elő szertartáskönyveket, tehát nem csak saját könyvtáruk gyarapításával törődtek. A gyűjtemény alapját Szent István néhány kötetből álló ajándéka vehette meg, ehhez gyűltek azok a könyvek, amelyeket a monostor lakói a máshonnan kölcsönzött kéziratok alapján másoltak. A könyvtár összetétele is ezt az önálló irodalmi-történetírói tevékenység előtti, másoló fázist tükrözi. A latin nyelvű könyveknek mintegy fele liturgikus tárgyú, a többi részben közös olvasásra előírt munka (szentek élete, beszédek, köztük Szent Ágoston beszédei, rendi szabályzatok stb.), részben egyéni olvasásra szánt művek (szentírás-magyarázatok, egyházatyák, Nagy Szent Gergely és Isidorus művei), valamint az oktatást szolgáló írások voltak. (Pl. a Donatus-féle latin nyelvtan *Ars minora*, Cicero Catilina elleni beszédei, Lucanus és Cato munkái.)

A pannonthalmi monostor könyvtára a 11. század végén a hazai viszonyokhoz képest csodálatosan gazdag gyűjteménynek számított, igaz, összetétele nem volt túl korszerű: két kódex kivételével valamennyi mű a 9. századi Karoling-renaissance előtti korból származott. A könyvekkel kapcsolatos dokumentumok szegénységére jellemző, hogy a kolostorok alapítóleveleiben eleinte nem szerepeltek könyvlisták. A tihanyi alapítólevél - az egyetlen korabeli, hiteles monostoralapító levél -, de még annak 12. század végi átdolgozása sem tartalmaz felsorolást könyvekről.

1092-ben Szent László első törvénye István királyéhoz hasonlóan intézkedett, a könyvekről való gondoskodás és a pogány felkelések által keletkezett pusztítások pótlása e szerint is a püspökök kötelessége volt. László uralkodása alatt az egyházpolitikában mégis jelentős irányváltás következett be. Bár támogatta István király bencés alapítványait is, a hagyományos montecassinói és Rajna-vidéki bencés irányzatot egyre inkább felváltották a clunyi reform nyomán kibontakozott burgund-francia monasztikus törekvések képviselői. Ennek következményeként a 12. században a magyar királyok már csak a Burgundiában megreformált cisztercita és premontrai rend szerzetesei részére alapítottak apátságokat.

A következő két században a kolostori könyvkultúra az új szerzetesrendek megjelenésével egyre gazdagabbá vált. A ciszterci és premontrai rend szabályzata 12-13 kötetben határozta meg a rendalapításhoz szükséges könyvek számát. Igyekeztek Magyarországon is végrehajtani azt az általános európai rendelkezést, mely szerint a liturgikus könyvek egységességén és azonosságán örködni kell. Ezért járt 1234-ben egy bizonyos András testvér, a váradhegyfoki egyház kanonokja Premontrében, ahonnan magával hozta az ottani egyház lektionariumának, teljes antifonás könyvének, a gradualének, a hangjegyes misekönyvnek, a collectaneumnak, a martirologiumnak, a kalendáriumnak és a szokások könyvének másolatát.

Lehet, hogy a legrégebb, fennmaradt hazai iskoláskönyv is francia eredetű, talán Párizsból hozta haza egy ott tanuló magyar. A könyvet valószínűleg az esztergomi - esetleg a székesfehérvári vagy veszprémi - káptalani iskolában használták. Annyi bizonyos, hogy e 12. századi kézirat m. a legkorábbi, jelenleg Magyarországon meglévő tankönyv.

A 12-13. századból mégsem maradt sok könyv. Ennek oka részben az országon 1241-ben végigdúló tatárjárás volt, amely nem kímélte meg a kolostorok értékeit sem. A korabeli kódexek eltűnésének másik magyarázatát a központi királyi hatalom csökkenésével egyidejűleg kifejlődő oligarchia és az akkor létrejövő sajátos tulajdonviszonyok adják meg. Ekkor ugyanis a királyi és hercegi alapítások mellett a nemzetségek is alapítottak monostorokat, amelyek - a könyvekkel együtt - kegyúri-nemzetségi tulajdonba kerültek. Hogy a kegyurak sokszor mennyire nem bizonyultak az értékes könyvek jó gazdáinak, bizonyítja a

12. század legszebb megmaradt magyarországi könyvének, a csatári apátság kétkötetes bibliájának - a bizonyára nem egyedül álló - esete. E bibliát az anyagi zavarba került Gutkeled nemzetség 1263 körül elzalogosította egy bizonyos Farcasius nevű vasvári zsidó kereskedőnél. Mivel a köteteket nem tudták kiváltani, sőt újabb összegeket vettek fel rá, a biblia továbbra is zálogban maradt, majd több mint száz év múlva az admonti apátság könyvtárában bukkant fel mint „Gebhard érsek bibliája”. A kódex ma a bécsi Österreichische Nationalbibliothek tulajdonában van. A kegyúr az elveszett könyvekért két faluval kárpótolta az apátságot...

Az e korból fennmaradt kódexek között őrződött meg az utókorra a székesfehérvári antifonarium (Codex Albensis), mely az év napjaihoz kapcsolódó himnuszok zenei gyűjteménye és a Garamszentbenedekről származó Szelepcsényi evangelistarium. A század végén keletkezett az a bencés eredetű szertartáskönyv (Pray-kódex), amelyben az első összefüggő magyar nyelvű szöveg, az 1200 körül leírt *Halotti beszéd és Könyörgés* olvasható. Egy évszázaddal későbbi másolat a legrégebb magyar nyelven írt ismert vers, az *Ómagyar Mária-siralom*. A magyar irodalom ezen prózai és verses emlékei már bizonyos fejlettségről tanúskodnak, s ez arra vall, hogy rajtuk kívül sok korábbi és egykorú mű létezhetett, amelyek azonban nem maradtak fenn.

A magyar középkor második felében már számos jel mutatja a kolostori könyvkultúra hanyatlását. A nemzetségi monastorok pusztulásnak indultak, s ennek a könyvtárak is kárát látták. Egy 11. századi összeírás szerint a bakonybéli bencés monostornak még jelentős kódexállománya volt, amiből a 16. század elején tartott apáti vizsgálat már csak néhány kötetet talált meg.

Nem csekély kárt okoztak a tűzvészek is, melyekben olykor egész gyűjtemények pusztultak el. 1276-ban a veszprémi székesegyház könyvtárának égésekor 3000 márká értékű könyv lett a lángok martalékává. Tűzvész pusztította el a 13. század végén a gyulafehérvári székesegyház könyvtárát is.

Ugyanakkor vannak adatok a magyarországi kolostori könyvtárak könyvforgalmáról és gyarapodásáról is. 1432-ben az alsó-ausztriai gamingi karthauzi kolostor feljegyzései szerint eladtak egy bizonyos Kristófnak, az Eger melletti segedelem-völgyi karthauzi kolostor perjeljének egy misekönyvet, egy gradualét és egy antiphonariumot 23 forintért, amit az nyomban ki is fizetett. Hogy a kolostorok közti könyvforgalom nem csak üzleti alapon, hanem ajándékozáson is nyugodott, bizonyítja az a megjegyzés, hogy a könyvtárból ingyen, csak „Isten kedvéért” még kilenc könyvet ajándékoztak magyarországi rendtársuknak.

Az e korból fennmaradt egyéb feljegyzésekből is következtethetünk a 15. századi könyvek hazai értékére és árára. A veszprémi káptalan 1430 körül keletkezett könyvjegyzékéből arról értesülünk, hogy néhai László testvérnél - aki a budai Szent János monostorban élt - egy misekönyv volt zálogban, mégpedig egy főpapi süveg ára fejében. A feljegyzés szerint a könyv nagyon értékes volt, féltő, hogy elveszett.

A korabeli magas könyvárakra példa az a graduale is, amelyet Bártfa városa 1435-37-ben a plébánia temploma számára másoltatott: a graduale legkevesebb 28 aranyforintba került. Egy antiphonaléért pedig, melyet 1493-ban kezdett el másolni egy eperjesi scriptor, a város 105 forintot fizetett, igaz, hogy a munka három évig tartott. (A 15. század végén 100 forint volt egy nagyobb, előkelő kanonokság évi jövedelme.)

A liturgikus könyvekért - magas árak ellenére - meg kellett hozni ezeket a nagy anyagi áldozatokat, hiszen e művek a gyakori, mindennapi használatban tönkrementek.

Jelentősen megváltozott a könyvek ára a könyvnyomtatás elterjedése után. A mechanikusan sokszorosított könyv kéziratos elődéhez képest lényegesen olcsóbb lett, és ezáltal jóval többen engedhették meg maguknak a könyvvásárlást. Igaz, a kódex csak lassan adta át helyét az új módon előállított könyvnek. Bártfa városa 1493-ban jelentős költséggel még mindig másoltatta az antiphonalét. A nagy árkülönbséget jól jelzi, hogy Joannes Henckel, Mária királyné udvari papja 1516-ban Budán Alexander de Hales *Summa universae philosophiae* című művének 1482. évi nürnbergi kiadását már 6 forintért meg tudta vásárolni. Pelei Tamás gyulafehérvári kanonok pedig Erazmus közmondás-gyűjteményének, az *Adagiának* 1508-i kiadását - ugyancsak Budán - 1515-ben mindössze 2 forintért szerezte meg.

A középkori egyházi könyvigényt nem kis részben a külföldről történt vásárlásokkal elégitették ki. Az e századból ránk maradt emlékek - az eredeti művek és a könyvjegyzékek - egyaránt arról tanúskodnak, hogy a könyvek jelentős része a világi papság és a szerzetesek gyakorlati szükségleteit szolgálta.

Ezek között, a szűkebb értelemben vett liturgikus művek mellett egyéb könyvek széles skálája szerepelt, amelyek az egyházi tevékenység különböző területein nyújtottak segítséget a papságnak. Ilyenek voltak - a teljességre való törekvés nélkül - a különböző jogi- és törvénykönyvek, a pasztorációs kézikönyvek, melyeket néha megjelenésük után meglepően gyorsan beszereztek külföldről. Így például a skolasztika neves személyiségeinek, Nagy Szent Albertnek, Aquinói Szent Tamásnak és másoknak az írásait tartalmazó *Compendium theologiae seu theologiae veritatis* című kézikönyv 1481-ben kiadott példányát Bártfai Péter rövidesen a megjelenése után vásárolhatta meg, mert 1485-ben már ő is eladta a Kisszebenből származó Péternek.

A 14. századi dominikánus, Rainerius Pisanus általánosan használt kézikönyve, a *Pantheologia sive summa universae theologiae* több helyen is megvolt Magyarországon, pl. a karthauziak lövöldi kolostorában is. Ez utóbbinak egy 1478-ban, Nürnbergben nyomott példányát Mátyás király 1480-ban vásárolta meg és adományozta a karthauziaknak.

A gyakorlati célú, egyházi irodalom körébe tartozó munkák között megtalálhatók voltak a theologia moralis kérdéseivel foglalkozó kazuisztikus művek és prédikációs kötetek is. Az ezeken kívüli, vallási tárgyú könyvek a tudomány és az irodalom iránti érdeklődés bizonyítékai voltak. Ezek nem gyakorlati szempontú könyvbeszerzések révén jutottak hazai tulajdonosaikhoz, hiszen hazai egyetemek hiányában még az előadások segédeszközeiként sem jöhettek számításba; egyedül a neves szerzők munkái iránti személyes érdeklődés vezette e művek tulajdonosait a könyvvásárlásoknál. Ilyenek voltak a filozófiai, exegetikus, dogmatikus és apologetikus munkák, valamint az ókori szerzők könyvei.

A középkori Magyarországon a vásárlás vagy másolás útján egyházi személyek birtokába került könyveket a tulajdonosok bizonyosan el is olvasták és úgy tekintették, hogy e munkáknak nem csak saját javukat kell szolgálni.

A legjelentősebb szellemi kihívást a középkori kultúrával szemben Magyarországon is a humanizmus jelentette. A 15. században már nálunk is kezdett gyökeret ereszteni a reneszánsz műveltség, igaz, még csak szűk társadalmi réteg körében. Nagyobb arányú elterjedése a 16. század kezdetétől figyelhető meg, fénykora pedig a század második felére esik, legalábbis az ország azon részeiben, amelyek mentesek maradtak a török megszállástól.

A 15. század második felében és a 16. század elején mégis, mindezek mellett, még egyszer kivirágzott a kolostori könyvkultúra. A lassan meghonosodó és kibontakozó humanista irodalom nyelve ekkor még a latin volt, a magyarországi kolostorok scriptoriumaiban - főként a domonkos- és a ferences-rend keretében - még egyszer fellobbant a középkor szellemisége,

de itt már az anyanyelv került előtérbe: a viszonylag szélesebb társadalmi rétegek számára hozzáférhető, magyar nyelvű kódexirodalom kivirágzásának lehetünk tanúi. Férfi és női szerzetesek - ez utóbbiak között a legnevezetesebbek Ráskai Lea és Sövényházi Márta domonkos-rendi apácák - a magyar nyelvű kódexek egész sorának voltak a scriptorai. Ráskai Lea egymaga csaknem 1300 lap másolatot készített, köztük 1510-ből az Árpád-házi Szent Margit életét tartalmazó Margit-legendát. Mindez ráadásul a könyvnyomtatás feltalálása után történt, amikor - ha rövid időre is - már Budán is működött nyomda, majd pedig számos könyvkiadó gondoskodott a hazai könyvigények külföldi kielégítéséről. A kódextermelés ekkor, a magyar középkor alkonyán mégis annyira megnőtt, hogy a magyar irodalomtörténet-írásban korábban az 1490-1530 közti időszakot „a kódexirodalom korá”-nak is nevezték.

A magyarországi kódexirodalom a késői fellendülését főként az abban leginkább szerepet vállaló ferences- és domonkos-rend reformjaival, a városi polgársághoz való közelkerülésével és az anyanyelv iránti vonzódásával szokták magyarázni. Ehhez hozzávehetjük még, hogy a huszita mozgalom hatására e szerzetesrendek törekedtek arra is, hogy a latinul nem tudók, főként az apácák olvasási igényeit is kielégítsék. 1445 elején ugyanis a pápa felhatalmazta a budai és a pesti obszerváns ferenceseket a harmad rendiek (beginák) lelkipásztori teendőinek ellátására. Ezt szolgálták a magyar nyelvű kódexek is. Ez a néhány apácaközösség lett a magyar könyvek első állandóbb közönsége, befogadója. De nem felejthetjük el azt sem, hogy a 15. század folyamán a német és főként az osztrák nyelvterületen is virágkorát élte az anyanyelvű ájtatossági és más vallási irodalom.

A középkor végén Magyarország a latin nyelvű írásbeliség terén is gyorsan befogadta az akkori modern teológiai irodalmat. A középkori magyar kódexekben is megjelentek a neves bécsi mesterek munkái; e kötetek már nem annyira a kolostori könyvtárakban, hanem a plébániai gyűjteményekben maradtak fenn, ahonnan a prédikáció és a lelkipásztorkodás által szellemiségük szélesebb körökhöz juthatott el.

A korabeli magyar kódexirodalom legjelentősebb műhelyei az óbudai klarissza, a Margit-szigeti domonkos-rendi apácakolostor és a budai begina ház voltak. A ferences rend kódexei részben a klarissza apácák, részben a harmadszerzetbeliek és a beginák számára készültek. A domonkos-rend kódexei csaknem kivétel nélkül a Margit-szigeti apácakolostor számára íródtak. A kódexek általában az apácakolostorok köztulajdonát képezték, de egymás között másolás céljából kölcsönözték is őket. A magyar nyelvű kódexek közül 16 Ferenc-rendi, 12 domonkos-rendi, 3 pedig pálos rendi kódex volt. Ezeken kívül a karthauziak, premonstreiek és a világi papok körében is készült kódex.

Az első ismert, magyar nyelven írott könyvet 1448 táján egy obszerváns ferences másolta a budai beginák számára (Jókai- vagy Ehrenfeld-kódex). Ferenc-legendaként is szokták emlegetni, mert Assisi Szent Ferenc élettörténetét: a *Speculum perfectionis* és az *Actus Beati Francisci et sociorum eius* című gyűjtemények részleteinek fordítását tartalmazza.

Bár a kódexek tartalmilag még vallásos témájúak voltak (bibliarészletek, imádságok, elmélkedések, legendák, prédikációk, példák, himnuszok, énekek, szerzetesi szabályok és rendtartások), mégis tartalmaztak a közösség közvetlen nevelését szolgáló leckerészeken kívül olyan személyes olvasmányokat is, amelyek regényes, szórakoztató és humoros részleteikkel már a világi irodalom felé mutattak.

A magyarországi kolostori könyvkultúra ezen utolsó fellángolása után 1526-tal, a mohácsi csatavesztéssel és a török megszállással végleg elsüllyedt, és ebben sajnálatos módon a tárgyi emlékek jelentős részének is osztoznia kellett.

Az egyetemek szerepe

Az egyetemek a középkorban Európa-szerte a könyvkultúra felélénkülését eredményezték: a kolostorok mellett az egyetemi székhelyek váltak a könyvforgalom fontos központjaivá. Ezekben a városokban törvények szabályozták a könyvellátást: a kéziratok másolását és kölcsönzését pedig egyetemi tisztviselők (stationarii) végezték. Párizsban megjelentek a könyvkereskedők (librarii) is. E példák követésére találtak az angol, olasz és a német egyetemeken. Később felbukkantak a független könyvárusok is. Bécsben, Prágában azonban más gyakorlat alakult ki, itt a magisterek saját előadásait diktálták a hallgatónak.

Bár Magyarországon viszonylag korán létrejöttek az első egyetemek (Pécs: 1367, Óbuda: 1389, Pozsony: 1467), de a könyvkultúrára kifejtett hatásukról nem sokat tudunk. Valószínű, hogy ezek az egyetemek a tankönyvek forgalmazása terén nem a párizsi egyetem példáját követték, hanem a bécsit és a prágait: a diákok itt is maguk készítették jegyzeteiket, és talán ezért nem alakult ki az első magyarországi egyetemek mellett könyvkereskedelem. A szükséges könyveket az egyetemek bizonyára külföldön szerezték be, nyilván azon kereskedőktől, akik áruikkal Zárát, Velencét, Bécset, Prágát és Krakkót látogatták.

A magyarországi könyvkultúra felélénkítésében nem annyira a hazai, mint a külföldi egyetemeknek volt szerepe. Magyar diákok ugyanis már a 12. századtól kezdve látogatták a párizsi egyetemet, majd az észak-itáliai főiskolákat (Ferrara, Padova, Bologna), a 15-16. század fordulóján pedig a bécsi és a krakkói egyetemet. A magyarországi kézirat-gyűjtemények tanúsága szerint a diákok könyvekkel megrakodva tértek vissza hazájukba. Különösen gazdagok a magyarországi kéziratárak 13-14. századi, párizsi provenienciájú teológiai és egyházi traktátusokban, amelyek nagyrészt a Párizsban tanult baccalaureusok által kerültek Magyarországra.

Még nagyobb mértékben gyarapították - főként jogi munkákkal - a magyarországi könyvállományt az Itáliából, elsősorban a bolognai egyetemről hazatért magyar diákok. 1269-ben pl. egy Miklós nevű esztergomi diákról tudjuk, hogy bolognai stationariusoktól vásárolt 139 líráért egy kánonjogi gyűjteményt. László esztergomi prépost 1277-ből származó végrendeletéből az derül ki, hogy az ő Bolognából hozott könyvei is főleg jogi munkák voltak.

IV. Béla diplomatájának, László prépostnak bolognai könyvbeszerzése jól megvilágítja a külföldön tanuló magyar diákok könyvvásárlásának sajátosságait. A könyveket ugyanis többnyire nem kész állapotban vásárolták, hanem másoltatták őket, mégpedig úgy, hogy csak a számukra fontos részeket írástak le a sceptorokkal, a felesleges fejezeteket kihagyatták. Ezt a vásárlási módszert László prépost a teljes *Corpus iuris civilis* lemásoltatásakor úgy gyakorolta, hogy lemásoltatta a Volumenbe egyesített *Liber institutionumot*, az *Authenticumot*, vagyis a *Novellae* teljes szövegét, a *Codex Justinianus* három első könyvét, azután a három részre osztott *Digestumot*, végül a *Codex Justinianus* első kilenc könyvét. Ugyanakkor kihagyatta a Volumenből a *Liber* (vagy *usus*) *feudorumot*, a hűbéri jogra vonatkozó császári rendeletek gyűjteményét, mégpedig azért, mert a hűbérjog ilyen fejlett formája Magyarországon nem volt érvényben.

Erre a gyakorlatra a magyar diákokat bizonyára a pénzhiány kényszerítette. De ezzel a megoldással is meglepően gazdag könyvgyűjteményt sikerült magával hoznia László prépostnak: könyvtárát a bolognai tanárokéval azonos színvonalúnak emlegették. A könyvek, illetve azok másoltatása még a 15. század vége felé is sokba került. A külföldön vásárolt könyveket a tulajdonosok megtarthatták maguknak, de a beszerzésükhöz szükséges pénzt is saját maguknak kellett - lemondás és alamizsnagyűjtés által - megszerezniük. Kassai Tamás is

így hozta haza könyveit 1489-ben Bolognából: a rend támogatására nem számíthatott a könyvbeszerzéseknél.

A magyarországi könyvkereskedelem kialakulását tehát - eddigi ismereteink szerint - a hazai egyetemek nemigen tudták befolyásolni. A 15. század végén kibontakozó hazai könyvkereskedelem más tényezőknek köszönhette létrejöttét.

Könyvkultúra a kolostorokon és egyetemeken kívül

Magyarországon Mohács előtt a kolostorok mellett a királyi udvar bizonyult a kultúra leghatékonyabb műhelyének, legalábbis a jelentékenyebb uralkodók korában. (A királyi udvarnak efféle kulturális-mecénási szerepe Magyarországon ezzel le is zárult: a Habsburg uralkodók bécsi udvara már nem folytatta ezt a hagyományt.) A bencés rend magyarországi központja, Pannonhalma mellett kezdetben a legélénkebb kulturális tevékenység az esztergomi királyi palotában bontakozott ki. I. András korában írták az első magyar gestát, Kálmán parancsára készítette el Szent István egyik legendáját Hartvik püspök, de az uralkodónak egyéb vonatkozásokban is szerepe volt a szellemi élet fellendítésében. III. Béla, a királyi kancellária megszervezője idejében alakult ki először Magyarországon reprezentatív királyi udvar: a fényes esztergomi palotát a Minnesang- és a trubadúrköltészet külföldi képviselői is felkeresték. Nagy Lajos már Visegrádon illetve Budán tartotta udvarát, az ő uralkodása alatt teljesedett ki a lovagi kultúra. Udvaránál könyvmásolók és könyvdíszítók is tevékenykedtek. Ekkor szerkesztette egybe Kálti Márk a korábbi krónikákat; a díszesen illusztrált kódex (Képes Krónika) a középkori magyar udvari könyvkultúra és a miniatúrafestészet legkiválóbb terméke.

A királyi udvar - Zsigmond véglegesen Budára tette át székhelyét - az Anjouk korában nagy nemzetközi tekintéllyel rendelkezett. A lovagi kultúra hozott először világi szint a magyar művelődésbe. A magyar királyok udvarát számos uralkodó, költő és tudós kereste fel. A 14. század második felétől kezdve már a reneszánsz és a humanizmus képviselőivel is kapcsolatba léptek; Nagy Lajos és Zsigmond könyvtáraiban megtalálhatók voltak az ókori klasszikusok és a reneszánsz szerzők munkái is.

A magyarországi polgárság kialakulása csak vontatottan haladt. A kezdeti városi fejlődést 1241-ben a tatárok pusztításai, majd a feudális anarchia vetette vissza. Jelentékenyebb fejlődésre csak a 14-15. században kerülhetett sor. A városi, polgári réteg lassú kialakulása a 15. század első felében indult meg.

A magyar középkor vége felé, a még mindig virágzó kolostori műhelyek és a királyi udvar mellett egyes városokban - főleg a Felvidéken - felbukkantak a polgárság körében a világi másolók, könyvfestők és a pergamen előállításával foglalkozó iparosok is. Bártfán 1438-ban Joannes, 1494-ben pedig Balthasar Blutvogel nevű másoló tevékenységéről van tudomásunk. Ugyanitt tevékenykedett a 15. század végén az 1501-1503 között meghalt Georgius nevű pergamentarius, aki a bártfai centumvirek sorába tartozott. Ugyancsak az észak-magyarországi Eperjesen működött 1480 és 1490 között egy Jacobus nevű pergamentarius és a század végén a Mathias Cathedralis néven emlegetett világi másoló is. Ő is jómódú lehetett, saját házában lakott. Legtöbbször az a Joannes nevű másoló vitte, aki 1494-95-ben II. Ulászló király számára letisztázta Bonfini magyar történetét, s munkásságáért nemességet kapott. E korból mintegy száz magyarországi másolóról és könyvfestőről tudunk. A polgárság fejlődésével párhuzamosan egyre inkább jelentkeztek a könyv iránti laikus igények is. Jellemző, hogy ebben az időszakban a pálos scriptoriumok kódexei már jelentős részben világi megrendelők számára készültek, hasonlóképpen a nyugat-európai országokban működő

úgynevezett *Fraterheim*ekhez, ahol még kolostori közösségben folytattak másoló tevékenységet, de már világi társadalmi igényeket elégítettek ki.

Fennmaradt a magyarországi középkor utolsó századából néhány kolostoron kívüli könyvkötő és miniátor neve is. A legrégebbi adat egy bizonyos Henricus Stephanus Vestphaliensisnek, a Pozsony megyei Csukárd község plébánosának tevékenységéről szól: ő 1377-ben másolta, miniálta és bekötötte Imre fia János pozsonyi kanonok számára azt az *Esztergomi misekönyvet*, amely ma a gyulafehérvári Batthyány Könyvtár tulajdona. 1400 körül Sopronban János iskolamester, 1457-ben a bártfai nyugalmazott harangozó, 1459-ben pedig Kristóf, a pozsonyi polgármester káplánja foglalkozott ezzel az iparággal.

Mindezek ellenére a magyar reneszánsz és humanizmus kiemelkedő képviselői - köztük elsősorban Mátyás király - nem e magyarországi szerény könyvmásolókat foglalkoztatták, hanem - a király saját budai műhelye mellett - a leghíresebb itáliai könyvmásolókat, köztük a korszak legnevesebb kézirat-kereskedőjét, a firenzei Vespasiano da Bisticcit.

A reneszánsz és a humanizmus

A Corvina és könyvbeszerzői

Magyarországon a reneszánsz és a humanizmus a középkori kultúra utóvirágzásával egy időben bontakozott ki. Kialakulása a központosításra törekvő királyi hatalom igényeivel állt összefüggésben. Az uralkodónak a főúri anarchia elleni harcban és a fenyegető török támadásra való felkészülés érdekében művelt hivatalnokokra volt szüksége; a királyi kancellárián korszerű, európai műveltségű tisztviselők dolgoztak, akik humanista műveltségüket nagyrészt külföldön szerezték.

Eleinte még csak a külföldiek közül kerültek ki a humanisták, de Hunyadi Mátyás korában már egy-két tucat magyar is van köztük. Kivétel nélkül egyháziak, de legtöbbször világiasan gondolkodó humanista főpapok, akik műveltségüket főként Itáliában szerezték.

A Mátyás-kori humanizmus jellegzetes filozófiáját, a neoplatonizmust a Mediciek és Marsilio Ficino Firenzeje közvetítette. Mátyás király centralizációs törekvéseihez egyaránt szükség volt a kereszténységre és a humanizmusra; a Ficino-féle krisztianizált újplatonizmus ezért talált kedvező fogadtatásra Mátyás udvarában. A reneszánsz kultúra igazi fénye Mátyás király második feleségének, Beatrixnak, a nápolyi király lányának Budára érkezése után töltötte el az udvart. Olasz humanisták és művészek érkeztek ekkor nagy számban Budára. Mátyás nagyszabású építkezésekbe kezdett: művészetpártolásának eredményeként Buda Közép-Európa első reneszánsz művészeti centruma lett.

A magyar humanisták a könyvkultúra terén is európai színvonalat értek el. A vallási témájú művekkel szemben az ókori klasszikusok könyvei kerültek előtérbe, formai szempontból pedig kifejlődött az igény a szép antikva betűk, a művészi illusztrált és a díszesen kötött könyvek iránt. Főleg Firenzéből, Vespasiano da Bisticci műhelyéből szerezték be a könyveket, bár az első magyarországi humanista könyvgyűjtő bibliofil, és egyben az első magyar humanista könyvtár létrehozója, Vitéz János, a későbbi esztergomi érsek nagyváradi püspöki udvarában magyar másolókat is foglalkoztatott, 1455-ben pl. Polánkai Berecket. Kódexei nagy részét azonban ő is Firenzéből szerezte be. Emlékiratai szerint Vespasiano da Bisticci rajta kívül még két magyarnak dolgozott: Handó György prépostnak és Janus Pannonius pécsi püspöknek. Ez utóbbi, amikor Guarino Veronese ferrarai iskolájában tanult, nagybátyjának, Vitéz Jánosnak rendszeresen küldött könyveket. 1465-ös római, majd firenzei és velencei tartózkodását is felhasználta könyvek vásárlására. Vespasiano írja, hogy nem törődött a könyvek árával, csak azon fáradozott, hogy megszerezzen mindenféle görög és latin könyvet; elutazásakor pedig pénzt hagyott a még hiányzó művek másolására és vásárlására. Hazatérése után pécsi püspökként létrehozta a második magyar humanista könyvtárat. A többi nevezetes könyvgyűjtő is a humanista főpapok közül került ki; ilyen volt Kálmáncsehi Domonkos székesfehérvári prépost, később kalocsai érsek, Nagylucsei Orbán győri, majd egri püspök és Váradi Péter kalocsai érsek.

A korszak legnagyobb magyarországi könyvgyűjtője azonban maga Mátyás király volt. Könyvtára, a Bibliotheca Corviniana nem csak a magyar reneszánsz kultúra kiemelkedő alkotása, hanem Európa-szerte ismert és csodált fejedelmi könyvtár volt. Azzá tették méretei, amelyről pontos adatok ugyan nem maradtak: a kutatás ma kb. 2000-2500 kötetre becsüli a gyűjteményt, melynek túlnyomó többsége kézirat, kis része nyomtatott könyv volt. Beatrix

királyné könyvtárával és a királyi kápolnához tartozó díszes liturgikus művekkel együtt a Mátyás-kori budai palota teljes könyvállománya a 3000 kötetet is elérhette, e kötetek hozzávetőleg 4000-5000 művet tartalmazhattak. A gyűjteményt tartalmi gazdagsága is vonzóvá tette a humanista kortársak számára. Mátyás király a humanista könyvtár teljessége terén túl akarta szárnyalni a korabeli uralkodókat Célja a klasszikus ókor és saját kora alkotásainak lehető teljes összegyűjtése volt, ezek gyarapítását és lemásoltatását tekintette a legfontosabb feladatnak. A Corvina különleges értékét - főként az 1485 után beszerzett kéziratok esetében - a kódexek külső kiállítására adta meg. Többségük a legkiválóbb firenzei könyvdíszítő mesterek munkája. Készültek Rómában, Nápolyban és Észak-Itáliában is illuminált kódexek, sőt Budán, ahol 30 írnok dolgozott a királyi könyvmásoló műhelyben, melyet később könyvfestő és könyvkötő műhely egészített ki. A könyvek pompás díszítése és kiállítása az értékes tartalom méltó külső megjelenítését szolgálta.

Egyébként Mátyás király használta is a könyvtárát. Az irodalom iránti érdeklődésén túl elődeinek könyvszeretete, és az olasz és hazai humanista példák nyomán 1467 táján kezdte el gyűjteménye megalapozását. Első könyvtárosa Galeotto Marzio, a könyvbeszerzés irányítója pedig Taddeo Ugoletto volt, aki Firenzéből intézte a kéziratok másoltatását. Később Bartolomeo della Fonte lett a firenzei könyvbeszerző, Bécsben pedig Moré János végezte a könyvtár gyarapítását. Mátyás állítólag évi 33 ezer aranyat költött gyűjteménye fejlesztésére.

A könyvtár állománya a budai királyi vár Dunára néző keleti oldalán, magas boltozatú könyvtárhelyiségben helyezkedett el, aranyozott polcokon, szakok szerint csoportosítva. Fénykora Mátyás uralkodásának utolsó éveire esett, halálával nyomban megkezdődött pusztulása.

Az utódok nem csak a fejlesztésre, de megőrzésére is alkalmatlanok voltak. Ulászló és II. Lajos a gyűjtemény legértékesebb darabjait ajándékozta el külföldi követeknek, humanistáknak, tudósoknak. Ezekből azonban legalább sok fennmaradt, mert a gyűjtemény sorsa Buda török kézre kerülésével végleg megpecsételődött: Szulejmán a Corvina köteteit elhurcolta, s azok 22 kivételével - melyeket 1862-ben adtak vissza a Magyar Tudományos Akadémia küldöttségének és a török-orosz háború idején a törökökkel rokonszenvező egyetemi ifjúságnak - teljesen elpusztultak. Jelenleg 16 ország 43 városának 49 könyvtárában 215 hiteles corvina meglétéről tudunk.

A nyomdászat kezdetei

A könyvnyomdászat feltalálása után két évtizeddel - az egész világon sorrendben hatodikként - hazánkban is létesült nyomda, és 1473-ban Budán megjelent az első magyarországi nyomtatvány, a latin nyelvű *Chronica Hungarorum*. A nyomda tulajdonosa, Andreas Hess a római Georg Lauer nyomda korábbi segédje volt, akit a Mátyás király követeként 1470-71-ben Rómában tartózkodó Kárai László budai prépost - minden bizonnyal Vitéz János kívánságára - hívott meg Budára. Hess 1471 végén érkezhett, 1472 elején Vitéz János támogatásával Velencéből papírt szerzett, és berendezte műhelyét. Lehet, hogy Vitéz nyomdaalapítása az általa kezdeményezett és szervezett pozsonyi egyetem, az Academia Istropolitana nyomdával történő megtámogatásának szándékával függött össze, de az is lehet, hogy egyszerűen a humanista mecénás könyvszeretete volt az indíték. Mindenesetre tudománypártoló tevékenysége a Mátyás királlyal történt politikai összetűzés következtében hamar megtorpant, és ezért Hess további támogatása is megszűnt. A nyomdász kénytelen volt önállósítani magát, noha bizonyos segítséget első munkájának kiadásához még kaphatott Káraitól. A műhely szerény, egyszemélyes lehetett, ahol Hess valószínűleg a Lauer

nyomdából származó egyetlen betűtípus öntvényével dolgozott. Vállalkozása bizonyára nem volt tökeerős, mecénások támogatására szorult.

Az 1473 júniusában megjelent első magyarországi nyomtatású könyv, a *Chronica Hungarorum* - mely a magyar történeti irodalomban Budai Krónika néven ismeretes - a 14. században szerkesztett magyar krónika egyik változatát tartalmazza, amit kiegészítettek a nyomtatás idejéig történt eseményekkel. A mintegy 200-300 példányban készült, humanistáknak szánt mű hamar elkelhetett, mert 1480-tól kéziratos másolatok készültek róla. Az első magyarországi ősnyomtatványból jelenleg mindössze tíz példány ismeretes, de közülük csak kettő található Magyarországon.

Ugyancsak humanista olvasóknak szánhatta Hess második kiadványát is, amely szintén 1473-ban jelent meg és Basilius Magnus *De legendis poetis* valamint Xenophon *Apologia Socratis* című munkáit tartalmazza. Az igénytelen külsejű kiadás beleillett Buda neoplatonizmustól átíratott szellemi életébe. A budai ősnyomda kiadványainak közönségét egyrészt a királyi udvar tisztviselői, másrészt a budai papság alkothatta, akik között olyan neves bibliofilek akadtak, mint Nagylucsei Orbán kanonok, a Kárai által vezetett budai káptalan tagja. Ez az olvasóközönség azonban nagyon vékony lehetett, kevésnek bizonyult ahhoz, hogy a támogatóitól magára hagyott Hesst további munkásságra ösztönözze. Hess és a budai ősnyomda további sorsa ismeretlen.

Az újabb kutatások kimutatták, hogy 1477 és 1480 körül volt még egy magyarországi ősnyomda, melyet első kiadványa alapján a „Confessionale nyomdája”-ként szoktak emlegetni. Tulajdonosa nem ismeretes, székhelye valószínűleg Buda volt. Antonius Florentinus firenzei érsek *Confessionale* című, gyónásra vonatkozó tudnivalókat tartalmazó, latin nyelvű művén kívül még két, szintén latin nyelvű nyomtatványa ismert. (Sacchia Laudivius: *Vita beati Hieronymi* és a *Litterae indulgentiarum*, 1480-ból.) A nyomda nem lehetett jelentős, talán csak vándornyomda volt, hiszen a budai kiadók nem hozzá fordultak Mátyásnak az egyházmegyei szertartáskönyvek kinyomtatását célzó rendelkezésének végrehajtása céljából. Jóllehet viszonylag korán megindult hazánkban a nyomdászat, de ekkor még nem tudott gyökeret verni; újabb nyomda az ország területén csak 1529-ben létesült.

Ennek okát és Hess további támogatásának hiányát Varjas Béla a könyvet igénylők túlságosan csekély számával magyarázta. Hess budai működése alatt az ország kb. 3,5 millió lakójának mintegy 1,2-1,4%-a (kb. 45 ezer fő) tudhatott írni-olvasni. Ebből egyetemet járt kb. 2000-2400 személy. Ez utóbbiak egy része (kb. 600-700 fő) magas javadalmazású egyházi személy volt, a többi szerényebb jövedelmű egyházi és világi értelmiségi. A jelentős egyházi javadalmazásúak közül kb. 200-an lehettek olyanok, akik könyvvásárlásért anyagi áldozatot is hajlandóak voltak hozni; a világi értelmiségiek közül még kevesebben. Egy városi értelmiségi évi keresete 24-52 arany volt. Ez azt jelentette, hogy Hess *Chronica Hungarorum*áért egy orvosnak vagy plébánosnak havi keresete 34%-át, egy tanítónak vagy káplánnak pedig mintegy 75%-át kellett volna kiadni. Ilyen körülmények között Hessnek a magas műveltségűek körében sem igen akadhatott 250-nél több vevője. Az iparosok, kereskedők irodalmi igényei szerények lehettek, a fő rendeknek és a középnemességnek - bár anyagi lehetőségeik megvoltak - a műveltsége hiányzott a könyvvásárláshoz.

Hess vállalkozásának kudarcát tehát a kedvezőtlen hazai gazdasági, társadalmi és művelődési viszonyok eredményezték. És ezeket nem ellensúlyozta Mátyás király könyvszeretete, aki bár nem vetette meg a nyomtatott könyveket sem, de inkább a művészi kivitelű kódexek készíttetését helyezte előtérbe. Ő nem azt találta fontosnak, hogy egy-egy műből sok száz példány készüljön, hanem arra törekedett, hogy minél több műnek megszerezze hiteles szövegét.

De a budai kis nyomdaüzem arra sem bizonyult alkalmasnak, hogy a meglévő szerény hazai igényeket kielégítse: előnyösebbnek bizonyult a magyarországi könyvszükséglet külföldről való beszerzése csakúgy, mint a hazai szerzők munkáinak külföldi kiadása. A jól felszerelt nyugati manufaktúrák ugyanis a könyveket nem csak szebben, de olcsóbban is tudták előállítani, mint e szerény felszerelésű budai műhely.

Az első budai könyvkereskedők és kiadók

A Mátyás király korában kibontakozó, európai színvonalú budai szellemi életnek a humanista udvar, a Corvina Könyvtár és a nyomdászat megindulása mellett az akkoriban kifejlődő könyvkereskedelem is ékes bizonyítéka. Története valójában a magyarországi könyvkereskedelem történetének első önálló fejezetét alkotja. A Mohács előtti négy-öt évtized alatt lényegében e budai könyvkiadók által honosodott meg Magyarországon első ízben a szervezett könyvkiadás és könyvkereskedelem, mégpedig számban is tekintélyes képviselővel; kiadványaikat tekintve pedig a kor magas színvonalán. A 15-16. század fordulóján, ha nem olyan nagy számban is, mint Budán, de működtek könyvkereskedők a Felvidéken és Erdélyben is. Kassán 1493-ban már van adat könyvkereskedésre: akkor ugyanis a városi jegyzőkönyvek szerint eladósodása miatt Joannes Prewsz javaira és könyveire tilalmat rendeltek el. A könyvkereskedő adósságát két évvel később a város jegyzője, Stephanus Seidel fizette ki, s ezzel bizonyára a könyvek tulajdonosa is lett. Eperjesen 1529-ben egy Marcus nevű könyvkereskedő tevékenységéről maradt fenn adat. Az erdélyi városok közül Nagyszébenben tűnt fel legelőször könyvkereskedő, 1506-ban egy bizonyos Johannes bibliopola, aki 1522-ben Segesváron is megfordult. Tehát már Budán kívül is megindult a könyvkereskedelem abban a két országrészben, ahol a városokban a polgárság viszonylag fejlettebb volt. A másfélszázados török megszállás idejében - mivel e területek menekültek meg a leginkább a török pusztításától - szintén ezeken a tájakon fejlődött tovább a magyarországi könyvkultúra. A magyarországi könyvkiadás és könyvkereskedelem e szerény kezdetei mellett legjelentősebb a budai kezdet. A budai könyvkereskedelemmel kapcsolatos legkorábbi adat az a bejegyzés, amely a *Confessionale* 1477. évi kiadásának egyik példányán olvasható: ez ugyanis a mű szerzőjén és címén kívül a könyv árát is tartalmazta, vagyis a könyvet bizonyosan eladásra szánták.

A budai kiadók tevékenysége - amely Budát első ízben tette a könyvkiadás terén jelentős várossá - szorosan kapcsolódott Mátyás király 1479-i rendeletéhez, amely a magyarországi egyházmegyék szertartáskönyveinek kinyomtatásától intézkedett. Magyarországon is felismerte az egyház a könyvnyomtatás kínálta lehetőséget a misekönyvek és más szertartáskönyvek egységességének biztosításában.

Mivel a magyarországi ősnymdászat nem tudott gyökeret verni, e rendelkezés végrehajtása és egyéb nyomtatás iránti igények kielégítése csak külföldi nyomdák közreműködésével történhetett meg. A megszűnt budai nyomda szerepét ezért könyvkereskedő-kiadók vették át, akik megszervezték a liturgikus művek kiadásával, a nyomdai szerződésekkel, a könyvek illusztrációjával és szállításával kapcsolatos teendőket. Nagy részük nem csak könyvkereskedelemmel, hanem kiadással is foglalkozott; kiadványaik kolofonjában budai könyvkereskedőnek (librarius Budensis) nevezték magukat.

Kiadványaik latin nyelvűek, kétharmaduk szertartáskönyv; misekönyv, breviárium és egyéb liturgikus mű. E drága liturgikus kiadványok költségeit a kiadók valószínűleg nem maguk viselték, hanem megosztották velük az egyházmegyék, a szerzetesrendek és a püspökök. A nem liturgikus kiadványaik nagy része tankönyv volt.

Magyarország számára a legtöbb könyv 1520-ig Velencében készült, a budai könyvkereskedők által külföldön rendelt művek mintegy 46%-a; az 1490-es évektől 1520-ig a kiadványok 22%-a Bécsben, 1510-1520 között a könyvek 6%-a Krakkóban jelent meg. Kb. ugyanennyi mű készült nürnbergi műhelyekben is.

1520-ig a liturgikus művek többségben voltak (kb. 65%); de az 1520-1530 közti évtizedben jelentős mértékben elvilágiasodtak a külföldön megrendelt kiadványok: 65 százalékuk humanista irodalmi illetve politikai és történeti tárgyú nyomtatvány volt, a liturgikus és vallásos művek aránya 35%-ra esett vissza. Ez az arány a reformáció elterjedése folytán módosult ugyan, de a világi tárgyú kiadványok most már 30-40%-ban mindig jelen voltak.

1480 és 1526 között egyidejűleg általában több kiadó is működött Budán; 1490 és 1493 között Feger és Ruem, 1497 és 1498 között Feger és Paep, az 1510-es években pedig egyidejűleg 4-5 kiadó is tevékenykedett.

A budai kiadók egyrészt könyvkiadói tevékenységet folytattak, amikor a magyarországi egyházi igények és rendelések kielégítésére vállalkozva kb. hetven liturgikus műnek, tankönyvnek és néhány egyéb munkának jelentős külföldi nyomdáknál való kinyomtatásáról gondoskodtak, másrészt könyvkereskedők is voltak, saját magukat *librarius*oknak nevezték.

Saját kiadványaikon kívül külföldi kiadók és vállalatok bizományba átvett könyveit is terjesztették. Kapcsolatban álltak pl. a velencei Jenson-, Colonia-, Manthen-, Ugelheimer-társasággal, amely Mátyás király számára is szállított könyveket. Ezen kívül bizományosai voltak Ratdolt velencei majd augsburgi vállalatának, de más nagy külföldi vállalatoknak is voltak megbízottai Budán. Az 1490-es években a század legnagyobb német kiadójának és könyvkereskedőnek, a nürnbergi Koberger cégnek az állandó budai bizományosa Theobald Feger (1484-1498), a legrégebbi név szerint ismert budai könyvárus volt.

A tanulmányait a heidelbergi főiskolán 1468-ban befejező Theobald Feger de Kirchem korábban Colmarban működött könyvkereskedőként. Bizonyára Mátyás király és humanista udvara könyvszeretetének híre vonzotta Budára. Amikor Mátyás Bécsset elfoglalta, Feger ott is rendezett be raktárt, de üzleti központja 1498 körül bekövetkezett haláláig Budán maradt. Kiadványait kizárólag német nyomdászokkal nyomatta ki. Nem adott ki eredeti műveket, hanem mindig csak utánnyomatokat. Ilyen volt első kiadványa, az 1484-ben Nürnbergben, Georgius Stuchs nyomdájában kinyomtatott esztergomi breviárium (*Breviarium Strigoniense*) is, melynek első kiadását Mátyás király rendelte meg. Ezt 1480-ban Erhard Ratdolt velencei nyomdájában nyomták Joannes Cassis bécsi könyvkereskedő költségén, négy évvel később Feger változatlan szöveggel, de már saját nevére adta ki.

Következő kiadványának kolofonja Fegert már budai polgárként (*concivis Budensis*) említi. Ez az 1488-ban Ratdolt augsburgi nyomdájában kinyomott mű, a Thuróczy-krónika, amely szintén utánnyomat volt; első kiadása mindössze két és fél hónappal korábban készült Brünben. De ezúttal már nem változatlan utánnyomatról, hanem új, javított és bővített kiadásról (*bene revisa ac fideli studio emendata*) volt szó, amelynek illusztrációit maga Feger bővítette új fametszetekkel. A kiadványt - ellentétben az első kiadásával - kiadója Mátyás királynak ajánlotta. A kiadás egyes díszpéldányait arany nyomású előszóval látta el Ratdolt, akinek az arannyal való nyomtatás egyik sajátossága volt. Mindez hozzájárult a mű sikeréhez. A Thuróczy-krónika augsburgi kiadása a Schedel-krónika mellett az egyik leggyakoribb ősnyomtatvány az európai gyűjteményekben.

Feger e siker ellenére következő kiadványait nem Ratdoltra, hanem brünni, bécsi és nürnbergi nyomdászokra bízta. Az esztergomi misekönyv (*Missale Strigoniense*) ötödik kiadását az a Stahel és Preinlein nyomtatta 1491-ben, akik korábban Velencében Ratdolt alkalmazottai

voltak. E mű csakúgy, mint az 1494-ben Bécsben Winterburgernél megjelent *Constitutiones Ecclesiae Strigoniensis*, mely az 1382. és 1449. évi esztergomi zsinati határozatokat tartalmazta, az esztergomi káptalanhoz fűződő kapcsolataira utal. Ugyanez vonatkozik az 1498-ban Nürnbergben Stuchsnál kinyomtatott esztergomi misekönyv 8. kiadására is.

1490 és 1493 között Feger mellett Budán tevékenykedett a szintén németországi eredetű Georgius Ruem, akit Kornis Benedek püspök, váradí kanonok Mátyás király élete végén hívott Magyarországra. Első kiadványa - Nicolaus de Alsentia teológiai műve a mise-szolgáltatásról (*De officio missae*) - már Ulászló uralkodása alatt, 1490 szeptemberében készült Velencében. Másik kiadványát, a *Missale Strigoniense* 3. kiadását 1493-ban szintén Velencében nyomtatták, abban a Hamman-Hertzog nyomdában, mely egész Nyugat-Európát bőségesen ellátta misekönyvekkel és breviáriummokkal. Ruem vállalkozásait kezdetben siker kísérte, de később, egyik kiadványában található bejegyzés szerint, szerencsétlen spekulációk miatt elszegényedett. 1498-ban halt meg, vagyis egyes feltevésekkel ellentétben semmiképpen sem lehetett ő az a Georgius nevű budai könyvkereskedő, akiről Luther egyik levelében (*Epistolarum Liber II. 243.*) említést tett, és akit 1524-ben Budán Luther könyveinek terjesztése miatt könyveivel együtt máglyán égettek el. E mártírhálált halt budai könyvkereskedő valószínűleg Georgius Gryneus, németországi származású kereskedő volt, akinek egyéb tevékenységét azonban egyelőre nem ismerjük.

Kiadói működésének utolsó éveiben Ruemnél lényegesen komolyabb vetélytársa is akadt Fegernek, Johannes Paep (1497-1511) személyében. Ő is főként az esztergomi főegyház-megye számára adott ki liturgikus műveket, első kiadványa 1497-ben a *Breviarium Strigoniense* 3. kiadása volt. Nevét eleinte Paepnek, majd 1505 után magyaros formában, Papnak írta; posztumusz kiadványában ismét az eredeti forma szerepel. Valószínűleg német volt: végrendeletét németül írta, sírkövét a német ajkú hívek a Miasszonyunk templomában állították fel. Urbanus Kaym mellett ő volt a legtermékenyebb budai kiadó, 1497-től haláláig minden évben adott ki 2-3 könyvet. Ő is, miként Ruem, minden kiadványát Velencében nyomatta. 17 liturgikus kiadványa mellett csak 4 tankönyvet és egy egyéb művet adott ki. Tankönyvei között a korabeli magyarországi iskolákban használt latin nyelvkönyvek találhatók, Donatus és Alexander de Villa Dei grammatikái. Újdonságnak számított kiadványai között a magyar szentek legendáskönyve, a pécsi püspökség misekönyve, a pannonhalmi breviárium, egy prédikációs gyűjtemény és egy könyvecske a plébánosok helyzetéről.

A budai könyvkiadók és könyvkereskedők munkásságát többnyire csak kiadványaik és azok előszavainak, kolofonjainak adatai alapján ismerjük. Paepnek fennmaradt azonban egy 1509-ben kelt végrendelete is, melyből kitűnik, hogy jómódú budai polgár volt, felesége gazdag aranyműves családból származott. Vagyona alapját az a két helyiséget megtöltő könyv-állomány képezte, amely saját kiadványain kívül a Leonhart Alantse és Mart Scheiringer bécsi kiadóktól bizományba átvett könyvekből állott. Velencei és bécsi kapcsolatait támasztja alá, hogy Giunta, Peter Liechtenstein és Nicolaus de Francfordia nyomdászoknak, valamint Alantsének és Scheiringernek tartozott az eladott könyvekért, illetve a korábban szintén Budán működő Hanns Hüfftel bécsi könyvkereskedőnek egy ház árával. Kívánsága az volt, hogy üzletét segítse, valószínűleg a nagybányai szász Stephanus Heckel folytassa. Paep halála után üzlete még 1515-ig működött.

Paephez hasonló nagyszabású kiadói és könyvkereskedői tevékenységet folytatott a vetélytársaként 1503-ban fellépő Urbanus Kaym (1503-1519). 16 év alatt ő is, miként Paep, 19 könyvet adott ki, főként liturgiai műveket, de a korabeli budai kiadók között viszonylag a legtöbb tankönyvet is ő jelentette meg.

Valamennyi kiadványa utánnymot. A liturgikus művek között nála is csaknem kizárólag esztergomi vonatkozásúak voltak: 4 esztergomi misekönyv, 3 esztergomi breviárium, 2 esztergomi obsequiale, 2 esztergomi ordinarius. Tankönyvei a korabeli magyarországi iskolák igényeinek megfelelően főként alap- és középfokú latin nyelvkönyvek voltak, de már nem Donatus és Alexander de Villa Dei régi kiadásainak utánnymotai, hanem azok Joannes Glogoviensis által átdolgozott és modernizált változatai. Adott ki filozófiai tankönyvet a dialektika és a logika tanításához, valamint természetfilozófiai munkát is.

Paephez hasonlóan ő is főként a velencei nyomdászokat foglalkoztatta, a liturgikus művek esetében Liechtensteint és Giuntát részesítette előnyben. Nyomtatott még Lyonban, Strassburgban, Bécsben és Nürnbergben is.

Könyvkötéssel is foglalkozott, miként bizonyára társai közül többen is. Egy 1506-ból származó irat *ligator librorum*nak nevezi, akinek a budai várban volt a háza, de egy későbbi adat szerint 1514-ben Kaym könyvkereskedése (*apoteca seu biblioteca*) már a vízivárosi „négy varga házá”-ban volt. Kiadványain ő is *librarius Budensis*ként szerepel.

Egy másik budai kiadó és könyvkereskedő, Mathias Milcher, akinek 1501-1519 között négy kiadványa jelent meg, jelvényén *bibliopola budensis*nek, kolofonjában pedig *librarius budensis*nek nevezte magát. Első kiadványát, az 1510-ben Lyonban nyomtatott *Ordinarius Strigoniensis*t Kaymmal közösen adta ki. Budai könyvkereskedőként kapcsolatban állt a bécsi Alantsével, aki az átvett könyvei miatt őt, „Mathias in Ofen”-t, adósaként emlegette. 1514-ben Milcher is Bécsbe költözött és ott működött tovább mint könyvárus és kiadó. Utolsó kiadványa, az 1519-ben megjelent *Proprium Sanctorum Regni Hungariae* mégis magyar vonatkozású volt.

A nagybányai Stephanus Heckel (1512-1515) előbb Paep segéde volt, majd halála után átvette az üzlet vezetését. Saját neve alatt is adott ki négy könyvet, melyek mind Velencében készültek. 1512-ben és 1513-ban Kaymmal közösen kétszer is kiadta az esztergomi misekönyvet, majd 1514-ben egy szerény kivitelű pálos missalét nyomtatott.

Paep, Kaym és Heckel vetélytársaként 1512-1516 között mint *librarius budensis* működött Budán Jacobus Schaller. Öt kiadványa között volt két esztergomi és két egrai liturgikus mű, valamint egy egyházi beszédgyűjtemény. Valamennyi a velencei Giunta nyomdájában készült. Kiadójelvényei megegyeztek Paep korábbi jelvényeivel, abból egyesek arra következtettek, hogy Schaller lett volna Paep üzleti utóda, mások viszont csak Paep dúcainak megvásárlására gondoltak. A kereskedelmi kapcsolatok fejlődésére utal az a jelenség, hogy míg a prédikáció-gyűjtemény egy korábbi kiadása még Giunta neve alatt jelent meg, az 1512-i kiadás esetében a budai kiadó, Schaller neve már a kolofonban olvasható. Eleinte a kis tőkével rendelkező budai könyvkereskedők valószínűleg csak bizományba vettek át könyveket, később, úgy látszik, a költségek egy részével is hozzájárult a kiadáshoz a magyarországi partner. Schallernél is megfigyelhető, hogy jelvényét és kolofonját néha még ugyanazon kiadásban is csak azok a példányok tartalmazzák, amelyeket a budai kiadó a maga számára átvett.

Az 1526 előtt Budán működött kiadók közül az utolsó Michael Prischwicz (1523-25) volt. Három kiadványát Velencében Petrus Liechtensteinnél nyomatta, mindhárom mű - mint a budai kiadók kiadványainak nagy része - esztergomi liturgikus kiadvány.

Bár a magyar ősnymdászat a viszonylag korai kezdemények ellenére nem bontakozott ki, a budai kiadók közvetítésével mégis tekintélyes mennyiségű nyomtatott könyv került akkor az országba. E könyvek jelentős része ráadásul magyar kezdeményezésre és magyarországi, jórészt egyházi jellegű igények kielégítésére készült külföldi nyomdákban. A budai

könyvkereskedők jelentős mértékben gondoskodtak a külföldi kiadók kiadványainak magyarországi elterjesztéséről. Tevékenységük hatása máig is érzékelhető: a mai magyarországi könyvtárakban található ősnymtatvány-állománynak (kb. 7000 kötet) több mint negyede (kb. 2000 kötet) - miként a bejegyzésekből kiderül - még a 15. században került Magyarországra.

Természetesen ennél sokkal több könyv volt forgalomban a 15-16. század fordulóján, hiszen csak misekönyvekből hozzávetőlegesen 20-21 ezer példányt adtak ki. E kiadványok és a többi liturgikus mű jó része azonban az állandó használat és más ok következtében tönkrement.

A budai kiadók kiadványainak szövegében vagy a címillusztráló metszeteiben gyakran található olyan magyar elemek, melyek külföldön nem voltak közismertek. Ilyenek például a heraldikai ábrák, a különböző arcképek, és a kéziratokból ismert illusztrációk. Ezek a kiadók közvetítésével jutottak el a nyomdákhöz. A budai könyvkereskedők kiadványaikat sokszor kiadói kötésben és rubrikáltan árusították. Közönségük, jórészt a humanista főpapok nyomán, a nyomtatott könyvek jelentőségét felismerő egyházi vezetőkből és papokból került ki, akik révén egész egyházmegyék, kolostorok és iskolák papsága részesedett a liturgikus művekből és az iskolakönyvekből. Közöttük az esztergomi főegyházmegye járt élen a fogyasztásban.

A könyvkereskedelem fejlődése a magyarországi reformáció korában (1526-1600)

A magyar művelődés történetében is éles cenzúrát eredményezett az a csatavesztés, amelyet a magyarság 1526-ban Mohácsnál, I. Szulejmán szultán túlerőben lévő seregétől elszenvedett. A török pusztítást különösen Buda, az ország egykori fővárosa sínylette meg, mely a 15. század végén már virágzó reneszánsz város volt. Mindössze három évtizeddel Buda elfoglalása után viszont azt írták róla, hogy a pompás épületekből - többek között Mátyás híres Corvina könyvtárából - már csak a külső falak maradtak meg. Az ország lakosságának száma a mohácsi vész után kb. egyharmadára vagy egynegyedére csökkent.

Ilyen körülmények között érthető, hogy Budán és a török által megszállt közép-magyarországi területeken nem működött másfél évszázadon át egyetlen nyomda, és - eltekintve néhány elszánt, inkább vallási meggyőződésből ide vetődött házaló könyvárustól - nemigen volt nyoma könyvkereskedelemnek sem.

A nyomdászat teljes hiányát korábban II. Bajazid szultán 1483-ban kelt rendeletével szokták magyarázni, amelyben halálbüntetés terhe alatt megtiltotta a nyomtatást. Ennek következtében az oszmán birodalomban 1727-ig lehetetlen volt könyvsajtó működése, ekkor III. Ahmed engedélyezte a magyar renegát Ibrahim Mütefferikának egy isztambuli nyomda megalapítását. De a nyomdászat hiányának a török által megszállt országrészben mégsem ez lehetett az igazi oka, hiszen a török uralom alatt álló Balkán-félszigeten számos nyomda működött már a 15-16. század fordulójától kezdve. A tilalom ugyanis kizárólag az „igazhitűek”-re vonatkozott, keresztényekre és zsidókra nem. A török által megszállt országrészben azért nem működött nyomda, mert a viszonyok ezt lehetetlenné tették: az általános lét- és vagyonbizonytalanság között gondolni sem lehetett a nyomdászat feltételeinek biztosítására és a könyvkultúra fejlődésére. A megszállt országrész népéhez 150 éven keresztül nem juthattak el rendszeresen a humanizmus, a reformáció és a katolikus ellenreformáció eszméit tartalmazó könyvek, nyomtatványok. A nép megmaradt szellemi vezetői: a lelkészek és a papok inkább csak szóban nyújthattak vigaszt a megpróbáltatások közepette.

A török megszállástól mentes országrészekre korlátozódó magyar szellemi élet a politikai és társadalmi megrázkódtatások ellenére továbbra is lépést tartott az európai szellemi áramlatokkal. Sőt, a század második felére a magyarországi reneszánsz műveltség a viszonyokhoz képest magas szintet ért el, viszonylag széles körben terjedt el és nagyrészt anyanyelvűvé vált.

A 16. századi magyarországi kulturális fejlődést jelentős társadalmi változások vezették be. Különösen megváltozott a humanista kultúrában fontos szerepet játszó nemesség és a városi polgárság helyzete. A régi, szétziláló oligarchia helyére a középnemesség tehetős rétegeiből a 16. század folyamán individualizmussal, pénz- és hatalomvágygal teli, új reneszánsz típusú főnemesség lépett. Nagy részük szakított a katolikus egyházzal és elfogadta a reformáció tanításait. Iskolákat alapítottak, támogatták a külföldi protestáns egyetemeken tanuló fiatalokat és könyvek kiadását tették lehetővé. E reneszánsz főnemesi kultúra főleg a század végére tudott maradandó eredményeket felmutatni.

Az új arisztokrácia mellett, különösen a század dereka körüli évtizedekben (1530-1570) a magyar mezővárosok polgárságának jutott fontos szerep. A kiváltságokat élvező fejlett történelmi városok egy része Budához hasonlóan a török martaléka lett. Más részük, bár

gazdasági hanyatlásuk folytatódott, elég gazdag és művelt volt ahhoz, hogy a reneszánsz kultúra hordozója legyen. E városok polgársága zömmel német nemzetiségű volt, s a magyarországi német nyelvű reneszánsz irodalom és könyvkultúra legfőbb bázisa lett. Európai, főként németországi kapcsolataik által hatékonyan hozzájárultak az új eszmék elterjedéséhez és a magyarországi könyvkultúra nemzetközi méretű kibontakozásához.

A magyar nyelvű irodalom fejlődése szempontjából a mezővárosok parasztpolgárságának volt kiemelkedő szerepe. Mintegy ezer ilyen város volt akkor Magyarországon, a legfejlettebb köztük Debrecen és az északkelet-magyarországi kisvárosok voltak.

E mezővárosok magyar polgársága és értelmisége (prédikátorok, iskolamesterek, nótáriusok) a kor eszmevilágából a kulturális szintjéhez legközelebb álló irányzatot, a reformációt tette magáévá. E társadalmi réteg a kibontakozó mezővárosi reformáció jegyében jelentős magyar irodalmat és könyvkultúrát hozott létre.

A reformáció elterjedése

Magyarországon a reformáció eszméi már II. Lajos udvarában gyökeret vertek; 1526 után pedig a központi hatalom és a katolikus egyház benuátlása miatt szinte akadály nélkül elterjedtek. Az új eszmék főként a közeli bécsi és krakkói egyetem által váltak ismertté, ahová már a kismemesi és polgári rétegek gyermekei is eljutottak. A húszas évektől kezdve e városok egyeteméről a magyarországi diákok Erazmus tanításaival tértek haza. Voltak, akik a wittenbergi egyetemen folytatták tanulmányaikat, ahová a magyarokat főként a humanista Melanchthon vonzotta. A negyvenes évekig a magyar diákok nagy része még Bécsben és Krakkóban, ezután pedig már inkább Wittenbergben tanult, és jobbra a lutheri reformáció híveként tért vissza hazájába. A század második felében a kálvini irányzat hódított, de követőkre talált Servet antitrinitárius tanítása is. A német lakosságú felvidéki és erdélyi városokban a lutheránus vallás, a török uralom alatt álló területeken és az erdélyi fejedelemségben pedig inkább a kálvini reformáció terjedt el. Az erdélyi fejedelemségben a 16. század közepén a felekezeti erőviszonyok annyira egyensúlyba jutottak, hogy kimondták a négy „bevett” vallás (katolikus, lutheránus, kálvinista, unitárius) szabadságát, ami a korabeli Európában szinte páratlan toleranciáról tanúskodott. Az erdélyi fejedelmek a következő században is a vallásszabadság védelmezői voltak, jóllehet közben Erdélyben a kálvinizmus uralkodó vallás lett.

A reformáció követői az anyanyelvű kultúra fejlesztői lettek azáltal, hogy a prédikátorok anyanyelven terjesztették tanaikat, iskolákat, nyomdákat alapítottak. Debrecen, Sárospatak és Erdély kálvinista iskolái a 16. század folyamán főiskolai rangra emelkedtek és századokon át a magyar művelődés kiemelkedő centrumai voltak.

Mohács után nem csak a középkori kultúra központjai, a kolostorok zilálódtak szét, hanem a kettős királyság, majd az ország három részre szakadása következtében a humanista műveltség központjai is. A két királyi udvar közül a Habsburgok bécsi udvara számára a magyar kultúra ügye mindvégig közömbös maradt, s így nem tudta betölteni azt a szerepet, melyet az abszolutizmusok idejében a királyi udvarok a nemzeti kultúra számára jelenteni szoktak. Zápolya János udvara Buda török kézre kerüléséig (1541) még őrzött valamit korábbi jelentőségéből, de ezután kiiktatódott a magyar művelődés történetéből. Maga Buda városa is csak a 19. század folyamán vált ismét kulturális központtá. A budai humanista központ felbomlását túlélte magyar humanisták a két király körül csoportosultak. Zápolya János halála után felesége, Izabella királyné és kiskorú fia, János Zsigmond, majd az őt követő erdélyi

fejedelmek Gyulafehérváron alakítottak ki magyar szellemi gócpontot, amely némileg pótolni kívánta a magyar királyi udvart.

A régi humanista központok közül nem csak a magyar királyi udvar, hanem a korábbi humanista főpapi székhelyek is megsemmisültek. A tudós humanista értelmiség számára bizonyos lehetőséget biztosított a megszűnt budai helyen Pozsonyban újjászervezett kancellária. Ezen kívül még a század derekán a magyar irodalom és kultúra mecénásaivá váló, újonnan felemelkedő főnemesi családok reneszánsz udvartartásánál is elhelyezkedhettek. Köztük legjelentősebb Nádasdy Tamás volt, aki tanulmányait a gráci, a bolognai és a római egyetemen végezte, II. Lajos udvarában pedig erasmista eszméket szívott magába. Mellette Perényi Péter, az ország legnagyobb birtokosa tűnt ki a művelődés támogatásában. Nevükhöz iskola- és nyomdaalapítások, könyvek kiadása, familiárisaik külföldi taníttatása fűződik. E főrangú családok lehetővé tették, hogy a humanista nemesi értelmiség képviselői udvaruknál otthonra találjanak.

A Mohács utáni tudós humanizmus legszélesebb és legbiztosabb társadalmi bázisát a felvidéki és erdélyi városok polgársága jelentette. A humanizmus hatása már a korábbi évtizedekben megnyilvánult: e városok iskolái élén humanista műveltségű iskolamesterek tevékenykedtek. Budán a tízes években az osztrák Konrad Cordatus, majd Bartholomaeus Francofordinus tanított, Kassán az angol származású Leonard Cox 1521-1526 között Erazmust olvastatott tanítványjaival. Bártfán korábban Valentin Eck, majd Leonhard Stöckel szervezte át az oktatást, aki humanista képzettséggel és Luther híveként tért vissza Németországból. Iskolája mintául szolgált a felvidékiek számára. Erdélyben Johannes Honterus, a neves szász humanista brassói iskolája lett példakép. Melancton nyomán, Stöckelhez hasonlóan ő is szorosan összekapcsolta a humanista képzést a hitújítás eszméivel.

A tudomány nyelve, különösen a nemzetközi érdeklődésre számot tartó munkák esetében továbbra is a latin maradt. Ugyanakkor azonban Magyarországon is felismerték a humanisták a nemzeti nyelv értékeit és fejlesztettségét. A Mohács utáni humanizmus idején hazánkban is megindult az anyanyelv használata: a nemesség és a mezővárosi szabad polgárság a magyart, a felvidéki és erdélyi városok német polgársága a németet emelte a tudomány és az irodalom nyelvévé.

A könyvnyomtatás fejlődése

A magyarországi nyomdászat - jóllehet európai viszonylatban is viszonylag korán, már 1473-ban megalapították az első nyomdát (amely azonban, akárcsak a másik magyar ősnymda, csak rövid ideig élt) - a 16. század eleji társadalmi és politikai megrázkódtatások következtében csak a negyedik évtizedben indult fejlődésnek. Így történhetett, hogy a 16. században Magyarországon csak 64 éven át nyomtattak könyvet. Szemben ugyan már 1529-ben megindult a könyvnyomtatás, de mindössze 2 évig tevékenykedett itt nyomda; folyamatosan csak 1539-től kezdve nyomtak könyvet Magyarországon, pontosabban Erdélyben, illetve a Felvidéken és Nyugat-Magyarországon, hiszen a török által megszállt országrészben semmi nyoma nem maradt a könyvtermelésnek.

A már korábban is jelentkező igényeket a magyar humanisták külföldi nyomdák igénybevételével igyekeztek kielégíteni. De míg Mohács előtt a műveket főként Velencében nyomták, 1526 után már Bécs és Krakkó nyomdái készítették a magyar megrendelésű könyveket, azok a városok tehát, amelyeknek egyetemeit ezekben az évtizedekben leginkább látogatták a magyar diákok. E kiadványok is jórészt az ő számukra készültek. Bécsben már 1526 előtt is nyomtak Magyarországra számára könyveket, de még nem magyar nyelven. A török

előnyomulása miatt - 1524-ben Bécset is fenyegették és a külvárosait el is pusztították - csak 1536-tól kezdve jelentek meg ismét magyar könyvek. Az első bécsi magyar könyv Pesti Gábor Újszövetség-fordítás volt, mely 1536-ban Singrenius és Joannes Metzger bécsi könyvkereskedő közös költségén készült el. Ezt egy Aesopus-fordítás és egy hatnyelvű szójegyzék követte. Mindhárom megelőzte a legelső magyarországi, magyar nyelvű könyvet, Sylvester János 1541-ben a Sárvár melletti Újszigeten megjelent újszövetségi bibliafordítását. (*Új testamentum magyar nyelven. Újsziget, 1541.*)

De megelőzték e hazai kiadványt a krakkói magyar nyomtatványok is, sőt számuk túlhaladta a bécsiekét: a 16. század első felében három krakkói nyomdában összesen 62 magyar vonatkozású kiadvány látott napvilágot, köztük 18 magyar 42 latin és 2 szláv nyelven. Az erasmista szellemű, humanista légkörű lengyel főváros vonzereje azért is nőtt meg, mert a délről előrenyomuló török miatt a magyar szellemi forgalom észak felé irányult, s ebben az irányban Krakkó volt az első nagyváros.

A Mohács utáni években a krakkói magyar nyelvű művek Hieronymus Vietor nyomdájában jelentek meg. A magyar szerzők néhány főúri pártfogónak, Perényi Péternek, Frangepán Katalinnak és a Thurzóknak köszönhették könyveik kiadását. Itt jelentek meg legelőször olyan nyomtatványok, amelyek már magyar nyelvű szövegrészeket is tartalmaztak: egy Donatus nyelvtanához írt bevezető és egy Erasmus módszerét követő, nyelvtani példákat és beszédgyakorlatokat tartalmazó könyv. Ugyancsak Vietornál jelent meg az első, teljes szövegében magyar nyelvű nyomtatvány: az erasmista szellemű Komjáti Benedek Szent Pál leveleinek fordítása. (*Epistolae Pauli lingua hungarica donatae. Az zenth Paal leueley magyar nyeluen. Cracovie 1533.*) A nyomdász a művet a kor szokása szerint a kiadás költségeit viselő Frangepán Katalinnak ajánlotta, mintegy a kapott támogatás nyilvános nyugtázásaként. Vietor haláláig, 1546-ig több magyar könyvet nyomtatott, mint addig a magyarországi és egyéb nyomdák együttvéve.

Magyarország területén - a két, török által meg nem szállt országrészben - a 16. században összesen 30 helységben működött nyomda: 21 a Felvidéken és Nyugat-Magyarországon, 9 pedig Erdélyben. E 30 helységben azonban csak 20 műhely tevékenykedett, 8 az erdélyi fejedelemség területén, 10 a Felvidéken és Nyugaton, 2 pedig mindkét országrészben. A nyomdászok illetve műhelyeik ugyanis sokszor változtatták helyüket, volt, aki öt helyen is tevékenykedett. E sok nyomdahely-változtatás, az új kezdeményezések gyakori elakadása, és a viszonylag sok, rövid életű nyomda a külső és belső harcokkal teli kor következménye volt, melyből hiányzott az anyagi és világnézeti biztonság, állandó volt viszont a vallási harcok okozta feszültség és a török fenyegető közelléte.

A két országrész közül az erdélyi fejedelemség helyzete bizonyult kedvezőbbnek a könyvtermelés szempontjából. Itt (Szebenben) aránylag korán, 1529-ben megindult a könyvnyomtatás és a hatvanas évekre már az erdélyi igények lényegében kielégítést nyertek. A műhelyek is állandóbb nyomdahelyeken, viszonylag hosszabb ideig működtek. Az erdélyi nyomdahelyek 16. századi átlagos élettartama 2,9 év volt, két olyan nyomda is akadt, amely 50 éven túl is működött (Brassó: 56 év, Kolozsvár: 51 év). A felvidéki illetve nyugat-magyarországi nyomdák átlagos élettartama 5,5 év volt; 11 nyomda mindössze egy-két évig tevékenykedett.

Az Erdély javára fennálló különbségek között meg kell említeni mindenekelőtt azt, hogy míg a törökök Erdélyre alig jelentettek veszélyt, az észak- és nyugat-magyarországi részekben a török hódítók sokáig állandóan előrenyomultak és a viszonylagos nyugalom itt csak évtizedekkel később állt helyre. Erdély kultúrájának javára szolgált János Zsigmond fejedelem toleráns valláspolitikája is, mely megkönnyítette a különböző felekezetek kiadvá-

nyainak terjesztését. A királyi Magyarország területén viszont a reformátusoknak hosszú ideig sokkal kedvezőtlenebb lehetőségeik voltak könyveik terjesztésében.

A 16. század folyamán számbelileg is jelentősen megnőtt a nyomdai termelés. A 15. századi magyarországi nyomtatványok - az ősnymtatványok - száma mindössze öt kötet (hat mű) volt, a következő században 814 kiadvány készült Ennek nagyobb része, mintegy 2/3-a Erdélyben jelent meg. (A külföldi magyar nyelvű kiadványok száma 76 volt.) Jellemző az erős koncentrációra, hogy a könyvtermésnek 58,6%-át mindössze három kelet-magyarországi helység (Kolozsvár: 206, Debrecen: 146, Brassó: 119) nyomdái állították elő.

Bár a 16. századi magyarországi nyomdahelyek között városok és kisebb helységek egyaránt találhatóak, a városi nyomdák több kiadványt állítottak elő. Ezekben 25-nél kevesebb könyv sehol sem készült, míg a kisebb községek sajtói mindenhol ennél kevesebbet állítottak elő. Ezek többsége valamelyik főúri család birtokához tartozott, ahol a nyomdászok védelmet és biztonságot remélhettek a főúri mecénások mellett. A gyorsan változó viszonyok között azonban a patrónus és a nyomdász közti kapcsolat általában nem bizonyult tartósnak.

A század magyarországi könyvtermelésének megtorpanásokkal tűzdelt kibontakozását jól illusztrálja a könyvtermelés évi mennyiségének alakulása. Ez 1539-ben már évi 12 nyomtatvány, amit első ízben csak 1555-ben sikerült túlszárnyalni (18 mű). 1570-ben 21, 1574-ben 24 kiadvány készült. Ekkor, egy nagy pestisjárvány következtében, mely két kiváló nyomdászt is elragadott, nagy visszaesés következett; 1575-ben csak 10, 1576-ban pedig mindössze 6 mű készült. 1578-tól azután ismét emelkedést mutat a termelés (27), 1580-ban 32, 1592-ben pedig 34 mű készült a magyarországi nyomdákban. A századfordulón ismét nagy visszaesés tapasztalható, ez az Erdélyre is kiterjedő tizenöt éves háború (1591-1606) következménye lehetett: 1600-ból mindössze 5 nyomtatvány elkészítéséről van tudomásunk.

A kiadványok példányszámáról egykorú adatok nem állnak rendelkezésre, de későbbi feljegyzések alapján 200-500-ra becsülhető. A papírok vízjelei segítségével folytatott kutatások a brassói nyomtatványok példányszámának megállapításánál is csak részleges eredményhez vezettek: a nagy terjedelmű ortodox szertartáskönyvek példányszáma ezek szerint 150-400 között volt.

A könyvnyomtatás magyarországi elterjedése - mint az európai országokban általában - a reformáció eszméinek győzelmével volt szoros kapcsolatban. Miként az első 16. századbeli nyomdatermékek, a későbbi évtizedekbeni kiadványok nagy része is zömmel reformációt szolgáló könyvek, humanisták művei, grammatikai valamint filológiai és szépirodalmi munkák voltak.

A 16. században a könyv előállításának költsége - a feudális és háborús viszonyok ellenére - Magyarországon is mintegy negyedére csökkent a Hess korabeli költségekhez képest. A könyvkiadás csaknem teljes egészében mecénásokra volt utalva, vagyis az előállítás költségeit egy vagy több mecénás fedezte. Üzletszerű, saját könyvkiadásról a 16. század utolsó harmadáig Magyarországon alig lehetett szó. A nyomdászok többsége ugyanis tőkeszegény volt, a könyvvásárlásra alkalmas írni-olvasni tudókat pedig előbb meg kellett nyerni a nyomtatott könyv olvasásának. Másrészt a nyomtatott könyv még ekkor is túl sokba került a kevésbé jómódúak számára, hiszen egy füzetes históriás ének ára egy napszámos egy-másfél napi bérének felelt meg.

A nyomtatványok nyelv szerinti megoszlása kifejezte a reformációnak az anyanyelvű kultúra iránti igényét. Míg a 15. századi magyarországi nyomtatványok között egyáltalán nem volt magyar nyelvű, a 16. századi kiadványoknak mintegy 50%-a már magyar nyelven készült. Latinul jelent meg a könyvek 40%-a, 5%-a német, a többi 5% pedig görög, román, ósláv és

horvát nyelvű volt. 1570-ig még a latin, 1571 után már a magyar nyelvű művek voltak túlsúlyban. Látni fogjuk, hogy a királyi Magyarországon a latin mint hivatalos nyelv még sokáig megőrzi pozícióit és kedvezőtlenül hat a modern szellemi áramlatok befogadására.

A magyarországi protestantizmus nyomdászai közül sokan maguk is írók voltak, gyakran lelkészként, nótáriusként stb. is működtek. Csak egy részük tevékenykedett állandóan ugyanazon székhelyen, többségük vándornyomdászként járta az országot. Székhelyváltásuk oka az volt, hogy mint a protestantizmus harcosait és korteseit, sok helyről elűldözték őket, gyakran menekülniük kellett. Sokszor azért változtatták helyüket, hogy a megrendelő, illetve a mecénás közelében legyenek.

A 16. századi Magyarországon a könyvek előállítására és terjesztésére is jórészt a reformáció szolgálatában történt, a kibontakozó könyvkereskedelem még nem annyira üzleti vállalkozások kereteiben, hanem az új hit, a keresztény humanizmus terjesztése jegyében szerveződött meg és bontakozott ki.

A könyvkereskedelem helyzete

A könyvtermeléshez hasonlóan a magyarországi könyvkiadás és könyvforgalom 1526 után szintén lényegében csak a két, török által meg nem szállt országrészben, a királyi Magyarországon és Erdélyben bontakozott ki. A török megszállás alatt lévő területeken csak elvétve bukkantak fel vándor könyvárusok, akik főként a reformáció eszméinek terjesztése érdekében vállalkoztak könyvek forgalmazására.

De történeti előzmények is indokolták, hogy a könyvkereskedelem a Felvidéken és Erdélyben fejlődjön tovább, hiszen a török megszállás (1541) előtti Budán kívül e két területen indult meg leghamarabb, még a 15-16. század fordulóján a könyvkereskedelem. Főként Kassáról, Eperjesről és az erdélyi Nagyszébenből maradtak fenn könyvkereskedők működéséről szóló adatok.

Mohács után a felvidéki és erdélyi, jórészt német polgárok által lakott városokban a könyvkereskedelem továbbfejlődését figyelhetjük meg. A városokban a reformáció terjedése és a könyvtermelés fejlődése magával hozta a viszonylag önálló könyvkereskedelem kibontakozását is. A kiadóktól és a nyomdászoktól független könyvkereskedők mellett arra is volt példa, hogy a könyvnyomtatók egyszersmind a könyvek terjesztői is voltak, meg arra is, hogy könyvkötők foglalkoztak könyvkereskedelemmel. Sőt, számos esetben fordult elő, hogy maga a szerző, illetve papok, lelkészek és tanítók végezték alkalmilag a könyvek terjesztését.

A könyvnyomtatás a reformáció korában Magyarországon is tömegkommunikációs eszköz lett: a korábban csak az egyháziak vagy a tudósok szűk rétege számára készült díszes, nagy értékű könyvek helyébe a kiadványoknak a társadalom szélesebb rétegei által is megvásárolható és olvasható új típusai léptek. Érthető tehát, ha a könyvkereskedők is ilyenek terjesztésével, és nem a budai könyvkiadó-kereskedők díszes ösnyomtatványainak eladásával foglalkoztak. Míg a budai terjesztő-kiadók számára szinte az egyetlen fogyasztóréteg a főpapság, néhány egyházmegye és szerzetesrend volt, addig a Mohács utáni könyvkereskedelem vásárlói között már a társadalom középső rétegének számos képviselője is megtalálható: nemesek, polgárok, értelmiségiek, valamint a bécsi, a krakkói és a wittenbergi egyetemek magyar diákjai.

A nyomdászathoz hasonlóan a kereskedelem helyzete és lehetősége országrészek szerint különböző volt. A nyomdatermékek jelentős részével a reformáció eszméit kívánták terjeszteni, s ezt egy ideig - a központi hatalom és az egyházi hatóságok megsemmisülése miatt - viszonylag zavartalanul tehették. Később, a 16. század közepétől kezdve megjelentek a könyvkereskedelmet korlátozó rendeletek. A század második felében a katolikus egyház is erőre kapott, de a könyvkereskedelem korlátozásáért tett hivatalos intézkedések - gyakran a protestánsokká vált városi tanácsok ellenállása következtében - nem mindig vezettek eredményre. A rendeletekben előírt súlyos büntetések végrehajtására többnyire nem került sor; de a könyvforgalom szabad kibontakozását azért így is megnehezítették, volt ahol teljesen meggátolták.

Az erdélyi rendelkezések főleg a könyvek külföldről való behozását és forgalmazását igyekeztek korlátozni, az utólagos cenzúra és a privilégium bevezetésével. Az 1574-ben kiadott cenzúrendelet kimondta, hogy a könyvkereskedőknek nem szabad Erdélybe „haszontalan és elvetendő” könyveket behozni; a külföldről származó műveket pedig csak az illetékes hatóságok vizsgálatai és engedélye után lehet forgalmazni. János Zsigmond az 1563-ban Gyulaféheváron kelt rendeletében kitiltotta Erdélyből a külföldi könyvkereskedőket, s egyidejűleg privilégiumot adott az Erdélyben való könyvkereskedelem folytatásához a brassói Calix Honterusnak és kolozsvári Johann Schessburgernek, valamint Ambrosius Falknak.

A királyi Magyarországon még szigorúbb intézkedésekkel igyekeztek visszaszorítani a reformáció tanainak terjesztését. 1548-tól kezdve az országgyűlés rendeletekkel, az esztergomi érsek pedig különböző kezdeményezésekkel lépett fel az „eretnekség” terjedése ellen. Különösen élessé vált az ellentámadás 1553-tól, Oláh Miklós érseki beiktatásától kezdve. Sorra tartottak vizitációkat, az uralkodó és az érsek pedig a felvidéki városokhoz intézett leveleiben követelte a „veszélyes szekták” felszámolását, melyek közé az ágostai hitvallás és a kálvinizmus követőit is sorolták.

Egy feljegyzés például azért panaszkodott, mert Nagyszombatban lutheránusok, kálvinisták, sőt más eretnek is vannak mind a polgárok, mind a nép között, akik Debrecennel és Erdéllyel kereskednek: magyar nyelvű, eretnek könyvet vásárolnak és azokat nyíltan terjesztik. Vizsgálatot kérnek és sürgetik az effajta könyvek elégetését. Hasonló a helyzet Pozsonyban és a felvidéki városokban, Kassa környékén, ahol az ilyen, de főleg a kálvinista könyvek nyomtatásának, eladásának és vásárlásának a megtiltását kérik.

Felvidék

Miként e városok könyvkereskedelmének történeténél látni fogjuk, a magisztrátusok gyakran védelembe vették a lutheránusokat és köztük a meghurcolásra ítélt könyvkereskedőket. Így alakulhatott ki az a helyzet, hogy a központi rendeletek és intézkedések ellenére, ha nem éppen ideális körülmények között, de a felvidéki városokban kibontakozott és továbbfejlődött, sőt ebben az országrészben bontakozott ki leginkább a 16-17. század folyamán a magyarországi könyvkereskedelem. Ezt a már említett előzményeken kívül, a délről fenyegető török miatt az észak (pl. Krakkó) felé irányuló könyvforgalom is indokoltá tette. Míg a könyvnyomdászat terén inkább Erdély helyzete bizonyult kedvezőbbnek, a könyvkereskedelem szempontjából a felvidéki városok váltak a nemzetközi könyvforgalom élénkebb gócaivá.

A felvidéki városok német ajkú polgársága körében már 1526 előtt élénk humanista kultúra bontakozott ki, majd Mohács után Luther tanítása is gyorsan terjedt. E polgárság körében a kereskedelem, a könyvkereskedelem is, hagyományokkal rendelkezett: Kassán már a 15.

század kilencvenes éveiben tevékenykedett könyvkereskedő, Eperjesen pedig 1519-től volt adat egy Marcus nevű bibliopoláról. E hagyományok folytatását és kiteljesedését figyelhetjük meg a 16. század folyamán. A harmincas évektől kezdve sorra bukkannak fel az északkelet-magyarországi városok (Kassa, Bártfa, Eperjes, Lócse), valamint a bányavárosok (Besztercebánya, Selmecebánya, Körmöcbánya) és az északnyugat-magyarországi Pozsony könyvkereskedelmére vonatkozó adatok.

E városok könyvterjesztői nagyjából már viszonylag önálló, nyomdától és kiadótól elkülönült könyvárusok voltak, akik nem csak egy bizonyos kiadó nyomtatványainak forgalmazását tekintették feladatuknak, hanem általában foglalkoztak könyvek terjesztésével. Voltak köztük házaló, egyik helyről a másikra vándorló könyvárusok, akik főként vásárokon árulták könyveiket; de akadtak helyhez kötött, olykor már üzlettel rendelkező kereskedők is. Nem is mindig válik külön e két könyvárus típus. Hogy annak idején sem volt éles határvonal köztük, jól mutatja akkori elnevezésük is: mindenkit *bibliopolának* illetve *Buchführernek* neveztek, aki könyvterjesztéssel foglalkozott. A korabeli gazdasági és társadalmi viszonyok, a török jelenléte az országban és a három részre szakadás ténye egyaránt közrejátszott abban, hogy a könyvkereskedők, noha társadalmi megbecsülésük elérte az értelmiségi, tanári, lelkesítő megbecsülés fokát, sem társadalmilag, sem gazdaságilag, de számbelileg sem váltak kiemelkedő réteggé. Az is jellemző viszonyaikra, hogy gyakran a könyv mellett papíráru, jegyzőkönyvek, sőt különböző fűszerek eladásával is foglalkoztak. A könyv önmagában nem mindig bizonyult eléggé keresett és a megélhetéshez elegendő árucikknek.

Így mindjárt az 1526 utáni első ismert, felvidéki könyvkereskedőről, a Kassán 1535-ben és Eperjesen 1542-1543-ban felbukkanó Martinus könyvkereskedőről és könyvkötőről és Ambrosius nevű segédjéről tudjuk, hogy fűszer árusításával is foglalkoztak. Egyszermind példájuk azt is mutatja, hogy - miként e korban ez még oly gyakran megtörtént - a könyvárusítást könyvkötő is végezte.

Az észak felé irányuló kereskedelmi és kulturális forgalomnak a fő útvonalában eső felvidéki városok, Kassa és Eperjes mellett a harmincas évektől kezdve az észak-magyarországi bányavárosok is bekapcsolódtak a nemzetközi könyvforgalomba. E városok, melyek a Fuggerek révén szoros kapcsolatban álltak Németországgal, a nemesfém-bányászat következtében viszonylag magas életszínvonalat biztosítottak polgáraiknak, akik maguk is igényelték a könyvet. Igen tanulságos annak a besztercebányai könyvkereskedőnek a tevékenysége, akiről a kutatásnak sikerült részletesebb anyagot is feltárnia.

A besztercebányai számadáskönyvekben a 16. század második harmadában gyakran szerepel egy bizonyos Martin „Puechfuerer” neve. Ő már nem foglalkozott fűszerek árusításával, a könyvek mellett csupán papírcikkeket árult, ellátta a városi hivatalokat, bíróságokat, beleértve a szomszédos városokat is különböző papírokkal, iktatókönyvekkel, regiszterekkel.

Sajnos a feljegyzések arról hallgatnak, hogy milyen könyveket vásároltak tőle, és hogy személy szerint kik voltak a vevők. Tevékenységéből mégis sok mindenre fényt derített a kutatás. Így például arra, hogy a kereskedő jó kapcsolatban volt a városi tanáccsal és a Fuggerek Besztercebányán dolgozó hivatalnokaival. Megbízásukból Nürnbergből is szerzett be könyveket, s amikor könyvállományát 1536-ban a Pozsony melletti vámnál a jegyzékbe foglalt könyvek miatt feltartóztatták, a városi tanács közbelépett a könyvkereskedő érdekében. Arra hivatkoztak, hogy a könyvek visszatartása a tanácsot és a Fugger-faktorokat is érintette, mivel a könyveket a tanács és a Fuggerek besztercebányai hivatalnokai rendelték meg. Martin kereskedő ezek után visszakarta áruját. A Fuggerek besztercebányai bányaigazgatói között volt akkor az a Hans Dernschwam, aki 1162 kötetből álló, gazdag könyvtárát részben személyesen, németországi útjai alkalmából, részben pedig a helyi kereskedő könyvbe-

szerzései által gyűjtötte össze. Martin könyvkereskedő további vásárlói Besztercebánya és a szomszéd városok értelmiségi és polgári köreiből kerülhettek ki. E rétegek könyvigényére jellemző, hogy 1540 körül a besztercebányai plébániának 163 kötetes, a selmecebányainak pedig 188 kötetes könyvtára volt. A felső-magyarországi bányavárosok wittenbergi tanrendet követő iskolái szintén igényelték a könyveket, főként a görög és latin nyelvtankönyveket a klasszikus auktorok műveit, valamint Erazmus és Melanchthon munkáit.

A könyvkereskedő tevékenysége iránti legfőbb igényt mégis a reformáció támasztotta. A lutheri tanok már a húszas évek elején terjedni kezdtek a városban; 1529-ben az elhunyt plébános helyére lutheránust választottak, de a megfelelő pap felkutatása a későbbiek során is nehézségekkel járt. A papkereső akcióba Martin könyvkereskedő is bekapcsolódott, aki könyvbeszerzői útjai során Wittenbergben is megfordult; innen és más német városokból a lutheránus könyvkiadás legjobb termékeivel tért vissza.

A hitújítással szemben az ötvenes évektől kezdve meginduló egyházi és uralkodói ellenintézkedések 1558-ra a bányavárosokig is eljutottak. A város kénytelen volt két prédikátorát száműzni és hozzájárulni a könyvkereskedő könyveinek lefoglalásához. A lakosság azonban megakadályozta, hogy Martin kereskedőt megbilincseljék és Bécsbe szállítsák, mert idejében értesítették a veszélyről, és biztonságba tudta helyezni magát.

A besztercebányai könyvkereskedő megmenekült a korai ellenreformációs akció legsúlyosabb következményétől, személyes szabadságát megőrizte, könyvállományának jelentős részét azonban mégis elveszítette. I. Ferdinánd 1560-ban úgy intézkedett, hogy a könyvkereskedőnek csak a nem eretnek könyveket szabad visszaadni, a többit pedig helyben el kellett égetni, vagy elszállítani. Egyszersmind megtiltották számára a lutheránus könyvek további forgalmazását.

E tilalom és raktára jelentős részének elvesztése Martin könyvkereskedőt könnyen tönkretelthette, hiszen könyvforgalmának nagyobbik felét éppen a reformációs irodalom tette ki. Nem tudjuk, hogy a helyi, városi hatóságok tudták-e ezeket az intézkedéseket valamilyen mértékben enyhíteni; de a későbbi ismert adatok már csak papíreladásairól szólnak.

Martin könyvkereskedő átmeneti típust képviselt a házaló könyvárus és a már üzlettel rendelkező, megtelepedett kereskedő között. Külföldi beszerző útjairól visszatérve, útközben a szomszédos városokban is árusított könyveket, de elsősorban városa papír- és könyvigényeit kívánta kielégíteni. Üzlete még nem volt, könyveit a lakásán raktározta. E tevékenysége által a város középrétegébe küzdötte fel magát; egy 1540-es összeírás raktáron lévő könyveinek és papírállományának értékét 120 forintra becsülte. Könyvkereskedői tevékenysége során anyagi helyzete javulhatott, mert 1547-ben 50 forintért eladta elővárosi házát, és 90 forintért újat vásárolt. Könyvkészletének elkobzása és tevékenységének korlátozása ezután következett be.

Arról, hogy ezeknek az intézkedéseknek a nyomán sem bénult meg a könyvkereskedelem Besztercebányán, szükszavú, de érdekes bizonyítékot nyújt egy 1578-ból származó feljegyzés. E szerint ebben az évben a városban olyan könyvkereskedő működött, akinek az óratoronyban már üzlete is volt, ami után 4 forint adót fizetett.

Bizonyára volt könyvkereskedő a többi felvidéki bányavárosban is, de név szerint még csak egyről, Fábry Márton selmecebányai könyvárusról van tudomásunk; igaz éppen csak a nevről és létezéséről. Úgy tűnik azonban, hogy a 16. század harmincas-negyvenes éveitől kezdve a bányavárosokban már megvolt az igény a könyv forgalmazása iránt: a reformáció irodalmán kívül az iskolázáshoz szükséges klasszikusok, grammatikák, valamint a magyarországi humanizmus és reformáció során oly népszerű Erazmus és Melanchthon művei keresett könyvek voltak, melyeket már könyvkereskedők közvetítettek a polgárság számára. E

városok élénk kapcsolatai a németországi Fuggerekkel a könyvforgalmat is elősegítették, annál is inkább, mert nyelvi problémák sem lehettek, e lakosság túlnyomórészt német ajkú volt.

Eperjesen, Bártfán és Kassán a könyvkereskedők már kínáltak magyar nyelvű könyvet is, ami a magyar anyanyelvű polgároknak, értelmiségieknek a reformáció által felkeltett igényeire utal. E városok, miként a bányavárosok könyvárusai is, összeköttetésben álltak egymással a könyvforgalmazás terén. Különösen vonatkozik ez a házaló könyvárusokra, ilyen volt az eperjesi Caspar Guttler, aki a már jelzett Martin és Ambrosius után bukkant fel a városban és a szomszéd helységeiben. Guttler tipikusan házaló könyvkereskedő volt, aki könyveivel 1547-1565 között nemcsak Kassán fordult meg sűrűn, hanem eljutott egészen Erdélyig. 1561-ben Gyulafehérvárt fogságba vetették, de az eperjesi városi magisztrátus, miként Besztercebányán, itt is közbenjárt könyvkereskedője érdekében. János Zsigmond erdélyi fejedelem Eperjes város intervenciójára szabadon engedte. A meghurcolt könyvkereskedő később kivándorolt Boroszlóba.

Bártfa első könyvkereskedőjének, Dudlig Kristófnak a nevével 1548-ban találkozunk először. Wittenbergi üzleti kapcsolatai voltak: egy alkalommal Goltz wittenbergi kereskedőtől átvett 110 forint értékű könyvet, tartozását azonban sokáig nem rendezte. Wittenbergben került kapcsolatba Batizi András evangélikus lelkésszel, akinek egyik magyar nyelvű katekizmusát ő jelentette meg Krakkóban.

A város következő könyvkereskedője arra, a korban gyakori esetre példa, amikor a könyvkereskedő és a könyvnyomdász még perszonálunióban volt egymással. David Gutgesell könyvkereskedőként kezdte tevékenységét, majd 1577-ben nyomdát alapított, s ettől kezdve együtt üzte a két mesterséget. A következő évtől már kalendáriumot is adott ki, s ennek terjesztésével is természetesen ő foglalkozott.

A bártfai könyvkereskedőket szoros kapcsolat fűzte Krakkóhoz; Dudlig könyvet jelentetett meg ott, de Krakkóból származott Petri György bártfai presbiter 56 kötetes könyvgyűjteményének nagy része is, melyet a helyi könyvkereskedők által szerzett be. (A könyvgyűjtemény értékét egyébként 96 forintra becsülték.)

A reformáció korának legjelentősebb kassai könyvkereskedője, Hans Gallen arra a másik könyvforgalmazó típusra példa, aki könyvkötőként foglalkozott a könyvek terjesztésével. Külföldről érkeztetett, mert csak 1581-ben nyert Kassán polgárjogot. Könyvei többsége latin és német nyelvű volt, de akadtak köztük szép számmal magyar nyelvű munkák is. A kassai kereskedő főleg iskolai tankönyveket, kátékat, német és magyar széphistóriákat, valamint protestáns teológiai munkákat tartott raktáron. Az egyes művek példányszáma jól jelzi kelendőségüket és a vásárlóközönség érdeklődését. A legkeresettebb könyv Molnár Gergely *Grammatica Compendiosa* című munkája lehetett: négyszer szerepelt a leltárban, 200-nál több példányban. A káték közül Luther *Parvus catechismus*a vezetett; összesen 50 példány volt belőle. A Donatus-féle elemi latin nyelvtan 41, Cicero leveleinek iskolai kiadása 23, Vergilius *Bucolicája* 17, Luther *Gesangbuchja* 10 és Erasmus *Colloquia* című műve 8 példányban fordult elő. A könyvkereskedő felkészültségét jelzi, hogy megvolt neki Gesner *Bibliotheca Universalisa*, az 1545-ben kiadott első nemzetközi bibliográfia is. A kibontakozó magyar olvasóközönség igényeit tükrözi a korabeli magyar szerzők munkáinak jelenléte. Ezek sorában voltak bibliafordítások, történeti munkák, meséket tartalmazó könyvek és széphistóriák, sőt egy Euripidész-fordítás is.

Bécs közelléte miatt a felvidéki Pozsonyban a nyomdászat kifejlődése késedelmet szenvedett. A fontos helyen lévő városban azonban a könyvkereskedelem fejlődése nem várható

sokáig magára. A hetvenes években a városban tevékenykedett Peter Desich könyvkereskedő, akivel Kulcsár György Postillás-kötetének mecénása érdekes konfliktusba keveredett. Bánffy György Zala megyei főispán a szerző halála után 4 évvel, 1578-ban a még eladatlan 350 példányt bizományba adta át a pozsonyi könyvkereskedőnek, s minden eladott példány után 1-1 tallért kért tőle. (A könyv ára 1 forint volt.) Fényt vet a mű iránti érdeklődés mértékére, hogy Desich 6 év alatt 142 forintot küldött Bánffynak, aki a pozsonyi tanács segítségével próbálta a még esedékes összeg megfizetésére vagy az eladatlan példányok visszaküldésére rászorítani a kereskedőt.

A felvidéki könyvkereskedelem történetének sajátos színfoltja a magyar reformáció egyik nagy íróegyénisége, Bornemisza Péter (1535-1584) könyvkiadói tevékenysége. Munkásságában reformáció és humanizmus egyenlő mértékben érvényesült, előkészítője volt a 16. század végén virágkorát élő magyar irodalmi reneszánsznak. Padovában, Bécsben és Wittenbergben folytatott tanulmányai során a humanizmus és a reformáció gazdag eszmevilágával ismerkedett meg, s ezek az eszmék műveiben is jelentkeznek. 1572-ben északnyugat-magyarországi, a Vág melletti Semptén felállított nyomtató műhelyében csaknem kizárólag saját műveinek kiadására rendezkedett be. Nyomdahelyét többször változtatta, Semptén kívül még Detrekőn és Rárbókon működtette nyomdáját. Tevékenységét főleg lelkésztársai és a mezővárosi polgárság igényeihez szabta. Kiadványainak értékesítését egy jól kidolgozott családi bizományosi rendszer keretében végezte. Főbizományosa sógora, Máriássy Pál szepesi főispán volt, akinek Esterházy Ferenc pozsonyi alispán is segédkezett. A könyveket a főbizományos többek között plébánosoknak adta tovább, akik osztalékot kaptak, a 6 forintért kapott könyvcsomagot 10 forintért adhatták el. Máriássy a nyomdász szerzőnek rendszeresen pontos elszámolást küldött.

A Felvidéken a 16. század folyamán tevékenykedő könyvkereskedőkön kívül a reformáció könyveinek értékesítését helyenként bizományosként lelkészek is végezték. Tevékenységüket a század vége felé a katolikus hithez húzó hatóságok nem nézték jó szemmel, s gyakran indítottak ellenük eljárást. 1581-ben a kassai városi tanács elkoboztatta a Károlyi András lelkésznel talált könyveket, őt magát pedig kiutasította a városból. Néhány év múlva hasonló sors érte kálvinista nyomtatványok terjesztése miatt Wedán Ferenc prédikátort is.

Nyugat-Magyarország

A Ferdinándhoz tartozó országrészek közül a Felvidék mellett szerényebb mértékben a Dunántúlon is megindult a könyv forgalmazása. Mivel sok helyen hiányoztak a polgári rétegek - a jelentősebb városok, Esztergom, Székesfehérvár, Pécs török kézre került -, ezért a könyvkereskedelem itt más bázisokon fejlődhetett ki.

A könyv forgalmazásának egyik lehetőségét a mecénások jelentették. A korabeli magyar írók legjelentősebb és legbökezűbb támogatója Nádasdy Tamás nádor volt, aki a humanizmus eszméivel külföldön ismerkedett meg. Sárvári udvarában szívesen látta a magyar írókat. Az általa alapított iskola rektora, Melanchthon ajánlására Sylvester János lett, aki számára birtokán nyomdát létesített, hogy az első magyar újszövetségi bibliafordítást elkészíthesse. A mecénás-kiadó az általa fenntartott műhely jövedelmére nem tartott igényt, kiadványából is csak annyit biztosított magának, amennyit barátainak, ismerőseinek szétküldött, a többi átengedte a szerzőknek. Sylvester bizományba küldte szét a példányokat az ország különböző részeire, lelkészeknek, tanítóknak. A nyomdász, Abádi Benedek pedig kevés eredménnyel maga házalt a nevezetes nyomtatvánnyal, de még útiköltsége sem térült meg. Zimmermann

bécsi nyomdász és könyvkereskedő leveléből derült ki, hogy ő is kérte Nádasdy támogatását az általa nyomott Melanchthon-grammatika példányainak átvétele ügyében.

A mecénás biztosítani tudta a mű előállításának feltételeit, gondoskodott a szerzők, nyomdászok honorálásáról, de a könyveket meglehetősen szűk körhöz, ismerőseihez, családtagjaihoz tudta csak eljuttatni. Nem volt sokkal eredményesebb a szerzők illetve a nyomdász terjesztői tevékenysége sem. Grammatikája megjelenése után 8 évvel Sylvester is azért panaszkodott Nádasdynak, hogy a példányok a kastély egyik kamrájában porosodnak.

A mecénások, a szerzők és a nyomdászok saját, szűkebb körben való könyvterjesztésénél hatékonyabb módszer volt az, amelyet a Nyugat-Dunántúlon működő Joannes Manlius (Mennel) nyomdász gyakorolt. Manlius 1582-ben Laibachból (a mai Ljubljana) jött Magyarországra, ahonnan protestáns biblia kinyomtatása miatt utasították ki. Új otthonában sem talált tevékenységéhez teljesen zavartalan légkört, s bár 23 éven keresztül működött, székhelyét, nyilván a cenzúra miatt, gyakran kellett változtatnia, s ez idő alatt összesen hat helységben tevékenykedett. 56 kiadványa közül 36 magyar, 15 latin, 3 német nyelvű volt. Ő adta ki 1587-ben Monyorókeréken a legelső magyarországi nyomtatott újságlevelet, a német nyelvű *Neue Zeitung aus Ungern-t*. Kiadványainak terjesztésével is maga foglalkozott. Vásárokat látogatott, felkereste a többi hazai nyomdász-kiadót a csereüzletek lebonyolítása végett, s lehetséges, hogy meg-megjelent a frankfurti vagy a lipcsei könyvvásáron is.

Erdély

Bár a 16. századi magyarországi könyvtermés 66%-a az erdélyi és a tiszántúli országrészben jelent meg - 58,6%-a pedig mindössze három városban: Kolozsvárt, Debrecenben és Brassóban - az önálló könyvkereskedelem terén Erdély mégsem érte el a felvidéki városok élénkségét. Ennek egyik oka a már említett privilégiumok rendszere, amely a külföldről Erdélybe irányuló könyvforgalmat eleve limitálta, a másik ok Erdélynek a Felvidékhez képest zártabb helyzete volt.

Voltak előzmények itt is, és néhány adatot ismerünk egy-egy város önálló könyvkereskedőjéről is, de mindez csak elszórtan jelentkezik. Nagyszebenben már 1506-ban felbukkant egy bizonyos Johannes bibliopola, aki 1524-ben is szerepelt két szebeni polgár perében. Brassóban 1543-ból maradt fenn feljegyzés Valentinus könyvkereskedőről, aki 312 forintért vásárolt könyveket az új iskolai könyvtár számára. Nagyszebenből 1562-ből ismert Johann Schulth könyvkereskedő neve, a század végéről pedig Georgius Wildt özvegyéé, aki hét évre kapott engedélyt külföldi könyvek behozatalára és árusítására. 1616-ból ugyanitt egy Fiebich nevű könyvkötő tevékenységéről van tudomásunk.

A keleti országrész legjelentősebb nyomdászékhelyeinek könyvterjesztői tevékenységéről is csak keveset tudunk. Láttuk, hogy 1563-ban az erdélyi fejedelemtől Calix Honterus (Sixtus) Brassóban, Johann Schessburger és Ambrosius Falk pedig Kolozsvárt kizárólagos jogot kapott a külföldi könyvek árusítására. 1575-ből özvegy Heltai Gáspárné és Komlós András könyvkereskedői tevékenységéről maradtak fenn adatok. A kolozsvári nyomdászok ezek szerint átvették és árusították egymás termékeit is. Debrecenben 1560 és 1570 között Ambrosius Fröhlich bécsi könyvkereskedő tartott fenn raktárat.

Kolozsvár jómódú polgársága éppen ekkoriban vált többségében magyarrá, így a magyar irodalom és könyvkiadás számára fontos bázist jelentett. Erre építette munkásságát a magyar reformáció egyik legjelentősebb írója, Heltai Gáspár, kolozsvári protestáns prédikátor. Az erdélyi szász családból származó és külföldön tanult Heltai felismerte, hogy a magyar városi olvasóközönség igényeire üzleti szempontból is érdemes figyelni és azt kielégíteni, hiszen a

századok könyveiket részben Németországból, részben pedig a brassói Honterus nyomda révén már könnyen beszerezhetők. Ezért alapított nyomdát 1550-ben Georg Hoffgreffal közösen, és szerencsés üzleti érzékének köszönhetően vállalkozása a század legtermékenyebb nyomdaüzeme lett. 1564-ben saját papírmalmot építtetett. Kiadványainak száma meghaladja a két-százat, s több mint a fele magyar nyelvű volt. Maga is magyar író lett, kiadványai nagy részét maga írta, fordította, szerkesztette. Német nyelvű munkát csak eleinte adott ki néhányat, 1552 után kizárólag latin és magyar nyelvű könyve jelent meg, irodalmi munkásságát magyar nyelven fejtette ki. Kevés számú hitbuzgalmi munkáinál sokkal jelentősebbek voltak a főként 1565 után publikált társadalomrajzai, szépirodalmi és történeti művei. Ezekben ismét előbukkant a reformáció által visszaszorított reneszánsz világiasság. Ezópusi állatmeséit a korabeli politikai és társadalmi viszonyokra aktualizálta, a tanulságokat a polgárság számára vonta le. Olyan próza kezdeményezése fűződik nevéhez, amelynek fejlődése elakadt a polgárság rövidesen bekövetkező meggyengülésével. Munkáit, főleg széphistóriáit a sikeres terjesztés érdekében olcsó füzetekben adta ki és vásárokon, ponyvasátorok alatt árusította. A magyarországi nyomdászírók közül ő volt az első, aki szakított a mecénási rendszerrel és olvasóira, a magyar polgárságra támaszkodott.

A keleti országrészben a második állandó nyomda az egyházzá szerveződő kálvinizmus központjában, a legnagyobb magyar mezővárosban, Debrecenben létesült 1561-ben. Huszár Gál prédikátor alapított itt nyomdát, akinek hite miatt korábban több felvidéki városból el kellett menekülnie, börtönbe is vetették, ahonnan Bornemisza szabadította ki és szöktette Debrecenbe. A nyomdaműhely a város és az egyház közös felügyelete alatt állt, 16. századi produkciója alig maradt el a kolozsvári mögött. Kiadványainak még nagyobb százaléka volt magyar nyelvű, mint a kolozsvári nyomdáé, 16. századi termékeinek kb. 75%-a készült magyar nyelven. Ebben a két városban jelent meg az egész magyarországi könyvtermésnek mintegy a fele.

E nyomdák kiadványainak a reformációhoz fűződő kapcsolatai is indokolják, hogy terjesztésükben prédikátorok, lelkészek is nagy mértékben részt vettek. Debreczeni János szántói, majd károlyi prédikátornak fennmaradt egy jegyzéke, mely a könyvkötőjének (aki egyébként harangozó is volt) átadott könyveket tartalmazta. A jegyzék számos, különböző szerzőtől származó művet sorol fel, egy-egy kiadványt 25-70 példányban. Az is kiderült belőle, hogy a harangozó egy-egy könyvet 8 dénárért kötött be.

Ilyen csatornákon keresztül jutott el az olvasóhoz az a könyvtermés, mellyel az erdélyi és kelet-magyarországi nyomdák rendelkeztek. A közvetítés leggyakoribb módja a nyomdászok valamint megbízottaik vásári tevékenysége, és a különböző, főleg egyházi emberekből álló bizományosi láncolat volt.

Kezdetleges módon folyt a külföldi könyvek beszerzése, hiszen szigorú korlátozások is voltak és hiányoztak az önálló könyvkereskedők. Jellemző a viszonyokra, hogy még a 16. század második felében is gyakran csak úgy lehetett Erdélyben hozzájutni a klasszikus írók munkáihoz, ha a Németországból hazatérő diákok hoztak ilyen műveket magukkal. Ha egy főrangú könyvbarát, mint a 17. században I. Rákóczi György, az újabb külföldi könyveket meg akarta szerezni, külföldön tanuló protestáns diákokkal, esetleg kereskedelmi ügynökeivel vásároltatta meg őket.

A könyv sorsa a barokk és az ellenreformáció korában (1600-1772)

A magyarországi és az erdélyi művelődés helyzete

A Habsburgok és a nemesség egy részének támogatásával kibontakozó ellenreformáció vezető ereje Magyarországon a jezsuita rend volt, melynek már a 16-17. század fordulóján sok iskolája volt. Sikereiket nagyban segítette az oktatás, amelynek megszervezésében a protestáns pedagógia eredményeit is alkalmazták. Eredményeiket elősegítette a főúri családok áttérése, mert velük együtt - a cuius regio eius religio-elv alapján - birtokaik teljes népessége is katolikus lett.

Az újjászülető magyarországi katolikus kultúra központja Nagyszombat volt. Forgách Ferenc esztergomi érsek 1615-ben itt újíttotta fel azt a jezsuita kollégiumot, amelyet két évtizeddel később, 1635-ben utóda, Pázmány Péter, a magyarországi ellenreformáció kiemelkedő tehetségű írója és szónoka egyetemi szintre emelt. 1647-ben Kassán jezsuita főiskolát alapítottak, ebben a két városban szerveződött meg a jezsuita könyvkiadás is. Az ifjúság a hazai jezsuita iskolákban kezdett tanulmányait külföldön, főként Graz, Olmütz és Bécs jezsuita kollégiumaiban fejezhette be.

Azt a támogatást, amelyet számos európai országban a királyi udvarok nyújtottak a kulturális életnek, Magyarországnak e korszakban is nélkülöznie kellett. A nemzeti királyi udvart ebben a korban részben az erdélyi fejedelmi udvar, részben pedig a magyarországi főúri családok pótolták valamennyire. Esterházy Miklós udvara lett például az ellenreformáció íróinak központja. Példáját követték a Zrínyiek, a Nádasdyak, Batthyányiak, Pálffyak és más főrangú családok is. A főúri könyvtárak szépen gyarapodtak; a sárospataki Rákóczi-könyvtár magába foglalta a teljes 16-17. századi magyar irodalmat. A művelődéspártoló barokk főurak az irodalom legfőbb mecénásai voltak, ők biztosították a könyvek kiadásának anyagi fedezetét.

Erdélyben és Észak-Magyarországon az erdélyi fejedelmek idejében továbbra is kedvező maradt a helyzet a protestáns művelődés számára. Bethlen Gábor udvarát polgári jellegű kulturális központtá fejlesztette, a fővárosban, Gyulafehérvárt nyomdát, főiskolát és könyvtárat alapított, jeles külföldi tanárokat (Martin Opitz, Alsted, Bisterfeld) hívott meg. A sárospataki főiskola ekkor lett Kelet-Magyarország legjelentősebb kulturális centruma. Anyagi támogatásban részesültek a külföldön tanuló diákok is. Míg 1590-ig főleg Wittenberget keresték fel, később más németországi főiskolákat (Heidelberg, Herborn, Marburg, Altdorf) valamint Boroszló, Dancka iskoláit és a bázeli, leydeni és különböző angliai egyetemeket látogatták. A hazatérő diákok többnyire számos könyvvel, néha egész könyvtárral érkeztek vissza.

A 17. század derekán Erdélyben és Északkelet-Magyarországon, főként egyes városok református főiskolái körül eleven kulturális élet bontakozott ki, például Sárospatakon - ahol 1650-1654 között Comenius volt az igazgató -, valamint Debrecenben és Nagyváradon. Erdélyben előbb Gyulafehérvár, majd a tatár dúlás után, 1662-től Enyed volt a szellemi centrum. A század közepétől kezdve a kolozsvári főiskola is jelentős tevékenységet fejtett ki, 1672-ben a marosvásárhelyi iskola is kollégiumi rangra emelkedett. Az evangélikusok eperjesi iskolája 1667-től lett főiskola. A lutheránusok továbbra is főleg Wittenberget látogatták, a református diákok a harmincéves háború után főként hollandiai egyetemeken

tanultak. Jórészt általuk terjedtek el a század legjelentősebb európai eszméi: Bacon, Comenius tanításai, a puritanizmus, a karteziánus filozófia és a pietista eszmék.

A török kiverése után megszűnt Erdély önállósága, és az egész ország Habsburg uralom alá került. A függetlenségi mozgalmak és a Rákóczi-szabadságharc leverése után az 1711-ben kötött szatmári béke nyomán előállt helyzetben a polgáriasult irodalom és művelődés fejlődése ismét megtorpant. A jezsuita befolyás erősödött, a protestáns könyvek behozatala és hazai kiadása elé III. Károly cenzúrendeletei (1715, 1720, 1726) sok akadályt gördítettek; ennek következtében a protestáns könyvkiadás jelentősen visszaesett. 1725 után a protestáns diákok számára a külföldi tanulmányutak folytatását is megnehezítették.

A magyarországi barokk fejlődését lezáró utolsó szakaszban (1740-1770) az ország lassan kezdte kiheverni a török megszállás pusztításait, jelentősen megnőtt - a század elejinek mintegy kétszeresére - a lakosság lélekszáma.

A fellendülés azonban főleg csak a mezőgazdaságra korlátozódott, hasznát a nagy- és középbirtokos nemesség fölözte le. Konzervatív nemesi kultúra lett általános, melynek legfőbb szellemi befolyásolói a jezsuiták voltak.

A Habsburg-uralkodók részéről a felvilágosult abszolutizmus keretében felülről elrendelt reformok a magyar fejlődés számára ellentmondásosaknak bizonyultak; az ország polgári-nemzeti fejlődését hátráltatta függő helyzete, de a reformok egy része a mezőgazdaság korszerűsítése és a művelődés számára hasznosnak bizonyult. Alkalmat adtak többek között arra is, hogy a hetvenes évektől kibontakozhasson a magyar felvilágosodás mozgalma, amely új fejezetet nyitott a magyar könyvkultúra történetében is.

A könyvnyomtatás és a könyvkiadás

A magyarországi ellenreformáció kezdettől fogva fellépett a protestáns könyvnyomtatás, könyvkiadás és könyvforgalmazás szabadsága ellen. Az esztergomi érseknek a 16. század derekától kezdve kiadott és már ismertetett intézkedései után 1571-ben Báthory István (1533-1586) erdélyi fejedelem, 1579-ben pedig II. Rudolf (1552-1612) császár szigorú cenzúrendeletei igyekeztek megbénítani az erdélyi és a magyarországi protestáns könyvek kiadását és forgalmazását. Ugyanakkor a katolikus művek terjesztéséhez felhasználták a modern nyomdatechnikát. Telegdi Miklós, esztergomi érseki helynök 1577-ben a bécsi jezsuitáktól vásárolt nyomdafelszerelést, melyet a király és az esztergomi érsekség anyagi támogatásával korszerűsített és Nagyszombatban káptalani nyomdát rendezett be. 1584-ben az udvari kancelláriától ugyan privilégiumot kapott ez a nyomda, de gyakorlatilag nem zárták be a többit sem. Nem volt szabad a nyomda kiadványait utánnomni, és megszigorították a külföldi könyvek behozatalát is. A nagyszombati nyomda kiadványait utólag is ellenőrizték: minden nyomdatermékből 3-3 példányt kellett a bécsi magyar kancellária számára beküldeni.

Nagyszombat lett a magyarországi katolikusok művelődési központja, ahol jelentős szerephez jutott a nyomda. A nagyszombati egyetemi nyomda a pozsonyi jezsuita nyomda felszerelésével indult meg 1648-ban. A jezsuita professzorok munkáin és a hallgatók disszertációin kívül 1741-1765 között itt jelentek meg a törvények is. (Buda korábbi török megszállása következtében ugyanis Pozsony lett a főváros, itt tartották az országgyűlés üléseit.) A nagyszombati egyetemi nyomda a 17. század egyik legtermékenyebb magyarországi nyomdaműhelye, 1600-1700 között 465 nyomtatványt adott ki. Még két katolikus nyomda létesült a 17. század utolsó negyedében, az egyik Kassán a jezsuita rend, a másik a csíksomlyói ferencesek tulajdonában volt.

A protestáns nyomdák száma a 17. században a Dunántúlon és a Felvidéken megcsappant. Erdélyben viszont, ahol a cenzúrarendelkezéseket kevésbé vették szigorúan, a református nyomdahelyek száma kettővel gyarapodott. A korábbi pozsonyi érsekségi műhelyt Bethlen Gábor előbb Kassára, majd Gyulafehérvárra vitette. A nyomda később Nagyszebenbe, majd Kolozsvárra költözött.

I. Rákóczi György özvegye, Lorántffy Zsuzsanna 1650-ben alapította meg a második fejedelmi nyomdát Sárospatakon. Később a nyomda felszerelése Kolozsvárra, majd Debrecenbe került. Az unitáriusoknak dolgozó kolozsvári Heltai-nyomda a 17. században csak a szerényebb igényeket tudta kielégíteni.

A korszak jelentősebb üzleti nyomdavállalkozásai a felvidéki evangélikus városokhoz fűződnek. Az egyik a bártfai Klöss-nyomda volt, amely világi munkákat is megjelentetett. Az alapító Jakob Klöss és örökösei 1664-ig sok könyvet adtak ki. 1625-től kezdve Lorenz Brewer löcsei nyomdája volt a másik jelentős magánvállalkozás, amely a 17. század legtermékenyebb hazai műhelyének számított a korabeli 29 nyomdahely közül. 75 esztendő alatt 586 könyvet nyomtatott, ez a magyarországi és erdélyi 3305 tételből álló össztermésnek a 18%-a. A nyomda fellendítése Johann Brewer nevéhez fűződik, aki - a kor igényes magyar nyomdászaihoz hasonlóan - holland példák nyomán újította meg a fejlődésben elakadt nyomdászatot.

A leydeni egyetemen tanult Szenci Kertész Ábrahám hazatérése után, 1640-ben Váradon állított fel egy nagyobb műhelyt. Amikor a török 1660-ban elfoglalta a várost, a nyomdát Kolozsvárra menekítette: halála után a gyulafehérvári nyomda maradványaival együtt a kolozsvári református kollégiumra szállt. E nyomdát irányította 1693-tól 1702-ig a kor legjelentősebb magyar nyomdásza, Tótfalusi Kis Miklós.

Ő is Hollandiában sajátította el a nyomdászatot, Amszterdamban, Blaeau híres műhelyében kiváló betűmetszővé képezte magát; számos megrendelője volt egész Európából. Vagyonát a Biblia kinyomtatására használta fel, hazatérése után, 1693-ban elvállalta a református egyház kolozsvári nyomdájának vezetését. Egy évtized alatt számos kiadványa jelent meg, a legmagasabb tipográfiai színvonalon. Elismerés helyett azonban állandó áskálódás, irigykedés és szegénység lett osztályrésze. Első jelentős műve egy már időszerűvé vált új bibliakiadás volt, melyet a legkorszerűbb betűtípusokkal nyomtatott ki. 1685-ben jelent meg Amszterdamban 3500 példányban a teljes, új, magyar nyelvű biblia, egy évvel később az Újszövetség és a zsoltárok kis kiadása, egyenként 4200 példányban. Tótfalusi az új, olcsó biblia kiadásával elsősorban a műveltséget akarta fejleszteni. A későbbiek során is számos könyvet azért adott ki, hogy általa a parasztok és az egyszerűbb emberek megkedveljék az olvasást. Hiába volt azonban kiadványainak külső alakja a legjobb korabeli nyomtatványok színvonalán, kiadói és népnevelő tevékenysége egyháza vezetői részéről éles támadásokat váltott ki. Ő azonban a polgár öntudatával azt vetette szemükre: „Nem kisebb dolog jól nyomtatni, mint jól prédikálni”. Polgári jellegű művelődési és nyomdászati törekvéseit a magyarországi feudális társadalmi viszonyok között nem tudta valóra váltani.

A nyomdászat számára csak évtizedekkel később jelentett eredményt az ország török uralom alóli felszabadulása: a főváros és a török által korábban megszállt országrész - elnéptelenedése és elpusztítása miatt - egyelőre nem volt alkalmas nyomdák alapítására. Budán az első nyomda - mintegy két és fél évszázad szünet után - 1724-ben kezdte meg működését: Johann Sebastian Landerer alapításában. Jellemző, hogy 1711-ben összesen csak két magyar könyv jelent meg az országban. Pedig Rákóczi a szabadságharc alatt nagy szerepet szánt a sajtónak: politikai röpiratokat, egyéb kiadványokat nyomtatott, sőt az első magyarországi újságot is ő adta ki latin nyelven (Mercurius Hungaricus, majd: Mercurius Veridicus ex

Hungaria 1705-1711). Több kiadásban és viszonylag nagy példányszámban megjelent kiadványait Debrecenben, Lőcsén, Nagyszombatban, Kassán és Bártfán nyomtatták.

Korábban 1711-et korszakhatárnak tekintették a magyar nyomdászat történetében, és az ún. „rég Magyar könyvek” határát is ehhez az évhez fűzték. Valójában nyomdatörténeti, de általános könyvtörténeti szempontból sem mondható, hogy ez után az év után lényegesen új kezdődött volna. Az újabb irodalomtörténet-írás is csak a század harmadik negyedétől, a felvilágosodás eszméinek jelentkezésétől számítja az új korszakot, a könyvkultúra terén is hasonló korszakolás indokolt.

Igaz, a szatmári béke (1711) után megindult egy lassú fejlődés a nyomdászatban is, de ez csak jó fél évszázad után vett nagyobb lendületet. A kifosztott, elszegényedett országban csak lassan alapítanak új nyomdákat a főként Ausztriából és német földről áttelepült nyomdászok. 1715-ben Pozsonyban létesített nyomdát a salzburgi eredetű Johann Paul Royer, aki 1721-1722-ben Bél Mátyás szerkesztésében Nova Posoniensia címmel latin nyelvű újságot is adott ki. Az osztrák Josef Anton Streibig 1721-ben Sopronban, majd 1727-ben Győrött nyitotta meg műhelyét. Pesten csak 1756-ban indult meg a nyomdászat, Franz Etzenberger nyomda-alapítása által. E polgári, zömmel külföldről bevándorolt nyomdászok kezdeményezései mellett, melyeknek száma a század folyamán tovább nőtt, továbbra is egyházi kézben maradtak a legnagyobb magyarországi nyomdák. A legnagyobb műhely e században is a nagyszombati nyomda volt, több könyvet jelentetett meg, mint a többi nyomda együttvéve. A protestáns kiadványok legnagyobb része a debreceni nyomdában készült. A kassai jezsuita akadémia nyomdájában is sok mű látott napvilágot, s a század második felében sok katolikus kiadvány jelent meg az 1756-ban alapított egri püspöki nyomdában is. Kolozsvárt, Nagyszombaton és Brassóban adtak ki még nagyobb számú könyvet.

A magyarországi nyomdászatnak mérsékelt, de az ország helyzetéhez képest viszonylag egyenletes fejlődését tükrözi a kiadványok számának lassú növekedése. Láttuk, hogy az ősnomdászat korában 5 könyvet adtak ki Magyarországon, a 16. században 890 volt a nyomdatermékek száma. A következő században, durván számítva, megötszöröződött az előző századi termés. A 17. században ugyanis csaknem 5000 könyv jelent meg Magyarországon, a 18. században pedig ennek ismét mintegy ötszöröse: közel 25.000 kiadvány.

A században a legtöbb könyv a nagyszombati nyomdában jelent meg (3286 nyomdatermék, 18,1%), pedig az utolsó két évtizedben, az egyetem Budára telepítése miatt, lényegesen csökkent a termelése. Második helyre, egyre növekvő teljesítményével Pozsony került (2923, 16,1%), a harmadikra pedig a szintén egyre erősödő budai nyomda (2025, 11,2%). E három nyomdahely, valamint Kassa (8,1%), Pest (8,1%) és Kolozsvár (6,8%) összesített könyvtermelése 68,4% volt, vagyis a többi 39 nyomdahely összesen csak 31,6%-ban részesült az ország könyvkiadásából.

A nyomtatványok nyelvi megoszlásának vizsgálata azt mutatja, hogy a latin nyelvű kiadványok százalékos aránya az 1531-1540 közötti évtizedben volt a legnagyobb (69,2%), a magyar nyomtatványok aránya szinte eltörpült mellette (7,7%). A helyzet az 1571-1580 évtizedben gyökeresen megváltozik (magyar: 75,2%, latin: 19%); a magyar nyelvű kiadványok fölénye azonban csak a 17. század közepéig tart. Ekkortól kezdve a 18. század derekáig ismét csökken, kivéve az 1670-1690-es évtizedek magyar nyomtatványainak kiugrását. A magyar nyelvű nyomtatványok szempontjából az 1730-1740-es évtized volt a mélypont (magyar: 19,4%, latin: 68,7%). Ekkortól azonban újra emelkedik a számuk és a század utolsó évtizedére eléri a relatív többséget (1791-1800: magyar 40,4%, latin 37,3%).

A német nyelvű nyomtatványok aránya a 16-18. században növekvő tendenciát mutat. 1671-ig általában 10% alatt van, ettől kezdve mintegy száz éven át 10% körüli, ekkor hirtelen emelkedni kezd 14-23%-ra. Jóval kisebb a szláv és az egyéb nyelvű könyvek aránya, a 18. században is csak 5% körüli együttes arányuk, korábban pedig még kisebb volt.

A század második felében, főként az utolsó évtizedekben némileg módosult a helyzet, Nagyszombat - az Akadémiai Nyomda megszűnésével - a hetvenes-nyolcvanas években kénytelen átadni vezető helyét Pozsonynak, a kilencvenes években pedig már Pestnek. Pozsony előretörését főleg a Landerer nyomda tevékenységével magyarázhatjuk, Pest élre kerülését a század végére pedig hat új nyomda alapítása mellett azzal a fejlődéssel, amelynek következtében a város a 18. század végén ismét a magyar szellemi élet központjává vált. Ekkorra bontakoztak ki azok a polgári alapítású nyomdák, melyek a század folyamán létesültek, és amelyeket a korábbi korszakok beállítottságával ellentétben már polgári és felvilágosult törekvések jellemeztek.

A könyvforgalmazás fejlődése

Az ellenreformáció kibontakozása nem kedvezett a magyarországi könyvkereskedelem fejlődésének. Míg a 16. században a Felvidéken és Erdélyben a könyvforgalmazás élénkülését és sokrétű kibontakozását figyelhettük meg, addig a 17. században, sőt a 18. század első felében is a könyvkereskedelem visszafejlődését tapasztaljuk. Ennek oka, hogy az ellenreformáció térnyerésével háttérbe szorult a protestáns könyvkiadás, a helyette kifejlődő katolikus nyomdák és kiadók pedig a könyvforgalmazásnak a korábbi, polgáriassult változata helyett egy bizonyos, olykor csak egyházon belüli, de mindenképpen kevésbé nyilvános könyvterjesztési formáját alakították ki. Jellemző, hogy a sok szempontból korszerű eszközökkel tevékenykedő jezsuiták is kiadványaik forgalmazásánál jórészt még a hagyományos módszerekkel éltek: műveiket a rendházak között terjesztették. A megmaradt polgári illetve protestáns könyvnyomdák és kiadók elé egyre több akadályt gördített a cenzúra és sok egyéb korlátozó rendelkezés. A török kiűzése után pedig, amikor a 18. században megindult volna a külföldi nyomdászok és könyvkereskedők betelepülése, a privilégium- és céhrendszer, valamint a működési engedélyek korlátozásai fékeztek a fejlődést, amelyre a magyar olvasóközönség rendkívül kis száma is kedvezőtlenül hatott.

A visszaesést jól illusztrálja, hogy alig ismerünk e korból könyvforgalmazással kapcsolatos adatot, mindössze néhány könyvkereskedőről van egyáltalán tudomásunk. Lőcse város irataiban a 16-17. század fordulóján mint tekintélyes könyvkereskedő szerepel Bruno Brewer. Rajta kívül mindössze két pozsonyi és egy kassai 17. századi felvidéki könyvkereskedőt ismerünk, Kassán Szeiberlich János tevékenykedett 1667-1676 között, Pozsonyban pedig 1670-től David Schäffer, 1698-ból pedig Johann Christian Schäffer kiadói és könyvkereskedői tevékenységéről van tudomásunk. Erdélyben e századból a nagyszebeni Benjamin Fiebich működéséről tudunk az 1616-1622 közötti időszakból. Igaz, 1712-ből viszont már arra is van adatunk, hogy Nagyszebenben a szász gimnázium tanárai által Németországból meghívott Christian Voigt és J. S. Habermann könyvesboltot létesítettek. Ebben, egyebeken kívül 80 bibliát és 200 újszövetségi szentírást tartottak raktáron. A vállalkozás azonban Voigt 1713-ban Szebenből való elűzésével hamarosan megszűnt.

A megcsappant számú könyvkereskedők mellett a könyvforgalmazást a 17. században, sőt a 18. század nagy részében is még inkább a nyomdák, illetve azok bizományosai és a könyvkötők bonyolították le. A könyvforgalmazásnak a differenciálatlanabb formája szinte a korszak végéig uralkodó maradt. Egyes nyomdák nemcsak saját kiadványaikkal kereskedtek,

hanem másokéval is, mint pl. Lorenz Brewer, lőcsei nyomdász, aki kassai könyvkereskedő sógorának 1640 táján olyan könyveket is szállított, amelyek nem az ő nyomdájában készültek. A 17. században Debrecenben a városi tanács rendelete gondoskodott arról, hogy az ottani nyomdának a vásárok alkalmával ne lehessen versenytársa.

A nagyszombati nyomda ugyancsak foglalkozott máshol készült könyvek forgalmazásával is. Ez derül ki az 1710-ben kiadott, egyelőre legrégebbinek ismert magyarországi nyomtatott könyvárusi jegyzékből (Catalogus librorum qui in Academia S. J. Typographica venales habentur).

Nyomtatott könyvárusi jegyzék már az ősnymdászok korában is létezett, s legrégebbi Peter Schöffler nevéhez fűződik, aki 1468-ban már megjelentetett ilyen listát. A német könyvkereskedők e jegyzékeket eleinte épületekre felragasztva tették közzé. Ugyancsak Schöffler volt az első nyomdász-kiadó, aki Mainzból rendszeres látogatója volt a frankfurti könyv vásároknak. A 16. század második felétől a vásárra vitt könyvekről is rendszeresen, évente kétszer készült nyomtatott katalógus, az elsőt az augsburgi Georg Willer adta ki 1564-ben. 1668-ban Leibniz is tervezett egy félévenként megjelent orgánomot, amely az új könyvek rövid tartalmát is közölte volna, de a terv nem valósult meg. E régi könyvárusi jegyzékekből csak kevés maradt fenn. Bizonyára létezett Magyarországon már előbb is ilyen lista, de egyelőre nem ismerünk a jelzetnél korábbi.

A nyolcadrét alakú könyvjegyzék a nagyszombati jezsuita nyomdában árusított könyveket tartalmazza, nagyrészt a nyomda saját termékei, de más jezsuita és egyéb nyomda kiadványai is találhatóak köztük. Zömmel hittudományi munkák, de tankönyvek, sőt népies jellegű művek, például kalendáriumok is vannak köztük. A jegyzék a könyvek árát is feltünteti: a legdrágább mű 10 forintba került, a legolcsóbb könyvek ára 2-3 dénár volt. A betűrendes jegyzék szerint a nyomda 46 idegen kiadványt tartott raktáron. A magyar nyelvű könyvek száma 75, a német nyelvűeké 15, a szláv nyelvűeké 25, a könyvek nagy többsége (275) pedig latin nyelvű volt.

A nagyszombati nyomda nemcsak maga árusított könyveket, hanem hazai és külföldi bizományosokat is foglalkoztatott kiadványai terjesztésére: a bizományosok között könyvkötők, könyvkereskedők, plébánosok, tanárok, tisztviselők voltak. A jezsuita műhely bécsi bizományosa a 18. század elején Martin Endtner, az 1770-es években pedig Augustin Bernardi könyvkereskedő volt.

Nagy bizományosi hálózattal rendelkezett a legjelentősebb protestáns nyomda, a debreceni műhely is. 1730-1760 között Magyarország és Erdély területén 41 bizományost foglalkoztatott, akik többsége könyvkötő volt.

Hans Gallen nyomán, ha az ő széleskörű tájékozottságát és könyvgazdagságát nem érték is el, számos magyarországi könyvkötő foglalkozott könyvkereskedéssel. A kassai könyvkötő raktárának 1714-ben felvett leltára jóval szegényesebb elődjénél, főként csak tankönyveket tartalmazott. A két leltár közötti különbség azt a nagy visszaesést is jelzi, amelyet a humanizmus korához képest az ellenreformáció időszaka jelentett.

A könyvnyomdászok és kereskedők nem, a könyvkötők céhekbe tömörültek. Az első királyi megerősítést nyert céhlevelet a kassai könyvkötők vívták ki maguknak 1699-ben. A debreceni könyvkötők az ő szabályaikat vették át, amikor 1705-ben céhbe tömörültek.

A könyvkötők könyvárusi tevékenységét rendeletek is szabályozták. I. Lipót 1700-ban az eperjesi és lőcsei könyvkötők kérelmére privilégiumot adott, melyben megerősítette a lőcseperjesi bibliopola és kompaktorcéh 22 pontból álló céhszabályait.

A 18. század elején II. Rákóczi Ferenc bocsátott ki védőlevelet a kassai könyvkötőcéh érdekében. Ebben privilégiumot és védelmet nyújtott a céhbeli kompaktorok számára s egyszersmind mindenki mást eltiltott könyvek és papíráruk forgalomba hozásától. A pesti tanács 1755-ben úgy intézkedett: valamennyi könyvkötő ugyanazon a helyen árusítson, hogy egyenlő lehetőséggel rendelkezzenek. E gyakorlat fennmaradt a század 80-as éveiben, a hívatásos könyvkereskedők idejében is: Köpff a Váci utcában állíthatta fel bódéját. A budai könyvkötők által 1767. július 7-én benyújtott céhszabály-tervezet 11. pontja is hasonló álláspontot képviselt; kimondta, hogy a céh tagjai a királyság területén mindenféle engedélyezett könyvkötészeti és könyváru cikkeivel szabadon kereskedhetnek.

A könyveket főként az országos és a hetivásárokon árusították a nyomdászok és könyvkötők. A vásárok alkalmával a városi nyomdaműhelyek sátraik ponyvája alatt árulták termékeiket, a könyvkötők szintén e vásárokon szerezték be a különböző kiadványokat. Később diákokat alkalmaztak a megrendelések összegyűjtésére. A rendelések megkönnyítése érdekében adták ki a nyomdák kiadványaik nyomtatott katalógusait.

A 18. században a házaló könyvkereskedők tevékenysége nem korlátozódott könyvek eladására. Johann Schwartz budai vándor könyvkereskedő 1729-ből származó hagyatéka viszonylag csak kevés könyvet, nagyjából kegyeseket, késeket és más apróságokat tartalmazott. Margot Hoffer vándorkereskedő árukészlete még tarkább volt, őt 1762-ben Budán tiltott és babonát terjesztő tárgyak árusítása miatt el is ítélték.

A könyvkereskedők legfőbb vetélytársai a házaló képkereskedők voltak, de ellenük védelmet nyújtott a városi tanács. 1721-ben például a pesti városi tanács Joseph Muhrfückl panasza nyomán elrendelte, hogy vándorkereskedők csak az évi vásárok alkalmából árulhatnak kalendáriumot és egyéb könyveket.

A pesti könyvkötők igyekeztek megakadályozni külföldi könyvkereskedők letelepedését a városban. Amikor 1748-ban a Kölnből származó Johann Gerhard Maus letelepedési engedélyért folyamodott, Josef Knor és Pécsy András a városi könyvkötők nevében tiltakoztak és azt kívánták, hogy Maus csak régi könyvekkel kereskedhessen szabadon, az újakat előbb a pesti könyvkötőkkel kötesse be. Maus vállalkozása nem lett sikeres, pedig kiadói tevékenységgel is kísérletezett. A város még túl kicsi volt, a vásárok sem voltak nagyon népesek, Maust kezdettől fogva anyagi gondok és az ellene indított perek gyötörték. A kutatás újabban behatóan foglalkozott Maus könyvkereskedői tevékenységével és az 50-es évek elején kiadott nyomtatott katalógusai alapján kiderítette, hogy könyvkereskedésében még ugyan magas volt a vallásos művek aránya, de már helyet kapott benne a világi tudomány és a szépirodalom is. Vásárlói főleg még az egyháziak köréből kerülhettek ki. 1770-ben kereskedői jogosítványát eladta a bajorországi Kohlgrub helységből származó Johann Michael Weingandnak, és ettől kezdve haláláig, 1778-ig már csak könyvkötőként tevékenykedett.

Kiadással azonban könyvkötők is foglalkoztak. Zechel Gergely pozsonyi könyvkötő 1633-ban Pázmány Péternek ajánlott magyar kalendáriumot adott ki. A 17-18. század fordulója táján különösen a nagyszombati és kassai jezsuita rendház fejtett ki élénk könyvkiadó tevékenységet. Kiadványaik között főleg latin nyelvű hittudományi művek voltak, de akadt köztük szép számmal tankönyv és világi tudományos, sőt népies kiadvány is.

A privilégiumok következtében a nyomdák száma csak nehezen szaporodott, a század nagy részében a városok nyomdáinak sikerült megőrizniük monopolhelyzetüket. E nyomdák legtöbbször könyvkiadással és könyvkereskedéssel is foglalkozott. Kiadványaik jelentős része - a korabeli olvasói igényeknek megfelelően - imakönyv és egyéb vallási kiadvány, história, csízió és kalendárium. Ezeket részben maguk, részben pedig az általuk foglalkoztatott

könyvkötők árulták a különböző vásárokon. A folyóiratokra és más irodalmi kiadványokra is náluk lehetett előfizetni. A könyvforgalmazás fenti formája, a nyomdászok, könyvkötők vásári felvonulása inkább csak az alacsonyabb igényű olvasókat tudta kielégíteni. A tankönyveknek a vásárokon kívül is megvolt a vevőközönsége, így ezek kevésbé szerepeltek a vásárok portékái között.

A 18. században a felvidéki és erdélyi városok mellett az egykori hódoltság, illetve Nyugat-Magyarország területén is egymás után jöttek létre a könyvkereskedéssel is foglalkozó nyomdák és könyvkötő műhelyek (Buda, Kalocsa, Vác, Győr, Veszprém, Sopron, Szombathely stb.). Különösen nagy fejlődésnek indult Pozsony, ahol 8 könyvkötő is tevékenykedett, valamint - főként a század vége felé - Pest és Buda. Igazi kibontakozásra azonban csak a hetvenes évek után került sor. Addig még a szerény, bár egyre növekvő igényeket is nehezen tudták a könyvforgalmazók kielégíteni. A hiányos tájékoztatás a megjelenő művekről, a szállítási nehézségek még a hazai kiadványok beszerzését is nehézkessé tették, hát még a külföldiekét. Ezek beszerzésére a század jeles könyvgyűjtői és könyvtáralapítói többnyire nem is a szegényes magyar külkereskedelmet vették igénybe, hanem saját, külföldön élő vagy ott gyakran megforduló könyvbeszerzőket alkalmaztak.

Ráday Gedeon értékes gyűjteményének gyarapításában barátai és tisztelői mellett saját megbízottai is részt vettek. Ezek egyike volt Nagy Sámuel, aki 1762-től mint a református egyház bécsi ágense Ráday Gedeon bécsi könyvbeszerzéseit is bonyolította. A könyveket bécsi és - külföldi útjai alkalmából - egyéb külföldi, főleg svájci könyvkereskedésekben, valamint könyvárveréseken, aukciókon vásárolta. A könyvek ládába rakva, dunai hajósok és kereskedők segítségével jutottak el a bécsi könyvrevízió hozzájárulása után Pestre. A tiltott könyvek szállítása alkalmával igyekeztek elkerülni a bécsi és a pozsonyi revíziót, olykor pesti könyvkereskedők segítségével, nemegyszer hordókba rejtve a könyveket.

Széchenyi Ferenc könyvgyűjteménye - a később nemzeti könyvtár céljaira felajánlott értékes állomány - gyarapításában és kialakításában nagy szerepe volt titkárának, Hajnóczy Józsefnek. Ő közvetítette a gróf könyvvásárlási igényeit bécsi könyvbeszerzőjüknek, Conrad Dominik Bartschnak, a Wiener Zeitung szerkesztőjének. Érdekes, hogy Széchenyi a felvilágosodás neves szerzőinek, Voltaire-nek, Rousseau-nak és Helvetiusnak a munkáit főként utánnymatokban igyekezett beszerezni, mert így jóval olcsóbban juthatott hozzá. A beszerzett könyvek, melyek között sok tiltott mű is szerepelt, gyakran csak titkos utakon jutottak el a megrendelőhöz: a 10-15 könyvet tartalmazó ládákat a könyvbeszerző a Bécsben megforduló magyarországi parasztokkal, fuvarosokkal és rákászokkal, a nyári hónapokban pedig hajósokkal juttatta el Széchenyi Ferenchez.

A 17. század folyamán sor került a magyar könyvek külföldi piacokon való megjelenésére is. A nemzetközi könyvtörténeti kutatás újabban mutatott rá a régi könyvkiadók és könyvkereskedők aukciós katalógusai elemzésének jelentőségére. A wolfenbütteli Herzog August Bibliothekben található több mint félezer nyomtatott aukciós katalógus között magyar vonatkozásúak is vannak, pl. Johannes Jansonius (1596-1664) hagyatékának aukciós katalógusában. Jansonius magyar kapcsolataiból következett - Szenci Molnár zsoltároskönyvét és Károlyi Gáspár bibliafordítását adta ki -, hogy aukciós katalógusában mintegy 30 magyar könyv is szerepelt, külön csoportosításban. E kutatás kiterjesztése bizonyára feltárja majd a magyar könyvek 17-18. századi jelenlétét a holland és általában a nyugat-európai könyvpiacokon.

Szerzők, mecénások és a könyvkiadás helyzete

A magyar könyvkultúra első századaiban a könyvkiadás túlnyomó részben a mecénási rendszeren alapult. Igaz, a nyomdászok nagy többsége a könyvkereskedelem mellett könyvkiadással is foglalkozott, de nemigen vállaltak sem áldozatot, sem kockázatot. Szívesebben hártották bőkezű mecénásokra a könyvek előállítási költségeit, és a mecénás áldozatkészségét gyakran kamatoztatták a maguk hasznára és olykor a szerző rovására.

Bár a 16. századi fellendülés korában, amikor a Felvidéken és Erdélyben a könyvkultúra kibontakozását figyelhettük meg, már arra is akadt példa, hogy egy könyvnyomtató szakított a mecénási rendszerrel és egyedül olvasóira támaszkodott. Heltai Gáspár kolozsvári nyomdász kísérlete azonban csak elszigetelt jelenség volt. A 17. században és a 18. század első felében visszaszorultak a könyvkiadásnak e polgári kezdeményezései, és a főrangú mecénások valamint az egyházi intézmények mecénatúrája nyomult ismét előre. A 16. század derekától a magyar irodalom és könyvkiadás leggyakoribb mecénásai az újonnan felemelkedő főnemesi családok lettek. A 17-18. század fordulóján főleg a kassai és a nagyszombati jezsuita rendház fejtett ki élénk kiadói tevékenységet.

Az egész korszak könyvkiadásának támogatása elsősorban nem az irodalom és tudományok szeretetéből táplálkozott, hanem egyházi intézmények érdekei, illetve a reformáció és ellenreformáció híveinek vallásos szükségletei határozták meg. A profán tudományok művelői csak elvétve akadtak támogatókra. De még kevésbé támogatták a világi költészetet, amelyet többnyire sem a katolikus egyház, sem a protestáns felekezetek nem néztek jó szemmel. A 18. század első felének közfelfogását tükrözte gróf Koháry Ferenc magatartása, aki szívesen kiadta Gyöngyösi István *Rózsakoszorú...* című, vallásos verseket tartalmazó kötetét, de a szintén neki ajánlott *Csalárd Cupido...* szerelmes verseinek megjelenését már nem volt hajlandó támogatni.

A 16-18. századi magyarországi könyvek jelentős része tehát a szerzők kiadásában, de nem az ő költségükön jelent meg. A kiadás költségeit biztosító mecénások személyéről a címlapról vagy az előszóból szerezhetünk tudomást. A dedikációban szereplő személyek vagy intézmények is anyagilag támogatták a szerzőket vagy a nyomdászokat az illető munka kiadásában, esetleg legalább utólagos költségtérítést vagy jutalmat remélt tőlük az író vagy a nyomdász. E dedikáció néha egész lapnyi illusztrációval egészült ki, pl. Trinkellius Zakarias SJ: *Divinatorium viae et vitae aeternae* (Wien, 1663) című munkájában a rézmetszet azt a jelenetet ábrázolja, amikor a szerző térden állva nyújtja át munkáját a mecénás Lippai György érseknek.

A mecénások a dedikáción kívül igényt tartottak a könyv bizonyos példányszámára is. Bethlen István 1646. július 27-én kelt végrendeletében azzal a kikötéssel adott 510 aranyat a Szenci Kertész-féle Biblia költségeire, hogy örökösei annyi példányt kapjanak belőle, „amennyi 500 arany után illenék”.

A magyarországi mecénások sorában megtalálhatjuk az erdélyi fejedelmet, elvétve a Habsburg-ház egyes tagjait, főrangú családokat, egyháziakat és egyszerű polgárokat is. A városok közül Debrecen és Eperjes vezetnek; ezeken kívül még Besztercebánya, Kassa és Sopron szenátusait keresték fel gyakrabban ajánlásaikkal az írók.

A nyomdászok igyekeztek minél többet nyerni az egyes kiadványokon. Ennek egyik módja az volt, hogy többet nyomtak a megrendelt példányszámnál és ezt a többletet áruba bocsátották. E Párizsban valóságos szokásjoggá fejlődött eljárás mellett a magyarországi nyomdászok szívesen gyakorolták az Európa-szerte divatozott jogosulatlan utánnymást is. Már a 16. században meglehetősen elterjedt: Manlius a századfordulóra kinyomtatott 15 könyvének

kétharmada az igen kelendőnek bizonyult régibb kiadványoknak, főleg a kolozsvári Heltai nyomda termékeinek utánnomatai voltak. Az utánnomás gyakorlata szinte a nyomdászat kezdeteitől fogva általánossá vált és évszázadokon keresztül fenn is maradt. Eleinte, amíg a nyomtatványok között nagy mennyiségben fordultak elő antik szerzők művei és misekönyvek, a kérdés még nem vetődött fel olyan élesen, mint később, amikor egyre inkább összefonódott a szerzői és a kiadói jog problémáival. Ezeket csak a polgári reformtörekvések és forradalmak kapcsán sikerült törvényesen megoldani a 18-19. század folyamán. Addig a nyomdász-kiadók szabadalmak, kiváltságok biztosításával és privilégiumokkal igyekeztek védekezni az utánnomások ellen.

A kiváltságlevelek, amelyekkel a nyomdák védekezni próbáltak a jogosulatlan utánnomás ellen, Magyarországon csak a 18. században váltak általánossá. A 16. században a magyar nyomdák közül csak a nagyszombati nyert két ízben, egy-egy kiadványra szabadalmat. Erdélyben az első privilégiummal megjelent könyv Heltai bibliafordításának első része volt. A 18. század volt Magyarországon is a kizárólagos szabadalmak virágkora. A privilégiummal rendelkező kiadók sorát 1705-ben Töltési István komáromi nyomdász nyitotta meg, aki 15 évre szóló kizárólagos jogot kapott magyar naptárak előállítására, amit özvegye átruházott Franz Dominik Speiser pozsonyi könyvkereskedőre, aki 1759-ig ezt többször meghosszabbította. 1726-ban Joseph Anton Streibig soproni nyomdász címtáras naptár kiadására nyert kizárólagos jogot, és ezt 1731-ben mint győri könyvnyomtató, újabb tíz esztendőre is megkapta. A század folyamán sorra kaptak újabb kizárólagos jogot az egyes kiadók. 1728-ban Johann Georg Nottenstein budai könyvnyomtató német nyelvű ábécéskönyvek, káték, vásár- és ünnepnapra szóló evangéliumok kiadására kapott tíz évre szóló privilégiumot. 1740-ben a kassai jezsuita nyomda nyert ugyancsak egy évtizedre szóló szabadalmat magyar, német és szlovák naptárak kiadására. 1765-ben a pozsonyi Landerer nyomda az 1764/65-i országgyűlés törvényeinek kizárólagos kinyomtatására kapott felhatalmazást.

E privilégiumokat azonban gyakran nem vették figyelembe. Például Töltési kalendárium-privilégiuma ellenére 1705-1711 között mind a felvidéki, mind az erdélyi városokban háborítatlanul jelentek meg magyar naptárak. (Igaz, ő meg „Löcse” nyomdahely feltüntetésével Komáromban jelentetett meg kalendáriumokat.) A privilegizált kiadók több ízben vádat emeltek jogaik megsértése miatt. 1774-ben Katharina Landerer panaszára a győri nyomdában 976 forint, az egrai nyomdában 215 forint, a pozsonyi Patzkó nyomdában pedig 101 forint értékű ábécét, katekizmust, evangéliumos könyvet foglaltak le, olyan kiadványokat, amelyek előállítására Landerernének kizárólagos joga volt.

A szerzői és kiadói jogok védelméről először Angliában rendelkeztek, 1709-ben a Copyright-Act keretében. Az Amerikai Egyesült Államokban 1781-ben, Franciaországban előbb 1777-ben, majd 1793-ban hoztak rendeleteket a szerzői és a kiadói jogokról.

Németországban a felvilágosodás neves írói és tudósai a 18. század hatvanas éveitől kezdve kivették részüket az utánnomás elleni küzdelmekből. A német könyvkereskedők 1762-ben ki akarták tiltani az utánnomókat a lipcsei vásárról. A göttingeni egyetem több professzora - így Georg Christoph Lichtenberg és Johann Stephan Pütter - a hetvenes évek folyamán szintén felléptek a szellemi tulajdon védelmében. A német írók közül is sokan - többek között Bürger, Klopstock, Lessing és Fichte - felemelték szavukat az utánnomás ellen. Akadtak ugyan olyanok is, főleg dél-német és osztrák földön, akik úgy vélekedtek, hogy az utánnomás hibátlanabb és szebb is lehet az eredeti műnél, az olvasóknak pedig lényegesen kevesebbe, kb. csak az eredeti ár felébe kerül az így kiadott könyv.

A kritikák nyomán a német államok közül először Poroszországban, 1794-ben hoztak rendeleteket a szerzői és a kiadói jogok védelmében, és eltiltották az utánnomást. Később, 1815-ben, majd 1835-ben más német államokban is rendelkeztek e tárgyban, de végül is csak 1848-ban, a cenzúra megszüntetésével oldódott meg végérvényesen a szerzői és kiadói jog védelme és az utánnomás problémája.

A Habsburg monarchiában az utánnomók, akik főleg házaló könyvárusok által terjesztették kiadványaikat, szintén arra hivatkoztak, hogy a felvilágosodás eszméi ilyen módon szélesebb körben és gyorsabban terjednek. Bécsben az utánnomás egyik leglátványosabb művelője a magyarországi származású Trattner János Tamás volt, aki 1753-tól kezdve olcsó utánnomásaival jó üzleteket csinált. Mária Terézia 1775. február 11-én kiadott rendeletével ugyan eltiltotta „a tudományra, nyomdászokra és kereskedelemre egyaránt káros” utánnomást, de e tiltás csak a belföldi kiadványokra vonatkozott; a külföldieket, valamint a tankönyveket ezentúl is szabadon utánnomták. Jellemző, hogy egy 1791-ben Halléban megjelent *Reisen durch Ungarn und Deutschland* című mű ismeretlen szerzője úgy vélekedett: bármit mondjanak is az utánnomásról, mégis nagy haszon származik belőle. „Ki tudja, vajon a felvilágosodás Magyarországon és Ausztriában Trattner úr nélkül fejlődött volna-e ennyire?” Az utánnomást egyébként szerinte a magas könyvárak tették szükségessé.

A kiadott könyvek példányszáma általában nagyon alacsony volt. A nyomdászok a saját kiadásukban megjelent műveket Tótfalusi Kis Miklós szerint „száz vagy háromszáz vagy legfeljebb ötszáz” példányban adták ki. Ez természetesen a könyvek magas árát eredményezte.

A szerzők vagy mecénásaik megrendelésére készült kiadványok még kisebb példányszámban jelentek meg. Ezek „vagy 50, vagy 100 vagy legfeljebb 200” példányban készültek. Ez nagyjából megegyezett azzal a példányszámmal, amely Gutenberg korában az ősnymtatványok átlagos mennyisége volt egy-egy kiadvány esetében (100-300). Magyarországon a 17-18. században, sőt a 19. század elején is még mindig ez volt az átlagos példányszám. Egészen kivételes volt a Károlyi-féle Biblia Szenci Molnár Albert gondozásában megjelent 1608. évi hanai kiadása, amely másfélezer példányban készült és négy év alatt el is kelt.

Amikor a magyar könyvpiac felvevőképességét helytelenül ítélte meg, úgy járt a kiadó, mint Tótfalusi Kis Miklós, aki Biblia-kiadását 3500 példányban, a Zsoltárok és az Új Testamentum részkiadásait egyenként 4200 példányban nyomatta és csúnyán ráfizetett.

A kalendárium volt az egyetlen kelendő nyomtatvány, ebből maga Tótfalusi is évenként több ezret vetett piacra. Vezető helyét megtartotta a 18. században is, egy 1775-ben készült hivatalos kimutatás alapján az évről évre kiadott naptárak számát közel hetvenezerre becsülik. E nyomtatványon kívül még az ábécéskönyvek és az egyéb tankönyvek, a katekizmusok egyéb ájtatossági munkák, valamint a széphistóriák készültek többes példányszámban. Például a debreceni városi nyomda már 1731-ben tízezer példányban adott ki latin-magyar ábécét.

A könyvkereskedelem a magyar felvilágosodás korában és a reformkorban (1772-1848)

A szellemi élet polgárosulása

A hetvenes évektől kibontakozó magyar felvilágosodás kezdeményezései sorában nagy lendületet vett a magyar nyelvű irodalom és kultúra fejlesztésének ügye, felélénkült az irodalmi élet, és jelentősen megnőtt a könyvkiadás. Magyar nyelvű újságok és folyóiratok indultak, az egyetem Nagyszombatból Budára, majd Pestre költözött, ahol szerveződni kezdett egy fővároshoz és szellemi központhoz méltóbb kulturális élet.

A hetvenes évektől a kilencvenes évek elejéig tartó szellemi fellendülést, amely a magyar könyvkultúrát is felélénkítette, ismét több évtizedes visszaesés követte. Az irodalmi életet és a könyvkiadást az egymást követő szigorú cenzúrendeletek bénították meg. 1793-ban, majd 1795-ben a felvilágosult művek legnagyobb része a tiltott könyvek listájára került. A korábban is működő cenzúra ekkor rendőri ügygé vált; az 1801-ben felállított Polizei Zensur-Hofstelle ügynökei ellenőrzés alá vették az ország egész szellemi életét. Nem csak a hazai kiadványokat cenzúrázták, hanem szigorúan megrostálták a külföldről behozható könyveket és folyóiratokat is.

Már a határnál megkezdődött az ellenőrzés, az utastól elvették a könyveit és revizor vizsgálta át őket. A könyvkereskedők sem árusíthattak tiltott könyveket, még a magántulajdonban lévő könyvek ellenőrzésére is kísérletet tettek, de a nemesi magántulajdon sérthetlensége miatt Magyarországon végül is nem hirdették ki e rendelkezést. A cenzúra ellen több vármegye nemessége is tiltakozott, de az lényegében 1848-ig fennmaradt. Még 1825-ben is üldözték például - a politikailag veszélyesnek tartott műveken kívül - az úgynevezett *románokat* is, melyeket erkölcsi szempontból kifogásoltak. Bár a reformkorban némileg enyhült a cenzúra, de azért még a negyvenes években is igyekeztek megghiúsítani a „veszélyes” könyvek külföldről való behozatalát. A könyvkereskedők külföldi kapcsolatai és a szervezett könyvcsempészet révén azonban így is sok tiltott könyv került Magyarországra, bár nyílt forgalmazásukra nem volt lehetőség.

A magyar jakobinus mozgalom elfojtása (1795) és a polgári reformmozgalmak újabb kibontakozása (1825) közötti időszakban zajlottak le a magyar nyelvújítási mozgalom vitái, melyek nyomán kialakult az egységes magyar irodalmi nyelv. E polémiák készítették elő a magyar irodalom egyik legvirágzóbb korszakát, a magyar reformkort.

Míg az előző korszakban a nyelvi, irodalmi, művelődési mozgalmak, a húszas évek derekától kezdve már a politikai elmélet és cselekvés került előtérbe. A Szent Szövetség meggyengülése után a Habsburgok meghátráltak a nemesi ellenállás előtt, és 1825-ben összehívták az addig szüneteltetett országgyűlést. A harmincas években új erőre kapott a polgárosodásért és a nemzeti függetlenségért folyó harc, s a politikai törekvéseket a magyar romantika kiemelkedő írói műveikkel támogatták. Az irodalomban új, polgári normák alakultak ki, győzelmet aratott a demokratikus irodalomfelfogás. Vitákban tisztázódtak a kritika, a kiadói felelősség és a szerzői jog kérdései.

1841-ben Kossuth Lajos megkezdte a polgári átalakulásért és a nemzeti függetlenségért harcolók táborának kiszélesítését. Ekkor indította meg a Pesti Hírlapot, az első, modern értelemben vett, valóban politikai újságot. Az általa vezetett középnemesség, amely Magyar-

országban a még mindig hiányzó polgári osztályt volt hivatva pótolni, a negyvenes években szembefordult az arisztokráciával. A középnemesség mellett mind nagyobb szerephez jutott az értelmiség, köztük az írók java része. A magyar szellemi életre nagy hatással voltak a modern nyugati filozófiai, közgazdasági és jogi eszmék. Hegel filozófiája, Smith és Ricardo munkássága hatott a legjelentősebb magyar reformerekre és gondolkodókra, köztük Széchenyi Istvánra; Kossuthra hatással voltak a védvamos kapitalizmust hirdető Friedrich List közgazdasági elvei is. A liberális eszméken kívül a harmincas évektől kezdve ismertté váltak Saint-Simon, Owen és Fourier utópista szocialista elméletei, majd Louis Blanc és Cabet gondolatai. Hatottak a radikális fiatalságra Lamennais abbé eszméi is. Ezek, valamint a hazai társadalmi viszonyok érlelődése és az 1848-as nemzetközi helyzet készítette elő azt a polgári forradalmat, amely megszüntette a jobbágyságot, törvénybe iktatta a polgári szabadságjogokat és ezek során biztosította a sajtószabadságot is.

A 18. század végén, a 19. század első felében a szellemi élet fellendülésével a könyvkultúra is rohamos fejlődésnek indult. A könyvek és egyéb kiadványok (újságok, folyóiratok) száma jelentősen megnőtt, nyomdák alakultak, a könyvek terjesztését már részben önálló könyvkereskedések végezték. Mindez csak azért vált lehetségessé, mert gyarapodott az irodalmi alkotásokat befogadó olvasók száma. Ennek jelentőségét egyre inkább felismerték az írók csakúgy, mint a kiadók és a kereskedők. A magyarországi nyomdák addig vagy csak rendelésre dolgoztak, vagy csak a hagyományosan jól bevált és eladható termékek (tankönyvek, vallási művek, ponyvák) előállításával foglalkoztak. De amikor a 18. század hetvenes-nyolcvanas éveinek kiadói, szerkesztői és írói újszerű műveket kívántak megjelentetni, melyek mögött már nem állt mecénás, szükségesnek tartották, hogy előre tájékozódjanak vállalkozásuk lehetséges fogadtatásáról. Ezért - kezdetben az első magyar újságok és folyóiratok kiadói, majd a könyvek megjelentetői is - előfizetést hirdettek a kiadvány üzleti kockázat nélkül való megjelentetésére. A prenumerációt a Magyar Hírmondó című, első magyar nyelvű újság szerkesztője, Rát Mátyás honosította meg Magyarországon 1780-ban. Lapjára az első évben 320 előfizető jelentkezett, s ez úgy látszik, elegendő volt a költségek fedezésére. E szám néhány év múlva megduplázódott, s 1790 körül a Bécsben megjelenő magyar újságok olvasóinak száma laponként már 1000-1300 körül mozgott. Volt azonban olyan korabeli folyóirat is, amelynek kiadója kiszámította: legalább 289 előfizetőre lett volna szüksége, de csak 192 jelentkezett.

Az újságok és folyóiratok kezdeményezése nyomán a könyvek kiadói is átvették a prenumeráció rendszerét, előfizetési felhívásaikat sokszor éppen a sajtó adta közre. Már 1781-ben olvasható volt Weingand és Köpf pesti könyvkereskedők felhívása egy latin-magyar-német szótár előfizetésére. Az előfizetők 12 nagyobb városban jelentkezhetek a megbízottaknál. Előfordult, hogy nem gyűlt össze kellő számú prenumeráns, és ezért a kiadó elállt a mű megjelentetésétől. Az előfizető egyébként a bolti árnál jóval olcsóbban jutott a könyvhöz, s ezenkívül nevét még nyomtatásban is megörökítették a kiadványban. E kiadói eljárást a jórészt német származású nyomdászok és könyvkereskedők német mintára honosították meg Magyarországon.

A prenumeráció lehetőségeit az első évtizedek során leginkább a Trattner család aknázta ki. A fiatal Trattner János Tamás egy cikkében 1817-ben azt írta, hogy tíz esztendő is eltelik, amíg az ötmilliónyi magyar olvasó között egy kedvelt könyvből ezer példányt el lehet adni; de sokszor még kétszáz sem kel el. Ő 300 előfizetett példányban jelölte meg azt a mennyiséget, amely egy irodalmi mű nyomdai előállítását ráfizetés nélkül lehetővé teszi. A 19. század első felében Magyarországon átlagban is csak 200-300 körül mozgott az előfizetők száma. Akadt kevesebb is, de a 400-500-at ritkán haladta túl. A közízlés kezdetlegességére vall, hogy a korszak legnagyobb költőinek, íróinak a munkái néha alig találtak visszhangra, például

Csokonai Vitéz Mihály 1800-ban meghirdetett munkáira csak 28 aláíró jelentkezett Kazinczy Ferenc elkeseredetten panaszolta, hogy Klopstock *Messiásának* fordítására csak 13 prenumeráns jelentkezett. „Sacrediable! 13! Cela fait honneur a Notre gout!” Vörösmarty Mihály műveinek csekély kelendőségét 1842-ben még az irodalomra egyébként kevés figyelmet fordító Kossuth Lajos is szóvá tette, amikor rosszalta, hogy 3-4 év alatt a költő munkáiból alig kelt el 200 példány! A könyvek ezren felüli, majd többeszes példányszáma csak 1849 után vált lehetővé Magyarországon.

Pedig már a 18. század nyolcvanas éveitől kezdve számos javaslat hangzott el a magyar olvasóközönség körének bővítése érdekében. 1789-ben például a Mindenest Gyűjtemény című komáromi folyóirat azt javasolta, hogy a parasztságból és a kézművesekből kell kinevelni olvasóközönséget, a kiadóknak pedig hasznos és olcsó könyveket kell kiadni az addigi ponyvairodalom helyett. Az I. Ferenc trónra lépésével beköszöntött évtizedek azonban nem voltak alkalmasak semmilyen közönséggyarapító akcióra; még az 1790 körül viszonylag nagy népszerűséget élvező újságok is elsorvadtak, érdektelenné váltak, s elvesztették olvasóik nagy részét. Csak a reformkorban indulhatott meg újra a küzdelem az olvasóközönség növeléséért. Ekkor inkább a politikai kiadványok lettek népszerűek, Kossuth Pesti Hírlapja előfizetőinek száma 5000 fölé emelkedett, de az irodalmi, tudományos és ismeretterjesztő művek már sokkal gyérebb fogadtatásra találtak. Nem sikerült meghonosítani a harmincas években az angol, francia és német mintára indított filléres tömeglapokat sem, a kellő érdeklődés még hiányzott a néplapok iránt. Nagyobb visszhangra csak a harmincas-negyvenes évek irodalmi jellegű *divatlapjai* találtak, melyek a műveltebb közönséghez és a nőkhöz kívántak szólni: előfizetőik száma egyenként 1200-1500 körül mozgott.

Hogy az olvasás mégis egyre jobban divatba jött, abban nagy szerepe volt a reformkori megyei kaszinók, társalkodó- és olvasóegyletek könyvtárainak. E csaknem mindenki számára hozzáférhető gyűjtemények főleg a korabeli magyar szépirodalom és publicisztika terjesztéséből vették ki részüket, és jelentősen hozzájárultak az olvasóközönség kialakulásához. Az előfizetők és az olvasók nagyobbik része a köznemesség soraiból került ki, de a reformkor liberális arisztokráciája is képviselve volt a prenumeránsok között. Az értelmiséget papok, lelkészek, tisztviselők, tanárok, írók, szerkesztők, ügyvédek, orvosok, mérnökök, gazdaságtudósok és diákok jelenítették meg. 1810-től kezdve mindinkább jelentkezett az előfizetők sorai között a polgárság: kereskedők, iparosok is, de még kisebbségben maradván. Sokan foglalkoztak a reformkorban a parasztság és általában az alsóbb néprétegek könyvhöz juttatásának kérdésével, s 1840-ben Népkönyvkiadó Egyesület is alakult.

A korszak sajtójában sokszor cikkeztek a hazai könyvkereskedelem problémáiról. Már a 18. század végén írtak a magas könyvárakról, melyeket sokan nem tudnak megfizetni. Nagy példányszámban kiadásra kerülő, olcsó könyveket sürgettek a magyar felvilágosodás hívei, hogy a népszerű, ismeretterjesztő munkákat minél többen meg tudják vásárolni. Néhány évtizeddel később, 1821-ben a Tudományos Gyűjtemény című folyóirat a magyar könyvek terjesztésének hiányát a magyar olvasók kedvezőtlen elhelyezkedésével magyarázza: a falvakban és mezővárosokban lakó magyarok körében legjobb esetben csak könyvkötők árusítanak könyveket, ezek azonban legfeljebb vallási irodalommal, iskolakönyvekkel és kalendáriumokkal foglalkoznak. De hiába cikkeztek a magyar könyvek terjesztésének akadályairól, a helyzet nem sokat változott. Jellemző, hogy - noha 1825 óta már működött a Magyar Tudományos Akadémia is: Eggenberger Józsefet „akadémiai könyvárus”-nak nevezték, mert ő volt az akadémiai kiadványok főbizományosa - a kor neves magyar regényírójának, Jósika Miklósnak a művei csak attól kezdve váltak népszerűvé, amikor német fordításban is kiadták őket. Vagyis a német polgárság olvasási kedve felülmúlta a magyar olvasókét. A korszak végén, 1848-ban Magyar Mihály pesti könyvkereskedő még mindig azt

kénytelen megállapítani, hogy Magyarországon alig van magyar könyvkereskedő, a könyvárusok nagy része német, akik csak elvéve árusítanak magyar könyveket. De cikkében arra is rámutatott, hogy a könyvkiadást a nyomdák számának stagnálása is akadályozza: Pesten 1848-ban ugyanannyi nyomda volt csak, mint tíz évvel korábban, pedig a lakosság száma 36 ezerről 150 ezerre emelkedett. A pesti 8-9 könyvkereskedő mellett az egész országban, számításai szerint, 54 könyvárus volt, de ezek nagy része alacsony műveltségű könyvkötő, akik főleg ponyvákat terjesztettek.

Az 1772-1848 közti időszak jelentős előrehaladást mutató könyvkereskedelmet hozott létre, melynek elmagyarosodása is megindult.

Ennek megfelelően alakult a magyarországi kiadványok nyelvi megoszlása is. A nyugat-európai országok többségében a humanizmus és reformáció korában bekövetkezett már a nemzeti nyelvek térhódítása, és a latin visszaszorulása előbb a tudomány területére, majd teljes eltűnése. Magyarországon - miként Közép- és Kelet-Európa több országában - e folyamat még jócskán elhúzódott, csak a 19. század második felére valósult meg a nemzeti nyelv általánossá válása.

A latin nyelvnek e hosszú fennmaradását több ok is magyarázza. Az egyik azzal az elképzeléssel függ össze, amely a 18. század elején jelentkező korai, úgynevezett hungarus, tehát a nacionalista fejlődés előtti fázisban lévő felvilágosítók köréből származik, és amely szerint a latin közvetítő nyelv lehet a különböző magyarországi nemzetiségek között. Már a 18. század végén fogalmazódott meg az a másik vélemény, amely szerint annyira rokontalan a nyelvünk, hogy az ezen kiadott könyveket Magyarországon kívül sehol sem értik meg, és ezért teljesen elszigeteltté válik a magyar kultúra és tudomány. Ezért egyesek szerint a tudományos műveket latinul, mások szerint németül kell kiadni, hiszen a magyar értelmiség és a művelt nemesség mindkettőn ért. A II. József által 1784-ben kiadott rendelkezés, amely a németet tette hivatalos nyelvvé, csak átmenetileg emelte meg a német nyelvű művek statisztikáját: a visszahatás éppen a nemzeti nyelvért síkraszálló törekvéseket erősítette meg és nagy szerepe volt a magyar nyelvű munkák számának gyarapodásában. A 18. század végén és az 1848 előtti évtizedekben ismételen kiújuló vitákat végül is a történelem segített megoldani: a nemzeti fejlődés alapvető követelményé tette az anyanyelvű irodalom és tudomány kifejlesztését. A városi polgárságnak a 19. század utolsó évtizedeire bekövetkező elmagyarosodása is hozzájárult ahhoz, hogy a kiadványok nyelve, a latin majd a német háttérbe szorulása után általánosan magyar lett, de megnőtt a nemzetiségi nyelveken készült könyvek és újságok, folyóiratok mennyisége is.

A könyvkereskedelem szabályozása

A 18. század utolsó évtizedeiben megélnéül könyvkereskedelem következményeként több rendelkezés is foglalkozott a magyarországi könyvforgalmazás egyes kérdéseivel. A legjelentősebb szabályozás éppen a felvilágosodás korszakhatárának tekintett évben, 1772-ben jelent meg, és a magyarországi könyvkereskedők tevékenységének feltételeit foglalta össze (*Ordo pro bibliopolis in Hungaria stabiliter manentibus*). Hatévi tanulóiódőhöz, négyévi gyakorlathoz és megfelelő nyelvtudáshoz, valamint bizonyos pénzalaphoz kötötte a könyvkereskedői szakma művelését. (Ez utóbbi Pozsonyban legalább 500 forint volt.) A rendelet nem korlátozta a könyvkereskedők számát, de annak a kívánságának adott kifejezést, hogy a szükségesnél többen ne legyenek. E rendelkezésből az egész 1848 előtti időszakban, a privilégiumok fennállásáig inkább az előbbi mondat második felét tartották szem előtt, s ezáltal, a céhbéli vetélytársak befolyására mégiscsak a korlátozásra törekedtek. A könyvkeres-

kedők jogai közé tartozott bármilyen, nem tiltott, kötött vagy kötetlen könyvvel kereskedni és könyvet nyomtatni is. Ugyanakkor megtiltották a jogosulatlanoknak falvakban és városokban egyaránt a könyvekkel való kereskedést; a könyvnyomtatóknak és könyvkötőknek is csak azt volt szabad forgalomba hozniuk, amire jogosítványt kaptak. Az idegen könyvkereskedőknek azt írta elő a rendelkezés, hogy csak a vásárok idején árulhatnak, a megmaradt könyveket pedig el kellett szállítaniuk más városba és külföldre.

A rendelkezés a könyvkereskedés és antikvárium nyitását engedélyhez kötötte. Az engedélyek számát ugyan az igényektől tette függővé, de kifejezte azt az elvárását, hogy számuk inkább csökkenjen, mint szükségtelenül szaporodjék. Míg a könyvkereskedő egyaránt kereskedhetett régi és új, kötött és kötetlen, hazai és külföldi könyvekkel, továbbá kiadói jogokkal is rendelkezett, addig az antikvárius kizárólag régi és bekötött könyveket árusíthatott, kiadói jogai nem voltak. A szerzők saját kiadású műveiket otthon árulhatták.

Noha e rendelet részben előrelépés volt, hiszen az állandó, hivatásos könyvkereskedők érdekeit és jogait törekedett biztosítani, másrészt azonban elősegítette a privilégiumokon alapuló könyvkereskedelem fenntartását és így a fejlődés visszafogását is.

I. Ferenc rendelkezései 1806-ban megszigorították a könyvkereskedői forgalomba hozható könyvek cenzúráját. Aki tiltott könyvet árusított, azt első ízben példányonként 50 forint büntetéssel sújtották, másodszor pedig iparjogának elvesztésével büntették. A nyomtatott könyvjegyzékben szereplő tiltott könyveket a revizori hivatalnak kellett átadni, ahol - ha vallás-, erkölcs- és államellenes tartalmúak voltak - megsemmisítették.

Talán még a könyvkereskedelem ellenőrzésénél is nagyobb gondot fordítottak a nyilvános olvasókabinetek működésének felügyeletére. Alig hogy létrejöttek az első ilyen nyilvános olvasókabinetek Magyarországon, már a nyolcvanas évek elején elhangzott hivatalos kormányzati részről az az aggodalom, hogy a kabinetekben, ahol egy krajcárért bárki elolvashatja akármelyik könyvet, fokozottabban áll fenn az a veszély, hogy illetéktelenek tudomására juthatnak nemkívánatos ismeretek és információk. Az engedélyekhez ezért minden alkalommal hozzáfűzték azt a szigorú megkötést, hogy a kölcsönözhető könyvek között semmiféle tiltott mű nem szerepelhet. Két tiltott könyv miatt Johann Gleixner pesti olvasókabinet tulajdonos ellen eljárás indult 1791-ben. Ennek során a perbefogott azt vallotta, hogy a tiltott könyveket Philipp Ulrich Mahler pozsonyi könyvkereskedőtől szerezte be.

A hatóság az olvasókabineteknek nem csak a régi, katalógusba foglalt anyagát ellenőrizte, hanem a tulajdonosnak az új szerzeményezésű könyveket is engedélyeztetnie kellett a revizorral. A szigorú ellenőrzés mellett is forgalomba kerültek tiltott munkák. 1793-ban a Magyar Museumnak, az első magyar nyelvű folyóiratnak a francia forradalmat üdvözlő verse miatt üldözött számát a kassai olvasókabinetből kobozták el. Ugyancsak ebben az évben érkezett feljelentés a pozsonyi Weissenthaler és Schwaiger-féle olvasókabinet tulajdonosai ellen az ott található tiltott könyvek - Helvetius, Hume, Lessing, Mirabeau, Rousseau, Voltaire művei - miatt. A fő kifogás ezúttal is az volt, hogy e műveket a nyilvános olvasóteremben bárki olvashatja.

A magyar jakobinus mozgalom elfojtása után a szellemi élet megbénítását célzó intézkedések egyik láncszeme éppen a nyilvános olvasókabinetek megszüntetése volt. 1798-ban az ország 11 városában 16 olvasókabinetet szüntettek meg, 1799-ben pedig valamennyi magyarországi kölcsönkönyvtár hasonló sorsra jutott. Csak 1811-ben engedélyezte az uralkodó ismét kölcsönkönyvtár létesítését, de számukat, működési területüket és állományukat szigorúan szabályozta. Mindössze négy kölcsönkönyvtár kapott működési engedélyt: Pesten kettő, Budán és

Pozsonyban pedig egy-egy. Ezeket azonban nem volt szabad nyilvános olvasóteremmel összekapcsolni. Ezért e könyvtárak már nem is használták az olvasókabinet elnevezést.

A könyvforgalmazás fejlődése a 18. század végén

A felélénkülő magyarországi szellemi élet nyomán végre a 18. század utolsó évtizedeiben a könyvforgalmazás terén is megtört a jég, és megkezdődött az önálló könyvkereskedelem kibontakozása. A hatvanas-hetvenes években meginduló szellemi pezsgés, amely a bécsi jozefinista színezetű felvilágosodásból és a magyar nemzeti kultúráért síkraszálló törekvésekből egyaránt táplálkozott, Magyarországra csábított számos külföldi, főként német könyvkereskedőt, akik a nem sokkal korábban betelepített nyomdászokhoz hasonlóan, kedvező üzleti lehetőségekben reménykedtek. Reményeik azonban csak részben valósulhattak meg, egyrészt a kilencvenes években ismét elboruló politikai látóhatár, másrészt a céh-rendszerből és a privilégiumok meglétéből folyó akadályok (engedély nélkül sem nyomdát, sem könyvkereskedést nem lehetett alapítani), illetve a magyar olvasóközönség fejletlensége és igénytelensége következtében. Az utóbbi tényező miatt a könyvkereskedők nagy részének főleg a magyarországi német polgárság fejlettebb igényeinek kielégítése volt az érdeke, és ezért szorult még évtizedekig háttérbe a magyar nyelvű könyvek forgalmazása. Igaz, másfelől a magyar nemzeti irodalom újjászületésének több úttörője úgy látta, hogy magyar könyvekkel is kereskedő árusok hiánya is hozzájárult a magyar olvasóközönség érdektelenségéhez, kis létszámához. E „circulus vitiosus” csak évtizedekkel később, a negyvenes években nyert megoldást, amikor a magyar társadalom körében is kifejlődött az az olvasótábor, amely számára már érdemes volt könyveket tartani a könyvkereskedésekben. Ezt a tendenciát azonban nagyon fékezte a magyar polgári fejlődés vontatottsága, amely a társadalomtörténeti okok mellett a nemzeti önállótlaniságból és a 18. század végi és a 19. század eleji kedvezőtlen politikai légkörből is következett. A hetvenes-nyolcvanas évek pezsgését ugyanis a magyar jakobinus mozgalom 1795-ös elfojtása után ismét egy több mint negyedszázados visszaesés követte, és csak 1825 után, a reformkorban folytatódott mindaz, ami a 18. század végén a polgári-nemzeti kultúra fejlesztése irányában már elkezdődött. E hullámvölgy természetesen nyomot hagyott a magyarországi könyvforgalmazás történetében is, de e korszak még így is, visszaeséseivel és problémáival együtt a modern magyarországi könyvkereskedelem kialakulását egyengette.

Ahhoz képest, hogy a 18. század első két harmadában még mindig nyomdászok és könyvkötők bonyolították le a könyvforgalmazás java részét, a század utolsó évtizedei jelentős változást hoztak. Az önálló könyvkereskedelem terén hagyományokkal rendelkező felvidéki és erdélyi városokon kívül az ismét főváros szerepet betölteni igyekvő Pest-Buda könyvkultúrája mutat figyelemre méltó eredményeket.

A felvidéki városok közül Pozsonynak, a korábbi átmeneti fővárosnak a könyvkereskedelme volt a legfejlettebb. Azokon a nyomdászokon kívül, akik a század folyamán telepedtek le a városban, és akiről tudjuk, hogy könyvkereskedelemmel is foglalkoztak (Johann Paul Royer, Franz Patzko, Simon Peter Weber), a század utolsó évtizedeiben több önálló könyvkereskedő is tevékenykedett. Anton Löwe, a Doll család és Michael Benedikt a hetvenes években, Friedrich Ulrich Mahler és Johann Nepomuk Schauff a nyolcvanas években, Johann Mathias Korabinsky pedig 1793-ban nyitotta meg üzletét. A legjelentékenyebb pozsonyi nyomdász, könyvkiadó és könyvkereskedő Johann Michael Landerer volt, aki már 1750-ben, a Royer nyomda és kiadványai megvásárlása által tekintélyes könyvkészletre tett szert. 1764-ben német nyelvű újságot indított (Pressburger Zeitung), majd Pesten is nyomdához jutott.

A kassai könyvkultúrának tekintélyes hagyományai voltak, a 18. század végi fellendüléshez az is hozzájárult, hogy e város jelentős szerepet játszott a magyar irodalmi újjászületésben. Kiváló írók pályája indult el innen, folyóiratok jelentek meg a városban (Magyar Museum, Orpheus), s mindennek a következményeként a könyvkiadás és a könyvkereskedelem is felvirágzott.

Ehhez a szellemi megújuláshoz Landerer fióküzletének megalapítása is hozzájárult. Szinte jelképes, de az egész korabeli könyvkultúrára is jellemző, hogy Landerer, tehát polgári nyomdász és könyvkereskedő vette meg 1775-ben a jezsuita nyomdát. A kiadványok elvilágiasodása is jelzi a fordulatot, amely Kassán, de az ország más városaiban is bekövetkezett a 18. század első felének barokkos-vallásos kiadványaihoz képest. Természetesen mindez nem átmenet nélkül zajlott le, hiszen még Landerer kiadványai között is jelentékeny helyet foglaltak el az ájtatossági munkák és a ponyvairodalom termékei, mert a vásárokon e kiadványtípusoknak volt változatlanul a legnagyobb kelete. De - főleg a szerzők költségén - számos értékes irodalmi mű (Kazinczy Ferenc és Baróti Szabó Dávid munkái) is nála jelent meg. Persze jellemző, hogy ezek közül főként azok voltak a saját költségén alapuló művek, amelyek népszerűsége és kelendősege biztosítottak látszott. Ilyen volt például a kassai jezsuita nyomda kiadványai folytatásaként megjelent *Házi és úti új kalendárium* 22 évfolyama, amelyet német változatban is kiadott (Haus und Reise Kalender). Az igényesebb irodalmi munkák előállításának költségeit többnyire a szerzők, esetleg a mecénások viselték.

Johann Michael Landerer virágzó üzletet hagyott 1795-ben utódjára, Franz Landererre, aki azt 1822-ig vezette. A korszakra jellemző, hogy ekkor ismét megnőtt a latin nyelvi kiadványok száma. Az irodalmi fellendülés megtorpanását mutatja a ponyvairodalom termékeinek előtérbe kerülése, ezekkel látta el Landerer felvidéki árusítóit és könyvkötőit.

Még az irodalmi élet kibontakozása idején, 1786-ban alapított nyomdát és könyvkereskedést Kassán Johann Josef Ellinger. Ő adta ki az első magyar nyelvű irodalmi folyóirat, a Magyar Museum második évfolyamát. Bár e lap volt a kor magyar folyóiratai között viszonylag a legnépszerűbb, előfizetőinek száma mindössze 400-500 körül mozgott. Mégsem ez volt a folyóirat gyors megszűnésének (1793) az oka, hanem az I. Ferenc által megszigorított cenzúra, amely a francia felvilágosodással rokonszenvező lapokat elnémította. A Magyar Museum példányai után Ellingernél is nagy hajtóvadászatot folytattak, mert az egyik számban Batsányinak a francia forradalmat üdvözlő verse jelent meg. Bár Ellinger is kivette részét a kor színvonalas magyar munkáinak kiadásából és terjesztéséből, igazi jövedelmet számára is a könyvesboltjában és a megbízottai által a felvidéki helységeekben forgalmazott ponyvatermékek hozták. Üzletét 1810 körül fia, Ellinger István folytatta.

Kassa vonzerejét bizonyítja, hogy Landerer mellett a másik jelentős pest-budai könyvkereskedő, Ignaz Anton Strohmayer is nyitott fióküzletet a városban. Miként Pesten, Kassán is a Weingand-Köpff-féle könyvkereskedést vette át 1788-ban. Kassai fiókjának értékét 6261 forintban állapították meg. (A pesti főüzleté 38.411 forint volt.)

Az önálló könyvkereskedelem kibontakozására Erdélyben is csak a 18. század vége felé került sor. Addig ott is inkább csak könyvkötők, nyomdászok árusítottak könyvet, főként tankönyveket, énekeskönyveket és vallásos kiadványokat. A külföldi könyvek behozatala egészen Mária Terézia uralkodásának utolsó szakaszáig sok nehézségbe ütközött, beszerzésük legáltalánosabb módja az volt, hogy a határokon kívüli utazások, tanulmányutak alkalmával egyes főurak és diákok könyvekkel tértek haza, s ezek egy része esetleg forgalomba is került.

A felvilágosodás korában az erdélyi szellemi élet is felélénkült. Az első könyvkereskedést e korszakban Josef Franz Kollmann bécsi nyomdász alapította Kolozsvárt 1774-ben. A jezsuiták nyomdáját bérbe véve, főként tankönyvekkel látta el a katolikus iskolákat.

Sokkal jelentékenyebb vállalkozás fűződött Martin Hochmeister szebeni nyomdász nevéhez, aki 1778-ban szabadalmat kapott könyvkereskedés létesítésére. Egy személyben volt nyomdász, könyvkötő, könyvkiadó és könyvkereskedő. Sőt, a könyvkiadás mellett ő is periodikusan megjelenő újságok kiadásával igyekezett vállalata folyamatos aktivitását biztosítani.

1784-ben megindította a Siebenbürger Zeitungot, amely 1792-től Siebenbürger Bote címmel folytatódott. Az üzletet apja halála után 1789-ben átvető ifj. Martin Hochmeister egy évvel később Siebenbürgische Quartalschrift címen német, Erdélyi Magyar Hírvivő címmel pedig magyar nyelvű lapot indított. Amikor 1790-ben az erdélyi gubernium Szebenből Kolozsvárra költözött, és a szellemi élet súlypontja is ide helyeződött át, Hochmeister Kolozsvárra telepítette üzletét. Könyveivel felkereste a többi erdélyi város vásárait, ahol vett, eladott és cserélt könyveket, s a szükséges papírt is beszerezte. Külföldi mintára könyvkatalógusokat adott ki, melyek feltüntették raktáron lévő könyveinek árát is. Ezeknek későbbi füzeteiből kitűnik, hogy irodalmi értékű művei csak lassan keltek el: a korszak jellegzetes, népszerű és szórakoztató kiadványai viszont nagy mennyiségben találtak vevőre.

Hochmeister üzletének megszűnése (1809) után a kolozsvári könyvforgalmazást még mindig csaknem kizárólag nyomdászok és könyvkötők bonyolították le. Az 1810-es években kilenc könyvkötő volt a városban, köztük egy bizonyos Guttmann János, aki arról volt nevezetes, hogy csak magyar könyveket árult. Az egyetlen könyvkereskedő, Tilsch János viszont csak Bécsből hozott műveket forgalmazott, igaz, emellett divatárut, kenőcsöt és porcelánt is...

A 18. század végén más erdélyi városokban is tevékenykedtek könyvkereskedők. Marosvásárhelyen Huszár Antal könyvkészletéről hírt adó körlevél alapján tudjuk, hogy főleg magyar könyveket árult.

Brassóban a Reich testvérek könyvesboltjáról és kölcsönkönyvtáráról is tudunk. Érdekes árukombinációval találkozunk Johann Andreas Wagner esetében, aki posztókészítő léte, a posztókereskedés mellett könyvek eladásával is foglalkozott. Temesváron 1771-ben Josef Matthias Heimerl könyvnyomtató alapított könyvkereskedést; mellette Intelligenzblatt címen hirdetési újságot és kalendáriumot adott ki. Halála után, 1784-ben veje örökölte meg üzletét, aki a bécsi Johann Thomas Trattner bizományosa volt.

Debrecenben is e korban került sor az első jelentős, hosszú életű polgári könyvkereskedő cég megalapítására. A városi nyomda és a városi tanács még a század végén is maga árusította saját kiadású könyveit. A nagy vásárok idejére e célból még 1804-ben is sátrat jelöltek ki a külső vásártéren. A kalendáriumokat, iskolakönyveket Debrecenben is könyvkötők árusították a 18. század folyamán. A biblia terjesztését a debreceni egyházi konzisztórium 1789-ben a helybeli kántorokra bízta.

Ilyen körülmények között a legnagyobb magyar mezővárosban is valós igényeket elégített ki az 1805-ben megnyitott Csáthy könyvkereskedés. Alapítója, a debreceni polgári családból származó Csáthy György nyomdászatot tanult Pesten, előbb a Trattner nyomdában, majd a Kilián könyvkereskedésben, végül a pozsonyi Landerer nyomdában dolgozott. Hazatérése után a debreceni városi nyomda vezetője lett. A könyvesboltot apósa, Pápai Kis István pesti könyvkötő nyitotta meg, aki korábban kötészettel egybekötött könyvesbolttal rendelkezett, majd Pestre költözött. Pápai Kis Istvántól 1808-ban Csáthy György vette át a könyvesboltot, amelyet rövid idő alatt felvirágoztatott, pedig a helybeli könyvkötők féltékenyen szemlélték gyarapodását. Csáthy azonban annyira magához édesgette a vásárlóközönséget, hogy az

idegen könyvveresok lassanként teljesen elmaradoztak a debreceni vásárokról. Ugyanakkor a Csáthy cég tagjai rakott szekerekkel vettek részt a szomszédos megyék vásárain. Saját kiadású tankönyvei, énekeskönyvei 19-20 ezer példányban jelentek meg. A kollégium neves tanárai tanúsították, hogy milyen hasznos az ifjúság számára, ha olcsón vásárolhat tankönyvet. A könyvkereskedő és -kiadó cég életképességét bizonyítja, hogy egy évszázadon keresztül fennállott a Csáthy család tulajdonában.

A pest-budai könyvkereskedelem kibontakozása

A 18. század utolsó évtizedeiben, a mintegy két és fél évszázados szünet után nagy lendületet vett a főváros rangját és szerepét ismét átvenni kívánó Pest-Buda könyvkereskedelme. A két város közül Pest könyvkultúrája bontakozott ki előbb, Buda még sokáig a vidéki városok szintjén maradt. Pozsony korábbi vezető szerepét azonban Pest is csak lassan tudta elhódítani: a század végi fellendülés ellenére 1821-ben még nagyjából egy szinten volt a két város könyvkereskedelme, mindkét helyen 4-4 kereskedő működött. Ettől kezdve azonban Pest egyre inkább az élre tört, és a negyvenes évektől kezdve ott is maradt.

A kibontakozás a 18. század hetvenes-nyolcvanas éveiben ugyan felélénkült, de még nem volt akadály nélküli. Miként a század folyamán más magyar városokban, Pesten is főleg nyomdászok és könyvkötők foglalkoztak könyvveresítással; az előbbieket saját nyomdatermékeiket, az utóbbiak különböző nyomdáknál készült könyveket árusították. Ezért főként a könyvkötők féltékenykedtek az önálló, hivatásos könyvkereskedőkre, mert bennük komoly versenytársat láttak. Amennyire csak tudták, igyekeztek a könyvkereskedők letelepedését meggátolni.

A könyvkereskedők forgalma és jövedelme azonban gyakran még ekkor sem bizonyult elegendőnek, ezért nem egy esetben megfigyelhető, hogy a könyvkereskedőként induló pályák könyvkötészetre váltanak át. A két szakma összefonódását mutatja a kölni származású Gellert Maus példáját sokban követő Müller Jakabé. Ő is többnyire fűzve vásárolta meg legfontosabb árucikkeit: imakönyveket, ájtatossági műveket, tankönyveket, és kötve adta el őket. Mivel a kötés által jelentős jövedelemtöbbletetre tett szert, kalendáriumokkal és más népies kiadványokkal, melyek többnyire kötetlenül keltek el, nem is foglalkozott. 1775-ben készült állományleltára szerint tudományos művekből csak 1-2 példányt tartott. Az is jellemző, hogy Müller halála után fiai inkább a könyvkötészettel foglalkoztak.

Miután Pest első hivatásos könyvkereskedője, Maus nem tudta üzletét felvirágoztatni, könyvkereskedői jogosítványát 1770-ben átadta a bajorországi Kohlsgrubból származó Johann Michael Weingandnak. (Maus élete végén könyvkötészetből tartotta fenn magát; a halotti anyakönyvbe is könyvkötőként (bibliopega) került a neve. Weingand a szintén Bajorországból származó Johann Georg Köpff-fel alapította meg a Weingand és Köpff nevű könyvkereskedést, amely gyors fejlődésnek indult. Az 1774-ben alapított pesti üzlet mellett 1778-ban Budán, 1784-ben pedig már Kassán is volt fióküzlete. 1774-től kezdve a cég több katalógust adott ki, hogy az új könyvek megjelenéséről értesülni lehessen. Katalógusaiból kitűnik, hogy könyvanyaga zömmel német nyelvű volt, 1781-ben megjelentetett egy kizárólag francia, olasz és angol nyelvű munkákat tartalmazó könyvjegyzéket is. A kiterjedt nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező cég Pest szellemi életét hatékonyan bekapcsolta a nyugati kultúra forrásaiba: Bécs helyett már Pesten is be lehetett szerezni az új külföldi könyveket. Köpff azonban már 1785-ben meghalt, és a halála után indított hivatalos eljárások irataiból kitűnt, hogy magyar könyvet alig tartott: adós-számláján néhány magyar nyelvű iskolakönyv szerepelt csupán, de annál több volt a német és a francia mű, elsősorban főrangú vásárlók

számláin. Az adósok között viszont sok vidéki könyvkötő akadt, akik főként imakönyveket vásároltak.

Az üzlet egyik ágát Johann Michael Weingand vezette tovább, de csak a pestit tudta megtartani, a budai és a kassai fiókot eladta. 1800-ban üzlettársát, Eggenberger Józsefet tette egyedüli örökösévé, a cég ezen a néven egészen a 20. századig fennállt.

A Weingand és Köpff könyvkereskedés másik ágát az erdélyi származású Ignaz Strohmayer vette át özvegy Köpffnéől 1788-ban, a budai és a kassai fióküzletekkel együtt. Sok korabeli magyar írótól vett bizományba könyveket, 15-20%-os haszonnal. Rajtuk kívül számos külföldi, bécsi, zürichi, augsburgi, lipcei és berlini céggel állt üzleti kapcsolatban. A hazaiak közül főként a pozsonyi kiadóktól és nyomdáktól rendelt sokat. Vásárlóköre kiterjedt a kor bibliofil főnemeseire, egyházi körökre, tanárookra, értelmiségi és polgári rétegekre. Széles körű társadalmi kapcsolatait azonban a könyvkereskedői hivatáshoz nem illő, szokatlan módon is igyekezett hasznosítani: besúgóí szolgálatot vállalt a rendőrség számára. Ehhez felhasználta könyvkereskedéseit is: az ott megforduló vásárlók beszélgetéseiről jelentéseket készített. Üzleti sikerei azonban nem voltak, amikor 1793-ban meghalt, hitelezői csődpert indítottak az örökösök ellen.

Pest éledő szellemi életének hatására Trattner János Tamás, a kor legtekintélyesebb bécsi könyvnyomtatója 1782-ben pesti nyomda és könyvkereskedés létesítésére kért engedélyt. Bár az akkor még egyetlen pesti könyvkereskedő, a Weingand és Köpff-cég ellenezte, a Helytartótanács megadta az engedélyt. A neves bécsi vállalkozó pesti kezdeményezéseit azonban nem kísérte siker: a könyvkereskedés vezetésével megbízott, augsburgi származású Ambrosius Kaillal rövidesen hosszú pereskedés kezdődött. Ennek nyomán az üzletet Trattner Johann Michael Pauernak adta át, aki főleg francia és német könyvekkel kereskedett, de 1795 körül ő is tönkrement.

Csődtömegét a pápai származású Kiss István könyvkötő vásárolta meg, aki azonban csak könyvkötőként árusított könyveket, részben műhelyében, részben pedig vidéki vásárokon. Halála után, 1805-től özvegye és fia folytatta a vállalkozást. Ifjabb Kiss István 1816-ban könyvkereskedői jogosítványt kért, de ezt azzal az indoklással tagadták meg tőle, hogy könyvkötőként úgyszólván jogosult imakönyvekkel, tankönyvekkel és kalendáriumokkal kereskedni. A Helytartótanács szerint több könyvkereskedő bukása is bizonyítja: a város könyvigényeinek kielégítéséhez nincs szükség újabb cég alapítására. Az 1817-ben elhunyt ifjabb Kiss István hagyatékában nagyrészt fűzött, magyar könyvek szerepeltek, többnyire nagy példányszámban. A magyar könyvek iránti érdeklődés azonban még akkor sem volt megfelelő; a könyvkereskedők még nem nagyon tudták ebből fenntartani magukat.

Nem csak a magyar könyvekkel kereskedő ifjabb Kiss Istvánnak, hanem a jórészt német könyveket forgalmazó Johann Lindauernek is hasonló üzleti kudarc lett a sorsa. Pedig az 1788-ban pesti könyvkereskedésre engedélyt nyert Lindauernek jó külföldi kapcsolatai is voltak müncheni könyvkereskedő testvére, Joseph Lindauer révén; 1795-ben azonban mégis csődbe jutott.

Üzlete előbb Josef Leyrer, majd 1804-ben Mossóczi Institoris Gábor és fia, Károly tulajdonába ment át. Institoris Gábor eredetileg könyvkötő volt: 1792-ben engedélyért folyamodott a Pest vármegyei tanácshoz mestersége folytatására és egy kölcsönkönyvtár alapítására. A helyi könyvkötők ezúttal a folyamodó protestáns voltát kifogásolták, majd a felszabadító levelét hiányolták, s ezért megtagadták a cégbe való föl vételét. A tanács ezért csak a kölcsönkönyvtár létesítését engedélyezte számára. Institoris lett a legjelentősebb 18. századi pesti magyar olvasókabinet tulajdonosa, akinél a könyveket nem csak olvasni, hanem

megvásárolni is lehetett. Institoris fia, Károly, aki korábban egy lipcsei könyvkereskedőnél dolgozott, nem tudta elkerülni a csődöt: 1815-ben elárverezték 1857 forint becsértékű üzletét.

A korabeli, viszonylag rövid életű vállalkozások között azonban mégis akadt néhány sikeresebb, mint például a Kilián testvérek könyvkereskedése. Pedig a cég megalapítójának, Joseph Stachel bécsi könyvkereskedőnek sem volt könnyű dolga: 1789-ben beadott folyamodványát Pest városának tanácsa azzal utasította vissza, hogy már úgyis sok a pesti könyvárus, hiszen a városban négy könyvkereskedés, három könyvnyomtató és hat könyvkötő foglalkozik könyvkereskedéssel. A Helytartótanács azonban, ahová Stachel fellebbezett, mégis megadta számára az engedélyt, mert ez a könyvárak csökkenése miatt hasznos a közönségnek, és használ a felvilágosodás terjedésének is. A pesti könyvszakma szívós ellenállására vall, hogy tovább folytatták az új könyvkereskedő letelepedése elleni harcot és arra hivatkoztak, hogy Stachel valójában egy würzburgi származású könyvkereskedő-segéd, Adam Kilián számára akarja megszerezni a könyvkereskedői jogosítványt. Megindult a Kilián elleni vádaskodás (melynek során egy pesti pékmester például azért jelentette fel, mert feleségét elcsábította), de a Helytartótanács szerint ilyesminek nincs köze a könyvkereskedői joghoz, amit a Stachel és Kilián cég végül meg is kapott.

Miután Stachel 1794-ben Kiliánra ruházta üzletét, Kilián, öccsével együtt „Kilián testvérek” néven folytatta a céget. 1798-tól kezdve Schedius Lajosnak, az egyetem tanárának szerkesztésében periodikus könyvjegyzékeket kezdtek megjelentetni.

Az újonnan megjelenő könyvekről periodikus kiadványokban történő rendszeres tájékoztatás gondolata már régebb keletű; Leibniz már 1668-ban tervezett ilyen, évenként kétszer megjelenendő orgánomot. Ez ugyan nem valósult meg, de a 18. század folyamán már számos német folyóirat rendszeresen referált az új könyvekről. Nálunk is közöltek az első hazai újságok és folyóiratok rövid híradásokat az új kiadványokról.

Schedius először évenként összeállítandó füzetek kiadására gondolt, melyek által az új könyvekről kívánta az olvasókat tájékoztatni. 1798-ban a pesti német újság mellékleteként, a német referáló lapok mintájára Literärischer Anzeiger für Ungern címmel kritikai lapot indított. A szerkesztő szerint ilyen kiadványok azért nem jelentek meg eddig Magyarországon, mert a szerzők többnyire vagy a maguk, vagy a mecénások költségén adták ki műveiket, s azok nem kerültek könyvkereskedelmi forgalomba. Schedius a jegyzékekben szereplő könyvek többségének német nyelvűségét azzal magyarázta, hogy a magyarországi könyvkereskedők nagy része német eredetű, akik főként németországi könyvkereskedőkkel állnak kapcsolatban. Szerinte a magyarországi értelmiségi olvasók tudnak németül, viszont a külföldiektől nem lehet elvárni a magyar nyelv ismeretét. Az üzlet 1805-ben Kilián Györgyre szállt, 1829-ben pedig özvegye folytatta. 1839-től a cég Kilián-Weber néven szerepelt, s az 1848-49. évi szabadságharc során elszenvedett veszteségei következtében 1853-ban csődbe került.

A Kilián cég másik ága a reformkorban is nagyobb sikereket ért el és tovább is fennállt. Az 1832-ben ifjabb Kilián György által indított üzlet, amely 1837-től Kilián és Társa néven működött, a harmincas évektől kezdve az egyre inkább kibontakozó magyar irodalom szolgálatába állt. Kiadói tevékenysége során folyóiratot (Kritikai Lapok), klasszikus magyar írók műveit és tankönyveket jelentetett meg. Az 1832-1874 között kiadott 248 mű közül 205 már magyar nyelvű volt. A Váci utcai könyvkereskedés 1848 után egyetemi könyvesbolt lett, melynek kiadásában 47 különböző iskolakönyv látott napvilágot.

A két testvérváros közül Pest egyre nagyobb lendületet vett a fejlődésben: nem csoda, hogy a könyvkereskedelem is ide igyekezett tömörülni. Jó példa erre Franz Meissner, egykori

wolfenbütteli könyvkereskedő, aki előbb Budán nyitott könyvkereskedést, de 1795-ben már Pestre akart áttelepülni. Ő maga is a Duna bal partján lévő város lélekszámának növekedésére, iparának, kereskedelmének felvirágzására hivatkozott, meg arra, hogy ő kizárólag régi könyvek eladásával akar foglalkozni, és mivel az antikvár kereskedelem még nincs képviselve Pesten, nem fog kárt okozni senkinek.

A pesti könyvkereskedők azonban ezúttal is azt hangoztatták, hogy már túl nagy a számuk, és egyébként ők is árulnak régi könyveket. Állásfoglalásuk alapján a tanács megtagadta Meissner kérésének teljesítését, de fellebbezés után a Helytartótanács 1796-ban engedélyezte a budai üzlet Pestre történő áthelyezését. A következő évben azonban Meissner meghalt, utóda, Joseph Leyrer bécsi könyvkereskedő hamarosan súlyos anyagi helyzetbe került, melyből csak anyósa mentette ki. Az 1838-ban Pestet elpusztító nagy árvíz végleg tönkretette, üzletét fia folytatta. 1852-ben azután Lampel József vette meg tőle a könyvkereskedői jogot, s az ő vezetése alatt a cég a századvég egyik legvirágzóbb könyvkereskedése lett.

A továbbiak során is másként látták a pesti könyvkereskedelem helyzetét a letelepedni szándékozók és a már korábban letelepült kereskedők, akik változatlanul féltékenyen védtek privilégiumaikat. Míg a régiek a város könyvkereskedői telítettségére és a sorra bekövetkezett csődökre; a jogosítványt kérők viszont a város fejlődésére és az azzal lépést nem tartó könyvkereskedelemre hivatkoztak. Így történt ez Konrad Adolf Hartleben esetében is, aki Mainzból került előbb Bécsbe, ahol Doll könyvkereskedőnél tanult négy évig, majd Pestre. Itt 1801-ben nyújtott be folyamodványt pesti könyvkereskedés engedélyezésére. Ebben leírja, hogy a vásárok alkalmával volt alkalma megismerni Pest hatalmas kereskedelmi jelentőségét, és azt, hogy nincs a városban elég könyvkereskedés. Különösen hiányolta a külföldi könyveket. A pesti kereskedők viszont ismét csődbe jutott társaikra utaltak, és arra, hogy ők is csak úgy tudják megkeresni kenyerüket, ha állandóan utaznak az országban és vásárokra járnak. Mivel nem kapott engedélyt a tanácstól, Hartleben 1802-ben megvette Ivanics Zsigmond budai könyvkereskedői jogát, s egy évvel később megkapta a Helytartótanács engedélyét üzlete Pestre való áthelyezésére. Váci utcai könyvkereskedésében eleinte magyar könyvekkel próbálkozott, de mert ezek nem hozták meg a kívánt sikert, német könyvek forgalmazására tért át. 1844-ben könyvkiadói tevékenysége súlypontját Bécsbe helyezte át, de a pesti könyvkereskedés az 1848 előtti időszak legélénkebb üzletei közé tartozott. A cég Hartleben halála után nem sokkal, 1870-ben megszűnt.

Hartlebenhez hasonló módon kezdődött Ivanics Zsigmond könyvkereskedői pályafutása is: ő szintén Bécsben kezdte, majd Budán folytatta a könyvkereskedést, ahol 1807-ben a Várban nyitotta meg üzletét. 1815-ben - talán főrangú ajánlói hatására - könnyen megkapta a kért pesti könyvkereskedői jogot; kérelmében arra hivatkozott, hogy főleg antikvár könyvekkel fog kereskedni. Nevéhez nem csak az első magyarországi antikvárium, hanem az első könyvaukciók megrendezése is fűződik, 1836-37-ben.

Az olvasókabinetek

A magyarországi felvilágosodás korában megélenkülő könyvkereskedelem keretében sor került a jellegzetesen 18. századi európai intézménynek, az úgynevezett olvasókabinetnek az alapítására is. Angol, francia és német minták után a 18. század végén több könyvkereskedő Magyarországon is meghonosította a - többnyire könyvüzlettel kapcsolatban lévő - olvasókabinetet és kölcsönkönyvtárat. Ezek a mind művelődéstörténeti, mind pedig politikai szempontból jelentős vállalkozások, noha a kormányzat kezdetől fogva nem nézte jó szemmel, majd egy időre teljesen be is tiltotta működésüket, nem kis hatással voltak az

olvasóközönség körének bővülésére. Ugyanis, miként más országokban is, nagyon olcsón - általában napi egy krajcárért - tették lehetővé a könyvek és folyóiratok olvasását, kölcsönzését. Ennek következtében azon társadalmi rétegek számára is hozzáférhetővé váltak a könyvek és folyóiratok, amelyek a korabeli, viszonylag magas könyvárak miatt nem jutottak volna olvasnivalóhoz.

Az első magyarországi olvasókabinet tíz évvel Bianchi úttörő bécsi Lese-Kabinetje után, 1781-ben Pozsonyban alakult, s minden bizonnyal a közben Joannes Thomas Trattner tulajdonába került bécsi vállalat fiókja volt. A pozsonyi olvasókabinet engedélyezéséért egy bizonyos Anton Martin nyújtott be kérelmet. Megindulása azonban csak vontatottan haladt, mert kevés volt az érdeklődő. A következő évben mégis létrejött az intézmény, amelynek fő vonzerejét hírlapok és folyóiratok rendelkezésre bocsájtásával akarták biztosítani. Azokat a lapokat, amelyek a bécsi Trattner-féle kabinetben megvoltak, járatni kívánták a pozsonyi fióküzletben is. Ezeket a zömmel német, elvétve francia újságokat és folyóiratokat a könyvekhez hasonló módon kölcsönözni is lehetett. Az érdeklődés azonban meglehetősen szerény volt, még száz jelentkező sem akadt. Pedig a pozsonyi olvasókabinet gazdag választékot nyújtott a kor legnépszerűbb műfajából, a szórakoztató regényből is. E korabeli bestsellerek mellett, ha kisebb százalékban, de voltak irodalmi színvonalú olvasmányok, valamint ismeretterjesztő munkák is. Érdekes kísérletet tettek a többkötetes művek olvasásának megszervezésére. Az újonnan beszerzett művekről folyamatosan tájékoztattak a vállalkozással szoros kapcsolatban álló Pressburger Kundschaftsblatt című hirdetési újságban. Ez a forrás hírt adott a többi pozsonyi könyvkereskedő - a Doll testvérek, Anton Löwe és Michael Benedikt - új könyveiről is. A pozsonyi olvasókabinet további sorsát egyelőre nem ismerjük, a hirdetési lap pedig 1782 végén megszűnt. 1788-ban a Doll és Schwaiger könyvkereskedő cég alapított Pozsonyban olvasókabinetet, melynek katalógusában 1400 könyv szerepelt.

Sopronban is megpróbálták létrehozni olvasókabineteket, 1787-ben Anton Kleinod folyamodott engedélyért, 1790-ben pedig Mathias Pfundtner nyitott meg egyet, amely - 1794-es katalógusa szerint - 771 művet, jórészt szépirodalmat tartalmazott.

Pesten 1787-ben Johann Gleixner nyitott olvasókabinetet, tiltott könyvei miatt 1791-ben eljárást indítottak ellene.

Mindezek a *Lese-Kabinetek* főként a városok német polgárságára számítottak: könyveik túlnyomó többsége, akárcsak a könyvkereskedésekben, itt is német nyelvű volt.

A hetvenes-nyolcvanas években kibontakozó nemzeti irodalmi fellendülés hatására azonban ugyanebben az időszakban alapítottak több, jórészt már magyar nyelvű munkákat tartalmazó kölcsönkönyvtárat és olvasókabinetet is. Ilyenek létesítésére buzdítottak az írók és a korabeli folyóiratok is, mert a magyar irodalmi élet kibontakozásának egyik fő akadályát éppen az olvasók hiányában látták; az olvasóközönség nevelésében nagy szerepet szántak ezeknek az intézményeknek.

Az első szerény kezdeményezésnek, Müller Ferenc könyvkötő és könyvkereskedő 1789-ben Győrött megnyitott olvasókabinetjének lelkes visszhangja támadt; a magyar lapok a többi várost is követésére biztatták. Eredményként emlegették, hogy a 150 magyar könyvvel induló vállalkozás két év múlva már 227 kötetel rendelkezett, és főként a korabeli magyar írók munkáit népszerűsítette.

Az első jelentős pesti magyar olvasókabinet megalapítása Mossóczi Institoris Gábor nevéhez fűződik. A korabeli sajtó útján felkérte a szerzőket, hogy műveikből legalább három példányt juttassanak el hozzá: egyet helyben olvasás, kettőt pedig kölcsönzés céljából. Az 1793-ban

kiadott katalógus szerint az olvasókabinet 272 művet tartalmazott, köztük mindössze hét volt idegen nyelvű. Összetétele szerint képviselve volt benne a kor magyar nyelvű könyvkiadásának minden típusa.

Mivel 1799-ben betiltották az ország összes kölcsönkönyvtárát, Institoris 1804-től kezdve könyvkereskedéssel foglalkozott, miután „Institoris és fia” céggé alakult át, 1808-tól pedig Institoris Károly egyedül vezette az üzletet, mely 1815-ben csődbe jutott.

Csak 1811-ben engedélyezték ismét kölcsönkönyvtárak létesítését, de szigorúan korlátozták számukat, működésüket és állományukat. Előírta a rendelet, milyen könyveket köteles minden kölcsönkönyvtár beszerezni és milyeneket szabad tartani. Megtiltotta a nyilvános olvasótermek létesítését, s ettől kezdve nem is használták az „olvasókabinet” elnevezést sem.

E megkötések után kölcsönkönyvtár alapítására Müller József kapta az első engedélyt Pesten, 1811-ben. Ő ismét a város német nyelvű és németül olvasó polgárságára és értelmiségére számított; 3678 tételt tartalmazó katalógusa kizárólag német műveket foglalt magában. Kölcsönkönyvtára azonban ráfizetéses volt, 1815-ben bezárta kapuit és Müller az 1813-ban megnyitott könyvkereskedését vezette egészen haláláig (1842); majd özvegye és fia kezébe került az üzlet.

A másik pesti kölcsönkönyvtár jogáért Mossóczi Institoris Károly folyamodott, ugyancsak 1811-ben, de anyagi csődje miatt azt mégsem ő, hanem az egyidejűleg pályázó Joseph Leyrer nyithatta meg 1815-ben. Szegényes könyvállományával azonban őt sem kísérte siker, ráadásul az 1838-as pesti árvíz teljesen elpusztította könyvkészletét. 1840-ben már csak üzletét adta át fiának, a kölcsönkönyvtár meg is szűnt.

Az egyetlen engedélyezett budai kölcsönkönyvtárra Ivanics Zsigmond kapott engedélyt 1817-ben. Ebben az évben kiadott katalógusa összesen 1992 tételt tartalmazott, ebből 1811 filológiai, 181 pedig pedagógiai jellegű mű volt. Az egész állományból mindössze 233 volt magyar nyelvű, de ebből is 95 fordítás. A könyvkereskedés után kölcsönkönyvtárát is Pestre akarta áthelyezni, de erre nem került sor; 1844-ben meghalt.

Bár szigorúan ragaszkodtak a Helytartótanács 1811. évi rendelkezéséhez, néha mégis kivételt tettek. Ilyen volt például a második budai kölcsönkönyvtár engedélyezése 1818-ban, melynek segítségével Burián Pál nyitott könyvkereskedést majd kölcsönkönyvtárát a Vízivárosban. Üzletében főként antikvár műveket tartott.

1813-ban engedélyt adtak a Pozsonyból átköltözött Schwaigernak egy győri kölcsönkönyvtár megnyitására; 1816-ban pedig Klapka Károly József temesvári nyomdásznak és könyvkereskedőnek egy temesvári kölcsönkönyvtár létesítésére. Katalógusában több mint három és félezer könyv szerepelt.

A 19. századi, könyvkereskedők által alapított kölcsönkönyvtárak visszaesést mutatnak a 18. század végi olvasókabinetekhez képest. A szigorú cenzúra és a nyilvános olvasótermek betiltása, de mindenekelőtt a politikai nyomás fokozódása egyaránt hozzájárult ezeknek az intézményeknek az elszíntelenedéséhez. Míg a 18. század nyolcvanas-kilencvenes éveiben néhány olvasókabinetben a magyar nyelvű könyvek voltak többségben, a 19. század elején a német művek száma ismét mindenhol meghaladta a magyarokét. A legtöbb magyar nyelvű mű (12%) Ivanics könyvtárában volt, a többiekben még kisebb volt az arányuk. A legkeresettebb profán jellegű munkák továbbra is a kalendáriumok voltak. A könyv forgalmazói számára üzleti szempontból még mindig előnyösebb volt az, ha az olvasást nagyobb mértékben igénylő német városi polgárság kívánságait igyekeztek kielégíteni. Ezt elősegítette a német nyelvű könyvpiac közelsége is. Nagyobb változás csak a 19. század negyvenes

éveiben következett be, amikor a reformkori nemzeti törekvésekkel párhuzamosan lassan kialakult a magyar nyelvű irodalomra fogékony olvasóközönség.

Könyvkereskedelem a reformkorban

A magyar reformkorban, különösen az ország irodalmi és szellemi központjává váló Pest-Budán egyre inkább felélénkült az irodalmi élet. Az új írónemzedék tagjai ekkor már nem vidéki városokban és falvakban, hanem főként a fővárosban éltek és tevékenykedtek. Lassan kialakult a magyar olvasóközönség is, amely lehetővé tette az írók elszakadását a mecénásoktól, s ez viszonylagos függetlenséget is biztosított számukra. A gazdasági és politikai reformok sürgetése mellett a szellemi élet is kapcsolódott azokhoz a nemzeti és polgári törekvésekhez, amelyekért a kor vezető társadalmi ereje, a polgárosodó középneemesség síkraszállt.

A könyvkereskedelem reformkori fejlődését jól illusztrálják a következő adatok. 1811-ben Pesten még csak 6, Budán 2, Pozsonyban 4, Kassán és Sopronban 1-1 könyvkereskedés volt. 1821-ben még mindig csak 16 volt a könyvtárosok száma, közülük Pesten és Pozsonyban 4-4, Debrecenben 3 tevékenykedett. 1848-ra viszont - Erdéllyel és Horvátországgal együtt - már 45 helységben csaknem százra nőtt a könyvkereskedők száma, akiknek kb. negyede könyvkötő is volt.

Mindez a kedvező változás sietette a magyar könyvkultúra további kibontakozását és lassú polgáriasodását. Pest növekvő szerepét a könyvkereskedők is felismerték, noha a korábbi feudális kötöttségek és a céhszervezet továbbélése változatlanul akadályokat jelentett. Tapasztalni kellett mindezt a göttingeni származású Wigand Ottónak is, aki eredetileg 1816-ban Kassán alapított könyvkereskedést, de 1824-ben a pesti tanácstól kért könyvkereskedői jogot. Ezt a tanács a fővárosi könyvkereskedők tiltakozása miatt megtagadta, és Wigand csak úgy tudott Pesten letelepedni, hogy 1827-ben megvásárolta az egyik könyvkereskedés jogát. Rövid hat év alatt virágzó üzleti és kiadói tevékenységet alakított ki: ez idő alatt 28 magyar és 39 német művet jelentetett meg, köztük az első magyar lexikont (*Közhasznú esmeretek tára*, 1-12. köt. 1831-1834) és más értékes irodalmi munkát. Üzletét 1833-ban eladta sógorának, Heckenast Gusztávnak, ő maga pedig egy engedély nélküli könyv kiadása miatt ellene indított hatósági üldözés elől Lipcsébe menekült és ott folytatta könyvkiadói munkásságát.

Heckenast fellépése új fejezetet nyitott a magyar könyvkereskedelem és könyvkiadás történetében. Nem csak azért, mert a cég neve belekerült az 1848-as magyar forradalom történetébe, hanem jelentős kiadói és könyvkereskedői tevékenysége miatt is, melyet a magyar irodalomtörténet egyik fényes korszakában fejtett ki. A magyar írókhoz fűződő szívélyes kapcsolatára jellemző, hogy amikor az 1838-as pesti árvíz könyvkészletét megsemmisítette, az írók siettek segítségére: egy úgynevezett *Budapesti Árvízkönyv* című irodalmi antológiát adtak ki, melynek a bevételét Heckenastnak ajánlották fel. Közel négy évtized alatt 900-nál is több magyar könyvet hozott forgalomba, idegen nyelvű kiadványainak száma 100 körül volt. 1839-ben kölcsönkönyvtárat is alapított, mert úgy vélte, ezáltal jobban felkeltheti a közönség érdeklődését a könyvolvasás iránt. (Szakmai vetélytársai viszont úgy látták, hogy a kölcsönkönyvtárak csökkentik a közönség könyvvásárló kedvét.) 1840-ben indított folyóirata, a *Bibliographiai Értesítő* segítségével az egész hazai könyvpiac legújabb termékeiről kívánt hírt adni. Egy évvel később könyvkereskedelmi és kiadói vállalatát egyesítette Landerer Lajos nyomdájával (ahol a Kossuth Lajos által alapított ellenzéki politikai újságot, a *Pesti Hírlapot* is nyomták), de a kortársak ellenállása miatt csak 1846-tól használhatták a cég új nevét. A Landerer és Heckenast cég nyomdájában nyomtatták ki 1848. március 15-én a forradalom

követeléseit és Petőfi Sándor *Nemzeti dal* című költeményét - a cenzúra engedélye nélkül. Heckenast 1848-ban a könyvkereskedést és a kölcsönkönyvtárat eladta Karl Edelman lipcei könyvkereskedőnek, de kiadói tevékenysége egyre nagyobb méreteket öltött. Miután Landerer 1854-ben meghalt, a vállalat Heckenast tulajdonába ment át, aki nyomdáját és kiadvállalatát 1873-ban az akkor alakult Franklin Társulatnak adta el. Heckenast tevékenysége így már egy modern, 19. század végi, 20. századi nagy kiadvállalat közvetlen előzménye volt.

Az irodalmi élet és a könyvkiadás fellendülése ellenére sem változott meg a negyvenes években az a fogadtatás, amelyben a helyi könyvkereskedők, s nyomásukra a hatóságok az újonnan letelepülni kívánó versenytársaikat részesítették. Mindezt a Halléből származó, korábban a lipcei Lauffernál és a pesti Hartlebennél könyvkereskedői gyakorlatot szerzett Karl Geibelnek is tapasztalnia kellett. Hiába írta 1841-ben benyújtott kérvényében, hogy a magyar nyelv és irodalom kifejlődött, a kiadványok száma megnőtt, s indokolt a pesti könyvkereskedések számának szaporítása is, az akkor már ott tevékenykedő nyolc pesti könyvkereskedő a kérés megtagadását javasolta. Véleményük szerint a meglévő nyolc kereskedés, a két kölcsönkönyvtár, az egyetemi könyvtár, a különböző olvasóegyletek és a kaszinó könyvtárai máris hátrányosan befolyásolják a pesti könyvkereskedelmet, amelynek még, főleg a vásárok idején a házaló könyvkereskedők is sok kárt okoznak. Véleményük szerint a szabad verseny mellett is szükség van korlátozásra; a német, olasz és francia példa szerintük éppen azt mutatja, hogy a szabad verseny tönkreteszi a szabad kereskedelmet.

Egyébként azt javasolták, hogy az illető kérvényezőnek inkább valamelyik vidéki városban adjanak könyvkereskedői engedélyt, ahol jó szolgálatot tehet a vidéki értelmiségnek. Pest város tanácsa maga is helyi kereskedők álláspontjára helyezkedett el, és még arra is utalt: tartani kell attól is, hogy a pesti könyvkereskedők üzleti szorultságukban tiltott könyvek árusításával kezdenek foglalkozni. A Helytartótanács azonban nem fogadta el ezeket az érveket, hanem megadta Geibelnek a könyvkereskedői jogot. Könyvkereskedése Pest egyik legnagyobb forgalmú könyvüzlete lett, kiadói tevékenysége során 1841-1848 között 62 magyar, 8 német és 1 latin nyelvű könyvet adott ki. Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc folyamán azonban súlyos anyagi helyzetbe került, ráadásul a forradalmi kiadványok miatt kompromittálta is magát. Üzletét ezért eladta öccsének, Geibel Hermannnak, akinek az utóda, a Grill-féle könyvkereskedés még a 20. században is megvolt. Karl Geibel Lipcsében nyitott könyvkereskedést.

Hiába növekedett azonban a magyar nyelvű kiadványok száma, a legtöbb könyvkereskedésben változatlanul az idegen nyelvű könyv volt túlsúlyban. A negyvenes években azonban akadt egy olyan magyar könyvkereskedés is, amelynél már változott a helyzet, s amely magát „nemzeti könyvkereskedés”-nek nevezte. Tulajdonosa Emich Gusztáv volt, akinek német származású atyja 1811-ben került Pestre, de ő már Pesten született. Emich Eggenbergernél, majd Bécsben és Párizsban gyakorolta a könyvkereskedői szakmát, s 11 évi gyakorlat után, 1841-ben kért pesti könyvkereskedői jogot. Az ellenállás ezúttal sem hiányzott, s a szokásos érvek mellett még arra is hivatkoztak a pesti könyvkereskedők, hogy a korlátozás eltörlésével akkor értenének egyet, ha a cenzúra is megszűnne. A külföldi könyveket ugyanis nagyon megrostálják, s így ezek értékesítésével nem foglalkozhatnak túl sokan. Mégis megadták Emichnek az engedélyt, mert Geibel ügyében korábban éppen arra hivatkoztak, hogy a külföldi pályázókkal szemben a helybelieknek kell előnyt biztosítani.

Emich nemsokára Budán is üzletet nyitott, s rövid idő alatt nagy eredményeket ért el: rövidesen az ország legnagyobb forgalmú könyvkereskedése lett. Kiadói tevékenysége során csaknem kizárólag magyar műveket adott ki: 27 év alatt 629 magyar, 32 német, 1 latin és 1 francia kiadványa jelent meg. Ő volt az első kiadó, aki főként magyar szépirodalmi munkák

megjelentetésére helyezte a hangsúlyt, és elődeivel ellentétben, tankönyvkiadással nem foglalkozott. Folyóiratokat és újságokat is nagy számban adott ki, Heckenasthoz hasonlóan nyomdát is szerzett. Egyre inkább könyvkiadói tevékenysége jutott túlsúlyba, 1850-ben el is adta könyvkereskedését Számwald Gyulának, majd 1854-ben Pfeiffer Ferdinándnak. 1869-ben halt meg.

A negyvenes években még mások is - Müller Gyula, Bucsánszky Alajos - alapítottak a fővárosban könyvkereskedést. A régebbi kereskedők ellenállása nem szűnt meg ekkor sem, ez akadályozta meg 1846-ban Magyar Mihály üzletalapítását, akinek működési körét ezért csak az Ivanics Zsigmond örököseitől átvett antikvárium folytatására korlátozta a Helytartótanács.

A főváros mellett a vidéki könyvkereskedelem egyre inkább háttérbe szorult. A pesti fejlődéssel egyik város sem tudott lépést tartani, a korábbi könyvkereskedői hagyományok csak néhány helyen folytatódtak. Debrecenben a Csáthy-féle könyvkereskedés, Kassán Ellinger István, Wigand Ottó és György, Szandrossz Ernő Frigyes és Vajda Pál, Eperjesen Benczúr József, Kolozsvárt pedig Tiltsch János, Burián Pál és Barra Gábor tevékenysége érdemel említést. Az állandó könyvkereskedések mellett, főként vidéken tovább folytatódott az alkalmi és házaló könyvárusok működése is.

A reformkori könyvkereskedelem az elért fejlődés ellenére is számos kritikára adott alkalmat a kortársak körében. A könyvkereskedelem egyik akadálya volt a drága és lassú közlekedés és szállítás. Emellett az író-kiadók nagy része sokallta azt a 20-25%-ot, amit bizományi díjként az eladott könyvek árából a könyvkereskedőnek adtak. De elégedetlenek voltak a kereskedők is a magas boltbér és e segédeknek fizetendő összeg nagysága miatt. A pesti könyvárus a könyvekből csak kevés példányt tudott eladni, vidéki kollégáinak pedig a bizományi díjként élvezett 20-25%-ból legalább 10%-ot át kellett engedni. A vidéki könyvkereskedőket azért hibáztatták, mert őket okolták a könyvek raktáron maradásáért. Ha eladták is a bizományba kapott példányokat, a pénzt elköltötték, és azért nem mertek utánrendelni, mert a forgalmazott példányokért járó pénzt is el kellett volna küldeniök.

Az írók közül sokan még a negyvenes években is csak előfizetés által tudták kiadni műveiket. 1842-ben az akkor már ismert költőnek számító Garay János is előfizetést hirdetett verseskötetére, amelyre Pesten a szerzőn kívül Heckenast könyvkereskedésében, Erdélyben pedig az Erdélyi Híradó szerkesztőjénél, Méhes Sámuelnél lehetett előfizetni.

Tompa Mihály is hiába próbálkozott a kiadókkal, elhatározta, hogy maga adja ki műveit. Keserű humorral írta le a Pesti Divatlap 1846. évi 15. számában megjelent *Könyvkiadás gyönyörűségeiről* című cikkében az előfizetés útján való könyvkiadás bonyodalmaival. Élénk színekkel ecsetelte a jóbarátok előfizető-fogdosását, az ívek visszajuttatásának nehézségeit, valamint azt, hogy a nyomda, melynek szedője egy szót sem tudott magyarul, egy-kétezer hibával szállította a szedést, a könyvkötő pedig összecszerelte az íveket.

A kapitalista könyvkereskedelem (1849-1914)

Az 1848-as forradalom a cenzúra eltörlését és a sajtó szabadságát kimondó 1848/XVIII. törvénycikke által jelentősen hozzájárult a hazai könyvkereskedelem polgári fejlődésének kibontakozásához. A törvény első paragrafusa kimondta, hogy „gondolatait sajtó útján mindenki szabadon közölheti és terjesztheti”. A sajtószabadság kivívása, a megkötések ellenére is a kiadványok számának növekedését eredményezte, főleg az időszaki sajtó területén. A forradalom és a szabadságharc aktualitásai iránti érdeklődés okozta, hogy a magyarországi újságok száma az 1847-ben megjelent 65 laphoz képest 1848-49-re 152-re emelkedett. Ugyanakkor a könyv iránti kereslet háttérbe szorult.

Világos után, a Bach-kornak megtorlásai idején átmeneti visszaesést mutatott a könyvkiadás és -kereskedelem mellett az újságkiadás is. Bár a sajtó szabadságát formálisan érintetlenül hagyta a visszatért abszolút hatalom, de a nyomtatványok utólagos ellenőrzésével a valóságban mégis korlátozta azt. Az 1852 májusában kiadott törvény szabályozta a könyvkiadás jogát és a „nyomtatványok által elkövetett bűntettek és vétségek” megtorlását; a felelősségben a terjesztőnek is osztoznia kellett.

Bár e törvény a kiegyezésig életben maradt, már az ötvenes évek közepétől, de főként a Bach-rendszer bukása után ismét jelentős fejlődés indult meg az újság- és a könyvkiadás terén. A kiadók nagy előszeretettel tértek rá hetilapok és politikai újságok kiadására. Heckenast Gusztáv, akinek a szabadságharc után minden lapja megszűnt, 1854-től megindította az első népszerűvé váló képes hetilapot, a Vasárnapi Újságot, majd megszerezte a Magyar Sajtót. Az időszaki lapok mellett népszerűsítő irodalommal és tömegkiadványokkal alapozta meg újra vállalatát. Emich Gusztáv nevéhez fűződött a tekintélyes Pesti Napló, a Magyar Hírlap, illetőleg a Budapesti Hírlap kiadása.

A könyvkereskedelem nehezebben tudott kibontakozni. Az olvasói érdeklődés, amely a reformkorihoz képest már a szabadságharc alatt is visszaesett, csak lassan mutat növekedést. A korabeli sajtó foglalkozott a fejlődést akadályozó okokkal, melyek együttesen eredményezték, hogy a könyvkereskedelemben jelentősebb változás csak a kiegyezés után következett be: akkor oldják fel teljesen a kereskedelmi és a céhes kötöttségeket, és attól kezdve vesz nagyobb lendületet a kapitalista könyvkereskedelem hazai fejlődése.

A Bach-korszakban különösen a vidéki könyvkereskedelem került mostoha körülmények közé. A könyvátvitel még szerény megélhetést sem biztosított: a szállítási költségek pedig még kedvezőtlenebbé tették a könyvkereskedők helyzetét. Ehhez járult a szállítás lassúsága is, ami miatt az új könyvek elvesztették az újdonság varázsát. Ahhoz, hogy egy küldemény a fővárosból Kolozsvárra megérkezzen, hat hétre volt szükség, de Aradra már mintegy négy hónapig tartott az út. Friebeisz István újságíró a Pesti Napló 1856. december 10-i számában a pesti könyvkereskedőket hibáztatta azért, mert nem buzdítottak alkalmas embereket vidéken könyvkereskedői jog elnyerésére, ezért akadt szerinte 3-4 megye is, ahol egyáltalán nem volt könyvátvitel. A lap december 19-i számában Zlinszky István Szarvasról szólott hozzá a cikkhez. Szerinte valóban nehezen jut egy vidéken élő a kívánt könyvhöz, mert a postai szállítás sokba kerül és lassú; ha pedig könyvkereskedőktől rendelik meg a kívánt művet, gyakran 15 példányt is küldenek belőle, borsos számla kíséretében; a fölösleges példányok visszaküldözgetése komoly költségeket jelent számukra. Ezért helyesli Friebeisz díjazott bizományosok megszervezésére tett javaslatát. Szerinte, akik a vidéki vásárokon az Angyal Bandit vagy a

Stilfried történetét megveszik, sokkal szívesebben adnák pénzüket hasznosabb és tanulságosabb könyvekért.

Két héttel később a Pesti Napló névtelen cikkírója a lap 1857. január 10-i számában az új idők követelményeit így fogalmazta meg: „Ha már a szellemi termék is kereskedelmi cikké vált, ennek eladása körül szigorúan ugyanazon elvek alkalmazandók, mint másnemű kereskedelmi cikkekénél. Vevőt, piacot és összeköttetést kell az illetőknek az egész hazában előteremteni.” Véleménye szerint a hazai könyvkereskedelemnek is tanulnia kell a „fogpaszta” és a „növényzappan” gyártóitól, mert ezek elterjedése igazolja, mire képes az erős akarat. A kibontakozó piacgazdaság e kívánalmai mellett végül rámutatott a könyvkereskedelem szempontjából a kaszinók, társaskörök, olvasóegyletek és könyvtárak, valamint a vidéki ügynökök jelentőségére is.

A könyvkiadás és a könyvkereskedelem az irodalmi élet lassú újraindulásával párhuzamosan támadt ismét életre. 1859-ben Magyarország területén 49 helyen 102 könyvkereskedő cég működött, vagyis 131 ezer lakosra egy üzlet jutott. (A negyvenes évek elején még csak 30 állandó könyvkereskedés volt Magyarországon, vagyis 500 ezer lakos tartott el egy könyvüzlet.) Ezek közül 21 üzlet a fővárosban működött.

Az 1867-ben a bécsi kormánnyal létrehozott kiegyezés ismét bekapcsolta az országot az európai polgári fejlődésbe. A szellemi életre is kiterjedő rohamos fellendülés ellenére az igényesebb kultúra befogadónak köre e korszakban sem bővült kellően, a nagyközönség körében továbbra is jórészt a silány tömegkultúra termékei arattak sikert. A korszak könyvkiadása és -kereskedelme mindezt tükrözte, de befolyásolta is.

A könyvterjesztés új formái

A Bach-rendszer bukása után újjáéledt az újság- és a könyvkiadás is, sőt emelkedett a könyvolvasók száma: főleg a kispolgárság és az értelmiség köréből váltak új rétegek olvasóvá. Ehhez nagymértékben hozzájárult a népszerű kiadványok: illusztrált hetilapok, élcsepok és kalendáriumok, valamint a különböző ponyvakiadványok egyre növekvő mennyisége. Az ismét fejlődésnek indult könyvkiadás szolgálatában álló nyomdák száma is gyarapodott: 1867-ben Pesten 15 könyvnyomda működött. A gyorsajtók számának növekedésével azonban sok nyomdász vált munkanélkülivé és vándorolt külföldre. 1861-ben már nyomdászsztrájk is volt Pesten. A hatvanas évek elején csaknem 300 nyomdászsegéd élt a fővárosban, 1866-ban művelődési egyesületet (Budapesti Nyomdászok Önképző Egylete) alapítottak.

A kiegyezést követő fellendüléshez hozzájárult az 1872. évi Ipartörvény (VIII. tc.) is, amely a kereskedelemben is feloldott minden céhes kötöttséget. Ettől kezdve bárki lehetett könyvkereskedő, nem volt szükség sem tanulóidőre, sem bizonyos összeg birtoklására. A gyors meggazdagodás hiú reménye sokak számára vonzóvá tette e pályát. Sok vállalkozást azonban hamarosan csőd és fizetéseképtelenség kísért: így járt többek között Petrik Géza könyvkereskedői vállalata is. Az egykorú adóbevallások alapján úgy tűnik, hogy a nagy nyomda- és kiadótulajdonosok vállalkozásai sokkal nagyobb haszonnal jártak, mint a könyvkereskedőké. A sok bukás és csőd bizalmatlanságot váltott ki a könyvszakma tagjai sorában; éles konfliktusok támadtak az anyagilag erős nagyvállalatok és a kisebb, anyagilag gyengébb kereskedők között.

Az új könyvolvasó rétegek érdeklődését és igényeit talán legelsőként ismerte fel és szolgálta ki Bucsánszky Alajos, aki 1831-től 1847-ig Pozsonyban működött mint könyvkötő,

könyvkereskedő és kiadó. Akkor még főleg iskolakönyveket, történeti és vallási munkákat adott ki, de már ott is népszerű, illusztrált és olcsó kiadványok megjelenítésére törekedett. 1847-től, amikor Pestre helyezte át székhelyét, tovább erősítette ezt a tendenciát, és áttért a nagy példányszámú naptár- és ponyvakiadásra. 1852-1854 között két könyvesboltot is nyitott a városban. Az ötvenes évek végén különböző típusú képes kalendáriumai már százezres példányszámban jelentek meg, egy évtizeddel később pedig már elérték a 250-300 ezres példányszámot. A Magyarországon ekkor kiadott kalendáriumoknak mintegy kétharmadát Bucsánszky adta ki; számuk a hetvenes években már 400 ezer fölött volt. Kirobbanó sikerét, melynek következtében a többi, hasonló termékkel kísérletező kiadó őt tekintette példának, főként annak köszönhető, hogy kiadványait útirajzokkal, egzotikus népek szokásainak leírásával, kalandok elbeszélésével sikerült rendkívül érdekessé tennie, és a hatást az illusztrációk még tovább fokozták. A nagy példányszám következtében rendkívül olcsón, 6-15 krajcárért árusította naptárait és egyéb ponyvakiadványait. Bucsánszkyé volt Magyarországon az első sikeres tömegolvasmányokat termelő és kiadó vállalkozás, ahol nyomda, kiadó és terjesztés egy kézben volt.

A könyvkereskedelem mellett szintén foglalkozott könyvkiadással is a már az előző korszakból ismert Emich Gusztáv és Ráth Mór, a korszak két legtekintélyesebb könyvkereskedője és kiadója. Emich, aki 1842 óta a pesti „Nemzeti Könyvkereskedés” tulajdonosa volt, 1848-ban nyomdát alapított, és sok nyomtatványt készített a kormány megbízásából. A forradalom bukása után újságokat és folyóiratokat is adott ki. Egyébként a korszak legjelentősebb magyar íróinak munkáit is megjelentette, köztük találhatók Madách Imre, Petőfi Sándor művei. 1846-ban megvásárolta Petőfi összes verseinek kiadási jogát 500 pengő forintért. 1868-ig 663 művet adott ki, 830 kötetben. Kiadványai túlnyomórészt - 34 kivételével - magyar nyelvűek voltak. Ekkor üzlete Athenaeum néven részvénytársasággá alakult át.

A korszak másik tekintélyes könyvkereskedője és kiadója, Ráth Mór szintén a magyar irodalom alkotásainak terjesztését helyezte előtérbe. Könyvkereskedői pályáját 1846-ban Geibel Károly könyvüzletében, alkalmazottként kezdte. 1849-ben menekülnie, majd bujkálnia kellett az osztrák csapatok elől. Visszatérés után, 1857-ben önálló könyvkereskedést nyitott Pesten a Váci utcában. Nagy műgonddal adta ki a kor legnevesebb magyar íróinak összes munkáit, valamint Shakespeare műveinek hatkötetes gyűjteményét. Ő indította meg a korszak egyik színvonalas folyóiratát, a Budapesti Szemlét is. Tekintélyét a szerzőknek biztosított magas tiszteletdíjaival is növelte. A Ráth cég 1863-ban a szerzői díjazás új módját vezette be: valamely szerző összegyűjtött műveinek kiadási jogát bizonyos időre megvásárolta. Így például Vörösmarty Mihály összes munkáinak kiadási jogáért tíz évre kilencezer forintot fizetett. A hatvanas években tekintélyes könyvkiadó és könyvkereskedő volt még Lampel Róbert is, aki az 1850-ben létesült Lantosy és Lampel cég jogutóda lett.

A könyvkiadás és a könyvkereskedelem a századfordulón

A 19. század végén, a felgyorsuló gazdasági fejlődés nyomán új arcot öltött Magyarországon a könyvkiadás és a könyvkereskedelem is. A század utolsó évtizedeiben, miután a törvények már nem korlátozták a könyvterjesztés fejlődését, jelentősen megnőtt a könyvkereskedések száma, bár egy részük, főként vidéken még mindig nem csak könyvek, hanem egyéb cikkek (papír, bazárúru) forgalmazásával is foglalkozott.

A századfordulóig a fővárosban kialakultak azok a nagy részvénytársaságok is, amelyek egyszerre kiadói, nyomdai és terjesztői tevékenységet is folytattak, de amelyek részben

elnyelték, részben háttérbe szorították a kisebb könyvkereskedéseket. De az ő számukra is problémát okozott az a kedvezőtlen helyzet, amelyben a magyar társadalom jelentős része volt még mindig, életszínvonal és műveltség szempontjából. 1868-ban még mintegy ötezer magyarországi helységben nem volt népiskola, a tanárok fizetése évi 900-1000 forint volt, s ebből 300-400 forint a lakás fenntartására kellett. Az értelmiség száma a szabadságharc idején még csak tízezer körül lehetett, s ez a szám 1870-re 113 ezerre emelkedett. Az ország népessége ekkor 13 és fél millió volt - 1910-re 18 millió fölé emelkedett. Bár a műveltségi szint a kiegyezés után lassan növekedni kezdett, de az analfabéták aránya még 1910-ben is 42% volt (1869-ben: 65%). A könyvet vásárlók a kiegyezés idején mindössze százezren lehettek. A könyvkiadásnak és a könyvterjesztésnek változatlanul nagy nehézségekkel kellett megküzdenie az olvasók megszerzéséért; a korszerű kiadói és könyvterjesztői szervezet ilyen körülmények között jött létre.

A kiegyezés utáni évtizedekben egymás után alakultak a nagy kiadói és kereskedelmi szervezetek. A sort az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság nyitotta meg 1868-ban. A részvénytulajdonosok Emich Gusztáv tekintélyes kiadóvállalatát és nyomdáját vásárolták meg. Emich, akinek az előző év jelentős nemzetközi elismerést hozott: a Bécsi Képes Krónika kiadásával a párizsi világkiállatáson díjat nyert, 1869-ben elhunyt. A 700 ezer forintos alaptőkével induló Athenaeum Részvénytársaság egyenletesen fejlődött és gazdaságilag megalapozott, tőkeerős vállalkozás lett, s ez lehetővé tette a gazdaságilag nem előnyös művek megjelenítését is. Első igazgatója Osterlamm Károly könyvkereskedő volt. Sok tekintetben folytatta Emich hagyományát: a liberális polgári orientációt, az élő magyar irodalom termékeinek és a tudományos ismeretterjesztő munkák kiadásának gyakorlatát. A vezetők a kiegyezést szorgalmazó és létrehozó Deák-párt irányát követték; a kormány hivatalos orgánumait - egyéb, mintegy 10-15 újság és folyóirat között - is ők adták ki; így a kor két tekintélyes írójának a lapjait: Kemény Zsigmond Pesti Naplóját és Jókai Mór A Hon című újságát is. Az Athenaeum egyébként is a korszak legnagyobb magyar íróinak lett a kiadója; 1868-1920 között a naptárakat és tankönyveket nem számítva mintegy 2000 művet adott ki, túlnyomórészt szépirodalmat. A Petőfi-kiadások kizárólagos joga 1899-ig e kiadó birtokában volt. A szabadságharcban elesett magyar költő népszerűsége közrejátszott abban, hogy évenként egy-egy Petőfi-kötetet adhatott ki, s az mindig el is fogyott. Nagy sikernek számított, hogy a 1858-as, egy koronás áron ötvenezer példányban kiadott kötet is elkelt két esztendő alatt. Jókai Mórnak 1868-1886 között 42 művét adták ki, de a fiatalabb írónemzedék számos műve is náluk jelent meg. Irodalomtörténetek és népszerű történelmi munkák is szép számban láttak napvilágot az Athenaeumnál. Ott jelentek meg Kossuth Lajos iratai az emigrációból. A háromezer példányban kiadott mű várható bruttó bevételének csaknem a felét, tizenötezer forintot fizettek ki a szerzőnek tiszteletdíjként. Miként a többi nagy kiadóvállalat, az Athenaeum is rátért a gyűjteményes kiadások részletűzlet útján való terjesztésére: Szilágyi Sándornak *A magyar nemzet története* című drága kiadványából húszezer példányt adtak el ilyen módon. Egyik legértékesebb vállalkozásuk az Athenaeum Könyvtár volt, az egyes kötetek 20-30 ezer példányban fogytak el. Még nagyobb sikert hozott az Olcsó Regény című szépirodalmi sorozat 1917-1920 között. A kéthetenként megjelent kis kötetek 80-100 ezer példányban jelentek meg, és a hazai meg a világirodalom jeles műveit tartalmazták. Igényes vállalkozás volt a Műveltség Könyvtára sorozat is, amely népszerű és színvonalas tudományos ismeretterjesztést tartalmazott. Az Athenaeum nagy szerepet játszott a századforduló körüli magyar olvasóközönség kifejlesztésében és műveltségének emelésében.

Az Athenaeum létrejötte után nem sokkal, 1873-ban alakult meg a Franklin Társulat nevű részvénytársaság, melynek előde a Landerer és Heckenast cég volt. A Franklin is nagy

érdemeket szerzett a szépirodalmi és a tudományos művek kiadása terén. Az Olcsó Könyvtár című sorozat, melyben magyar és külföldi klasszikusok jelentek meg, a kor egyik legjelentősebb kiadói vállalkozása volt.

1895-ben alapították meg a könyvkereskedéssel és könyvkiadással már évtizedekkel korábban is foglalkozó Révai család tagjai: Révai Leó, János és Ödön a Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt.-t. Ők lettek Jókai Mór összes műveinek a kiadói: 1894-1898 között jelentették meg a 100 kötetes Jókai jubileumi kiadást. Jelentős vállalkozásaik közé tartozott Mikszáth Kálmán műveinek kiadása, valamint a Klasszikus Regénytár (1904-1920), a Világkönyvtár (1912-1920) és a tudományos Zsebkönyvtár (1911-1913) című sorozatok megjelenítése.

E két nagy könyvkiadó között kíméletlen konkurenciaharc indult meg, amely a bíróságig is eljutott. A Révai Kiadó a „Klasszikus Regénytár” kiadásakor szerződést kötött a Franklin Társulattal, hogy eláll eredeti szándékától és nem ad ki hasonló sorozatot. A megállapodás értelmében Révaiék a Franklin kiadványait terjesztették volna. Az egyezséget azonban nem voltak hajlandók megtartani, így az ügy a tőzsdei bíróság elé került, de végül is döntetlenül végződött. A két cég üzleti párviadalának történetét Révai Mór könyvéből már 1912-ben megismerhette a korabeli közvélemény.

A kortárs írók élesen bírálták az új kiadóvállalatok üzleties beállítottságát és szembeállították a régi kiadókkal, akik nem csak üzletemberek voltak, hanem hajlandóak voltak a kezdő magyar írók műveit kiadni és értük kockázatot is vállalni. Révaiékat összehasonlították a fiatal Petőfi és Jókai műveit kiadó és nekik tisztes honoráriumot fizető Hartlebennel, valamint az első magyar lexikont kiadó Wigand Ottóval, aki az osztrák hatalom elől hazamenekülve és Lipcsében megalapítva világszerte ismert üzletét, ott is folytatta a magyar írók munkáinak kiadását, pusztán a magyar ügy iránt érzett szeretetből. Azért is bíralták e kiadócégeket, mert a magyar olvasóközönség igénytelenségére számítottak és szinte csak a sekélyes ízlés kielégítésére törekedtek.

A még 1848-ban „Jó és Olcsó Könyvkiadó Társulat” néven létrejött katolikus kiadó 1852-ben vette fel a Szent István Társulat nevet, 1905-ben pedig részvénytársasággá alakult. Szépirodalmi, ismeretterjesztő és népies munkák mellett főleg a katolikus egyházi iskolák tankönyveit adta ki, s az egyik legnagyobb magyar tankönyvkiadói vállalkozás lett.

Főként a kispolgárság, valamint az ifjúsági és gyermekolvasók szolgálatára és olcsó, népszerű könyvek nagy számban való kiadására törekedett az 1885-ben Singer Sándor és Wolfner József által alapított Singer és Wolfner részvénytársaság. Sikeres vállalkozásaik közé tartozott az Egyetemes Regénytár (1885-1931), melynek egyes kötetei húszezer példányban is elkelték, ugyanúgy a Milliók Könyve, a Filléres Regénytár és később az Új Idők Lexikona című kiadványuk is. A Singer és Wolfner 1943-tól Új Idők Irodalmi Intézet Részvénytársaság néven működött.

A nagy könyvkiadó részvénytársaságok megjelenése alaposan megváltoztatta a magyarországi könyvterjesztés korábbi formáit. Elterjedt a kolportázs-kereskedelem és általánossá vált a részletfizetési rendszer, valamint a bizományi áru forgalma. A kolportázs-kereskedelem magyarországi meghonosítása 1872-ben a Méhner Vilmos cég által kezdődött el, amelyik a ponyvairodalom sikereit látva, hetenként új és olcsó - 30-40 krajcáros - füzetek formájában jelentette meg az írók, költők műveit. (A „kolportázs” fogalmán ma sajtótermékek utcai terjesztését értjük, de akkor inkább pejoratív értelemben használták, és a folytatásokban kiadott, értéktelen regényeket jelezték vele.)

A részletüzlet meghonosítása 1885-től az Aufrecht és Goldschmid céghez és a Révai Testvérekhez fűződik. A nagy kiadók a részletfizetési akciók meghonosításával saját maguk váltak kiadványaik legfőbb terjesztőivé. Terjesztési osztályokat hoztak létre és kiterjedt ügynökhálózatot foglalkoztattak. Ügynökeik elárasztották a fővárost és a vidéket, s kiadványaikat a részletfizetés kedvezményével elsősorban ők és nem könyvkereskedők forgalmazták. Az 1884-ben alapított Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt. kiadásában 1893-ban megjelenő 16 kötetes Pallas Lexikonból ily módon 280 ezer példányt adtak el, százmillió korona értékben, noha ebből a hagyományos könyvárusi forgalomban alig 3-4 ezer példány kelt el.

A könyvterjesztésnek ez az új formája a kortársak egy részéből élénk kritikát váltott ki. Különösen az írók sérelmezték, hogy a kiadókat nem érdeklik a részletfizetésre - terjedelmük és jellegük miatt - nem alkalmas egyes kötetek, bármilyen értékesek és jelentősek is azok. Sokkal inkább foglalkoztatják őket a díszkiadások és a részletre forgalmazható sorozatok, még ha közepes színvonalúak is. A könyv tehát a kiadók részéről pusztán árunak minősült. Mások viszont azért bírálták a részletüzlet rendszerét, mert szerintük elnyomta vagy legalábbis háttérbe szorította az önkéntes könyvvásárlást.

A nagyvállalatok könyvügynökeinek sáskajárásszerű tevékenysége, Révai Mór véleményével szemben más kortársak szerint nem a magyar könyvkereskedelem aranykorát, hanem sokkal inkább középkori viszonyokat teremtett. A könyv-részletüzlet bevezetése egybeesett a magyar banktőke ipari érdekelttségének kiterjesztésével: a Hitelbank főrésztvényese lett a Franklinnak, amely megvásárolta a Méhner- és a Wodianer-féle vállalatokat. A banktőke nem tűrhette, hogy a fő részletüzletes Révai eközben mind nagyobb méretű kiadói tevékenységbe kezdett, és kiadványaival elfoglalta előle a piacot. Ellenfelével amerikai trösztökhöz hasonló keménységgel szállt szembe, hogy megszerezze a részletüzlet terén a monopóliumot.

A kialakult helyzetért azonban nem annyira a nagy kiadóvállalatok részletüzlet kezdeményezése volt a felelős, hanem a magyar társadalom anyagi és kulturális színvonala. A századfordulón Budapest 730 ezer lakosa közül csak 103.793 rendelkezett számottevő és megadóztatható jövedelemmel. Ezek jórésze is csak a létminimum körüli jövedelemmel rendelkezett, tehát az alkalmi könyvvásárlásra mindössze néhány tízezer, a rendszeresre pedig csupán egy-kétezer gondolhatott. Vagyis a fővárosban még ekkor is csak néhány ezer ember számára lehetett a könyv mindennapi szükséglet.

A korabeli magyar középosztály átlagos szellemi színvonalának is inkább megfelelt a részletüzlet, mint a már magasabb műveltséget feltételező egyéni könyvvásárlás. A kor legnépszerűbb íróinak regényeiből e korban az első évben 400-600 példány kelt el, a kevésbé népszerűekből pedig csupán 200-250, a következő években meg mindössze 40-60 példány. A részletüzlet viszont megtízszerezte, sőt olykor meghúszszorozta az eladott példányokat. Általa jelentősen megnőtt az írók honoráriumai és az olvasók száma is, akik nagy része olyan pénzt adott ki könyvért, amit egyébként egészen másra fordított volna. A részletüzlet által számos értékes írói sorozat és klasszikus mű jelent meg és talált gazdára olyan családoknál, amelyek körében már egy felnövekvő nemzedék kószolhatott bele a műveltségbe. Csak általa valósulhattak meg olyan nagy vállalkozások, mint a nagy lexikonok, a történeti összefoglaló művek és az írói gyűjteményes kiadások. A részletüzlet, csakúgy mint az antikvárium, végül is nem vált a szortiment üzlet kárára, sőt hozzájárult ahhoz, hogy a szortimenter igyekezzenek vevőkörét bővíteni.

A részletüzlet mellett ugyanis a nyolcvanas évektől kezdve fellendült az antikvár könyvkereskedelem is. Addig az antikváriátus mindössze 2-3 cég kezében volt, de ezek is főként a hungarikák összevásárlásával foglalkoztak. A mind szélesebb társadalmi rétegekben

feléledő könyvvásárló kedv kielégítését a részletűzet bevezetése mellett a gyorsan szaporodó antikváriumok is elősegítették. Ezekben ugyanis a kispénzű vásárló a bolti áron alul sok mindent vásárolhatott, képekonyvtól a verseskötetig.

Az antikváriusok között ekkor már számos jól képzett kereskedő volt. Ebben az időszakban fejlődött ki, főként a fővárosban, az az üzleti hálózat, amely több mint fél évszázadon keresztül a belvárosi utcák és belső kerületek jellegzetes kulturális színterévé lett. A nevezetesebb antikváriumok a Belváros egyetemi negyedei közelében nyitották meg kapuit, néhány a szintén elit városrészeknek számító Nagykörúton és az Andrássy úton volt található, illetve, bár szerényebb formában, a város egész területén.

A Múzeum körút már akkor egyik fő fészke volt az antikváriusoknak. A Hatvani (mai Kossuth Lajos utca) sarkán helyezkedett el Ruzicska Ármin antikvárius boltja. Itt nyitotta meg kapuit Rozsnyai Károly üzlete, Magyar József „Központi Antikvárium”-a, Kun Dániel és Pfeiffer Manó boltja, valamint Mai Henrik orvosi könyvekkel foglalkozó szaküzlete. Az Üllői út közelében volt Müller A. hatalmas könyvkészlete, a Kecskeméti utcában pedig Politzer Zsigmond jogi könyvesboltja.

A nevezetes tudományos antikváriumok, nyilván az egyetemek közelsége miatt főleg az Egyetem utcában voltak; a Reáltanoda utca sarkán nyílt meg Dobrovsky Ágost üzlete, ahol Lantos Adolf, a későbbi híres Lantos cég tulajdonosa kezdte el könyvkereskedői pályáját. A Centrál Kávéház mellett volt a kiemelkedő szaktudású Révai Leó tudományos antikváriuma. Üzletvezetője az a Kemény Miksa volt, aki később átvette a Deutsch Zsigmond és Társa könyvkereskedést, és szortimenterként a Dorottya utcában működött tovább. A Ferenciek terén működött Ranschburg Gusztáv antikváriuma. Ő is művelt könyvkereskedő volt, nagy szakszerűséggel számtalan katalógust jelentetett meg.

Kifelé haladva a Belvárosból, a Fürdő utcában (mai József Attila utca) volt Horovitz Lajos könyvantikváriuma. A cég tekintélyét az idősebb Horovitz alapozta meg, a régi könyvek e jeles ismerőjéről tudósok és egyetemi tanárok is elismeréssel nyilatkoztak. Ugyancsak ebben az utcában alapított 1906-ban önálló üzletet Stemmer Ödön is, akinek több mint félévszázados antikváriusi tevékenysége itt vette kezdetét. Üzlete nagy vonzerőt gyakorolt amatőr könyvgyűjtőkre és bibliofilekre csakúgy, mint a forrásmunkák után kutató írókra és szaktudósokra.

Az Erzsébet körúton volt a Gerő- és a Kostyál Jenő-féle cég, valamint Vass József úgynevezett „Minta antikvárium”-a. Kirakata saját kiadványaival volt tele, olcsó könyveket forgalmazott. A Teréz körút jellegzetes antikváriuma volt fél évszázadon keresztül Müller Izidor boltja.

Az Andrássy úton is több antikvár üzlet nyitotta meg kapuit ezekben az években. Itt volt többek között az Eisler cég, Kohn Béla, Sachs és Pollák, Müller Dávid és Glückstahl Soma kereskedése.

A huszadik század első évtizedében két régi és elismert antikvárius könyvkészlete új tulajdonosok kezébe került. 1906-ban Horovitz üzlete a Dobrovsky cég tulajdonába ment át, két évvel később pedig egy 4 antikváriumból álló konzorcium megszerezte Révai Leó antikváriumának készletét.

E nevezetesebb fővárosi antikváriumok mellett a külső kerületekben és a vidéki városokban is számos kisebb kereskedés foglalkozott régi könyvek forgalmazásával. Ezek nagy részében főként olcsó és könnyen eladható könyvek, valamint a különböző zugkiadók fércmunkái voltak találhatóak.

A 19. század második felében kialakult könyvkereskedelmi hálózat a második világháborúig fennmaradt. A kiadók saját terjesztésben juttatták el a vevőkhöz kiadványaik egy részét, más részét átvették a szortimenterek. Az antikváriumok is árusítottak új könyveket, főként visszamaradt példányokat. Ezzel együtt működött a kiadók mellett az ügynöki hálózat is. Az árakat a kiadók állapították meg és jelentős engedménnyel adták tovább a terjesztőknek. A vevő csak árleszállítás vagy részletakció révén kaphatott kedvezményt. A kereskedők közt folyó verseny eredményezte a rabattot. A gyakorlatban kétféle rabatt volt. Az egyik az, amit a kereskedő mindig megkapott a kiadótól (25-30%), a másik pedig, amit a kereskedő engedett el a vevő javára. A század végén a kereskedői árengedmény 2-3% volt, de később elérte a 10%-ot. A könyvkereskedelem összehangolatlansága következtében a rendezetlen árak szinte állandó bizonytalanságot okoztak.

Az új könyvekről hirdetésekben vagy újságokból csak a divatos vagy külföldi írók esetében értesülhettek az olvasók. A magyar szerzők művei a könyvkereskedők lapjába, a kiadók új könyveket kísérő jegyzékébe kerültek bele, mely utóbbit a szortimenterek hetenként kapták a kiadóktól. A fővárosi kereskedők ennek alapján rendeltek a könyvekből, a vidékiek csak bizományosaik útján juthattak hozzá az újdonságokhoz.

A kiadók hitelbe küldték el a rendelt könyveket, a kért 10-30 példányt. Az eladott példányok árát csak egy és negyed év múlva fizették ki, levonva belőlük a 25-30% könyvkereskedői jutalékot; s egyidejűleg visszaküldték a kiadónak az el nem adott példányokat, a remittendát. A Magyar Könyvkereskedők Egyesületének szabályzata értelmében nem volt szabad a könyveket bolti áron alul adni; még tömeges könyvvásárlás esetében sem lehetett 10%-nál nagyobb engedményt tenni. Az egyesület tagjai egyszersmind a német Börsenvereinek is tagjai voltak, és élvezték a német kiadók hitelét és a jutalékot. A párizsi és londoni kiadókkal csak az ottani bizományosokon keresztül érintkezhettek.

A modern könyvkereskedelem kifejlődésével együtt járt a különböző könyvkereskedői testületek létrejötte. Először a könyvkereskedő-segédék szervezkedése indult meg. A Belügyminisztérium 1874 áprilisában hagyta jóvá a „Budapesti Könyvkereskedő-segédék Csak szorosán” egyesületének alapszabályát. Az egyesület célja a könyvkereskedelem, de különösen a segédék érdekeinek képviselete volt. (A „Csak szorosán” elnevezés a mintául szolgáló német könyvkereskedelem „Nur fest” kifejezésének fordítása volt, amely az úgynevezett szoros számlára történő eladásra vagy vásárlásra és az összefogás fontosságára egyaránt utalt.)

1878-ban került sor a Magyar Könyvkereskedők Egyesületének megalapítására. 15 budapesti és 28 vidéki könyvkereskedő német és osztrák mintára hozta létre az egyesületet, az osztrák könyvkereskedők egyesületével szembeni önállósulási törekvések jegyében. Szellemi központja az Aigner Lajos által szerkesztett Corvina című közlöny lett. Ettől kezdve megváltozott a „könyvárus” jelentése, mert azokat jelölte, akik nem voltak hivatásos könyvkereskedők, de könyvet árultak: a könyvkötőket, hírlapárusokat, papírkereskedőket. Ők nem lehettek tagjai az Egyesületnek, csakúgy, mint az antikváriusok sem. A Magyar Könyvkereskedők Egyesülete 1951-ig, a magánkereskedelem megszűntetéséig állt fenn.

Ezen időszakban nagy fejlődést mutat a nyomdászat is, amely szervezetenként igen gyakran szoros kapcsolatban állt a könyvkiadással és a könyvkereskedelemmel. Az országban a kiegyezéskor (1867) közel 100 nyomda volt mintegy 600 munkással. A fejlődést jelzi, hogy 1900-ban már 680, 1914-ben pedig 1261 nyomda működött 4150, illetve 7172 munkással. A fejlődés a fővárosra koncentrálódott, itt 1867 körül még csak 15 nyomda volt, 1914-re számuk 287-re emelkedett. A nagy, száz munkásnál többet foglalkoztató nyomdák mind Budapesten tevékenykedtek, vidéken csak kis és közepes nyomdák alakultak. Nyomdász

érdekvédelmi és kulturális egyletek majd szakszervezetek jöttek létre, melyek révén a nyomdászoknak sikerült 8-9 órára csökkenteni a munkaidőt és kiharcolni a munkabéremelést.

A könyvkiadás és könyvterjesztés nagyipari fejlődésével párhuzamosan alakult ki a századforduló táján a magyarországi nagy példányszámú újságkiadás szervezete. A hírlap- és folyóirat-kiadás is nagy lendületet vett. A 48-as forradalom leverése után mindössze 9 magyar nyelvű újság jelent meg. 1846-ban a magyar újságok és folyóiratok száma 140 volt, egy évtizeddel később 414-re növekedett. 1910-ben már 1600 hírlapot és folyóiratot adtak ki. Jelentősen megnőtt, különösen a korszerű, nagy üzleti vállalatok által kiadott újságok példányszáma is, a Pesti Hírlap elérte a százezres, Az Est című bulvárlap pedig a négyszázezres példányszámot. A folyóiratok közül a legszínvonalasabb irodalmi folyóirat, a Nyugat csak két-hármezer, a középosztály népszerű hetilapja, az Új Idők pedig negyvenezer példányban jelent meg.

1910 körül a korábban csak a sajtó terjesztésével foglalkozó Beszerzési és Szállítási Vállalat részvénytársaság a könyvet is bevonta érdekszférájába. A pályaudvarokon kis könyvespavilonok nyíltak, melyek az utazóközönséget látták el olvasnivalóval.

Magyarországon 1913 végén 648 olyan könyvkereskedő tevékenykedett, akik a Magyar Könyvkereskedők Egyletének tagjai voltak. Ezen kívül még 35 kiadó, 40 budapesti és 241 vidéki elárúsító működött. Budapesten a könyvkiadó- és könyvkereskedő cégek száma 72 volt, s kívülük még 53 antikvár könyvkereskedő is volt a fővárosban.

Kiadási viszonyok, szerzői jog, honorárium

A szerzői jog problémái Magyarországon csak a 18. század végétől kezdve jelentkeztek, hiszen korábban a mecénási rendszer ezt nem tette lehetővé. Ettől kezdve a magyar felvilágosodás és romantika korának írói egyre erőteljesebb küzdelmet folytattak jogaik, mindenekelőtt a publikálás és a szerzői honorárium biztosítása érdekében, de ezek törvényes rendezésére - a negyvenes évek előkészítései és tervezetei ellenére - csak 1884-ben került sor.

Egy 18. század végi magyar tudós, Decsy Sámuel keserű panaszokat hallatott a hazai könyvkiadók ellen, akik szerinte „megfojtják a magyar tudósoknak hazájuk javára intézett igyekezeteket”. Ugyanis nem elégszenek meg a 10 százalékos haszonnal, hanem 25-30 százalékot követelnek, és ezzel ártalmára vannak a szerzőnek és az olvasóközönségnek egyaránt. E panasz 1790-ben hangzott el, amikor a nagyszombati egyetemmel egyidejűleg Budára áthelyezett egyetemi nyomda már megkapta a tankönyvkiadás kizárólagos szabaddalmát, s ennek fejében jövedelmének egy részét a hazai tudományos irodalom fellendítésére illett volna fordítania.

Kovachich Márton György is természetesnek tartotta ugyanebben az időben, hogy a magyar törvényhozás történetét feltáró munkájáért tiszteletdíjat fog kapni. Mikor ez nem történt meg, a Helytartótanácsához fordult, amely méltányolva kérését, ívenként két aranyban állapította meg a kiadó által fizetendő tiszteletdíjat. Mikor a nyomda nem volt hajlandó fizetni, az idős tudós 1806-ban a Helytartótanácsához írt kérvényében a megmaradt példányok átengedéséért folyamodott. Keserű hangú beadványának azonban nem lett eredménye. 1808-ban az Egyetemi Nyomda azt hangsúlyozta, ha nem emelik fel a tankönyvek árát, nem tudnak a tudományos művekért tiszteletdíjat fizetni, mert e művek nem hasznot hajtó vállalkozások és nagy részük makulatúrába kerül.

Nem volt jobb a helyzet a szépirodalmi művek kiadásával és honorálásával kapcsolatban sem. A magyar felvilágosodás korának írói általában tiszteletdíj nélkül dolgoztak, s mint a 18.

századvég egyik legnagyobb költője, Csokonai Vitéz Mihály megfogalmazta: a magyar költő egyetlen jutalma nevének kinyomtatása. Igaz, általában a kereslet is szerény volt a magyar nyelvű irodalom iránt, de nem járt jobban a szerző siker esetén sem. Az első magyar „könyvsiker”-ként emlegetett regény, Dugonics András *Etelka* című műve 1788-ban ezer példányban jelent meg, s noha a kiadó viszonylag drágán, példányonként 2 forintért árulta, a kiadás mégis teljesen elfogyott. Az író viszont pénzt egyáltalán nem, mindössze 80 ingyen példányt kapott, a metszetekért meg ő fizetett 70 forintot a kiadónak.

A szigorú cenzúra mellett e keserves kiadási lehetőségek következménye volt, hogy számos korabeli író, például a magyar felvilágosodás egyik vezéregyénisége, Bessenyei György nem is tudta munkáit nyomtatásban megjelentetni, hanem azok csak kéziratos másolatban terjedtek az olvasók között.

A 19. század első évtizedében a nagy magyar költő, Berzsenyi Dániel versei kinyomtatására sem vállalkozott egyetlen hazai nyomda sem, ugyanis attól féltek, hogy még a nyomdaköltség sem térül meg. Az evangélikus költő versei végül is a pesti és a székesfehérvári katolikus kispapok összegyűjtött pénzén jelenhettek meg 1813-ban.

Szerzői tiszteletdíjról szó sem volt; a művek pusztá megjelentetéséért is rendkívül sokat kellett az íróknak és támogatóiknak fáradozniuk. A magyar nyelvújítás és az irodalmi élet vezérének, Kazinczy Ferencnek a tekintélye sem volt elég ahhoz, hogy a magyar szentimentalizmus legnagyobb költőjének, Dayka Gábornak a versei könnyen megjelenhessenek. A kézirat elnyerte ugyan az *imprimaturt* a cenzúránál, Kis István pesti könyvkereskedő azonban egyre halogatta a mű kinyomtatását, a kéziratot is csak nagy nehézségek árán tudta visszakapni tőle a szerző. A kiadást a papír megdrágulására hivatkozva az egyetemi nyomda se vállalta, míg végül a Trattner cég hajlandó volt a verskötet megjelentetésére.

Láttuk, hogy a 18. század végétől kezdve Magyarországon is elterjedt a prenumeráció. Az előfizetők gyűjtésében tanárok, papok, könyvkötők és más irodalombarátok mellett olykor maguk a szerzők is részt vettek. Az évtizedek előrehaladtával azonban a kor számos megnyilatkozása elítélte és szégyellte már a könyvkiadás ilyen szervezését, és azt „tudós koldulás”-nak nevezte. 1837-ben a Vasárnapi Újságban írtak erről, elítélve azt is, amikor a szerzők maguk járják az országot és „kéregetnek” kiadandó könyveikre, de azt is, amikor az írók a már kinyomtatott műveikkel házalnak és unszolják az embereket a vásárlásra.

Hogy milyenek voltak a kiadási viszonyok még 1841-ben is, arról Táncsics Mihály leírásából pontos képet kapunk. A szerző egy teljes évig dolgozott a könyvén. Tíz ív nyomtatásáért 150 forintot fizetett, a könyvkötőnek 25 forintot, a hirdetésekre még 36 forintot. Összes kiadása 211 forint volt. Egy esztendő alatt 250 példányt adott el, összesen 200 forintért, ennek negyed része a könyvárusé lett; az író tehát 150 forintot „kapott”, azaz 61 forintot veszített a könyvén.

Az írói tulajdonjog védelmében Magyarországon 1793-ban történt első ízben rendelkezés. A magyar királyi udvari kancellária javaslatára ekkor terjesztették ki Magyarországra is a német örökös tartományokban fennálló szabályt, mely szerint a Habsburg Birodalom területén megjelent művek utánnyomását megtiltották, de engedélyezték az e tartományokon kívül kiadott könyvek utánnyomását. Láttuk, hogy e rendelkezést mennyire nem vették komolyan.

Az írói jogok biztosításának intézményes törekvései csak a forradalom előtti évtizedben erősödtek fel. Toldy Ferenc 1838-tól kezdve többször is szót emelt a korabeli folyóiratokban az írói tulajdonról, Vörösmarty Mihály, az Akadémia főtítkára pedig 1839-ben véleményt készített az írói tulajdonjog biztosításáról. Ennek legfőbb megállapításai a következők voltak: „Az író, míg él, szabad ura saját iratainak, tehát azokon változtathat, javíthat, és senki azokat

megegyezése nélkül nem közölheti. Az író saját munkáit egyszer vagy többször kiadhatja, s e részben őt senki sem kényszerítheti, sem korlátozhatja.”

Az írói jogok biztosítására 1843/44-ben a Kisfaludy Társaság törvényjavaslatot nyújtott be az országgyűléshez. Miután a rendek elfogadták, szentesítés végett az uralkodóhoz terjesztették, de törvényerőre nem emelkedett. Hasonló sorsa lett az 1847-ben készült törvényjavaslatnak is. Csupán 1884-ben, a XVI. törvénycikkkel valósult meg a magyar szerzői jog törvényes szabályozása. Ez a külföldi, főképpen a német törvényekben fellelhető alapelveket érvényesítette.

Az első világháború után az 1921. évi LIX. törvénycikk gondoskodott a szerzői jog védelméről, amely a szerző halála után 50 évig tart.

A magyarországi könyvkiadás nemzetközi kapcsolatai a 19. században

A 19. század, miként az európai könyvkiadás történetében általában, Magyarországon is nagy változásokat eredményezett. Bár a nagy könyvkiadó vállalatok itthon csak a század utolsó évtizedeiben jöttek létre, mégis, már a húszas évektől kezdve alakultak olyan kiadók, amelyeknek jelentősége nemzetközi méretű volt. A reformkorban megélnékváló és intézményessé váló magyarországi könyvkiadás, különösen a fővárosban, élénken bekapcsolódott az irodalmi életbe. A kiadók legtöbbször németországi származása és kapcsolatai lehetővé tették, hogy ne csak a hazai, hanem más, főként a német és francia irodalom termékeit is megjelentessék. A német írók számára ennek azért volt jelentősége, mert az 1813. március 24-én életbelépett cenzúrendelet a korábbi súlyos megkötések után bizonyos liberalizálást jelentett a magyarországi könyvkiadás terén. Ezt követően nem volt ritkaság, hogy az Ausztriában betiltott művek Pesten és Pozsonyban megjelenhettek, így sok német író cikkeit látott napvilágot ezekben az évtizedekben a magyarországi német folyóiratokban.

Különösen Pest vált osztrák és németországi írók kedvelt kiadóhelyévé. A fejlődésnek indult főváros lakossága egyébként is jórészt német ajkú polgárságból állt ekkor, de a német nyelv általánosan ismert volt a magyar értelmiség és a művelt nemesség körében is. Másrészt a reformkorban Ausztria és Németország írói és értelmisége fokozott érdeklődéssel figyelte a magyar romantika jelenségeit és a magyar függetlenségi törekvéseket. Metternichnek viszont sok gondot okozott a tiltott, liberális szellemű művek magyarországi terjedése. A német könyvkiadás, noha közben jelentősen kibontakozott a magyar nyelvű művek megjelentetése is, a 19. század utolsó évtizedéig fontos tényezője maradt a magyar szellemi életnek.

Konrad Adolf Hartlebennel kezdődik azoknak a nevesebb hazai könyvkiadóknak a sora, akik a magyar és német irodalom alkotásainak kiadása terén egyaránt érdemeket szereztek. Kiadványai kb. 1812-ig német és magyar írók műveiből álltak, ettől kezdve megszorodtak a francia és főként a magyar könyvek. Különösen a szórakoztató irodalmat kedvelte, egyik nagyszabású sorozata a 24 kötetből álló „Belletristisches Lese-Cabinet” volt, amely főleg angol és francia regényeket tartalmazott. Kiadóhivatalát sok német és osztrák író kereste fel. Ő adta ki J. Frh. von Hammer-Purgstall történelmi és irodalmi műveit, Matthaus von Collin és Clemens Brentano romantikus drámáit. Hartleben 1844-ben székhelyét Pestről Bécsbe tette át, s miután Lipszében is alapított kiadóvállalatot, kiadványait így jelölte: „C. A. Hartlebens Verlags-Expedition in Pesth, Wien u. Leipzig”.

A 19. századi pesti német könyvkiadás fénykorát Heckenast Gusztáv (1811-1878) kiadói tevékenysége jelentette. Szintén német családból származott, de ő már Magyarországon született, s a reformkori magyar írók műveinek jelentős kiadója lett. Ugyanakkor számos

kiváló német és osztrák író is megjelentetett, és kiadványaival tekintélyre tett szert a határon túl is. Miután 1833-ban átvette sógorától, Wigand Ottótól - akinek egy Lipcsében nyomtatott és az országba becsempészett könyv terjesztése miatt menekülnie kellett - pesti könyvkereskedését, továbbfejlesztette és felvirágoztatta a vállalatot. 1841-ben társult Landerer Lajos nyomdással és ettől kezdve itthon nyomtatta könyveit.

A művelt, irodalmilag is képzett kiadó itthon és külföldön egyaránt széleskörű kapcsolatokat épített ki. Az általa kiadott német és osztrák írókkal bensőséges, baráti viszonyban volt. Így volt ez Adalbert Stifterrel is, akinek 1844-től kezdve ő jelentette meg számos munkáját. Első, nála kiadott művét (*Wien und die Wiener in Bildern aus dem Leben*, Pest, 1844.) háromféle, nagy népszerűségnek örvendő kiadásban árusította: rézmetszetekkel, színes képekkel és illusztráció nélkül. Ugyancsak sikeres, több kiadást is megért összeállítás volt *Studien* címen megjelent kötete is, amely folyóiratokban közölt elbeszéléseit tartalmazta (1847-1850). Pedagógiai jellegű művek után ismét szépirodalmi munkák jelentek meg nála. Az író halála után Heckenast adta ki Stifter hagyatékát is (*Erzählungen*, Pest, 1864.; *Briefe*, 1864.; *Vermischte Schriften*, Pest, 1870). Az író maga is járt egy ízben Pesten Heckenastnál. Bécsben és Linzben többször is találkoztak. Levelezésük üzleti kapcsolataikon túl baráti viszonyról tanúskodik.

Stifteren kívül Heckenastnál jelentek meg 1841-1855 között Betty Paoli művei, valamint Otto Freiherr von Hingenau, Eduard Duller, J. L. Deinhardstein, Ludwig Foglar és Franz Stelzhammer munkái is. 1855-ben Heckenast kiadta Friedrich Hebbel *Erzählungen und Novellen* című kötetét. Adalbert Stifter révén került kapcsolatba Peter Roseggerrel; ő volt a 19. század folyamán a Pesten kiadott írók utolsó jelentős alakja. Heckenast szerette volna Grillparzer összes műveit is kiadni, de tárgyalásaik nem vezettek eredményre.

A városi polgárság elmagyarosodásával az olvasóközönség érdeklődése a magyar nyelvű munkák felé fordult. A Heckenasttal lezáruló korszak, amelyben a német irodalom számos terméke jelent meg magyarországi kiadóknál, szervesen illeszkedik a magyar szellemi élet történetébe. A német kiadványok hasznára váltak a magyar könyvpiacnak: élénkítették a forgalmat és az ország határain túl is híret vitték a magyarországi könyvkiadásnak és könyvkereskedelemnek.

A magyarországi könyvkiadás német kapcsolatainak nem kevésbé érdekes fejezete az előbbiekkal ellentétes irányú együttműködés: azoknak a magyar könyveknek kiadástörténete, amelyeket a cenzúra Magyarországon nem engedélyezett és ezért németországi kiadóknál jelentek meg. A bécsi udvar a harmincas évektől a magyar reformtörekvések elfojtása céljából megszigorította a bécsi rendőrfőnök irányítása alatt álló cenzúrát. A sajtószabadságért az 1832-1836-os évek magyar reformországgyűlésein éles harc folyt, ez a nemzeti ellenzék vezéreinek, Kossuthnak és Wesselényinek az elítéléséhez vezetett. Szabadulásuk után, 1840-től ismét felerősödtek a szabad véleménynyilvánításért folyó küzdelmek, ekkor született meg Táncsics Mihálynak a sajtószabadságról írt műve (*Sajtószabadságról nézetei egy rabnak*). E demokratikus nézeteket képviselő mű Magyarországon nem jelenhetett meg, kiadására német városokban: Lipcsében, Halléban és Hamburgban került sor. Táncsics írását egy kiadó se akarta vállalni, ezért Emich Gusztáv segítségével a magyar tiltott művek reformkori kiadóhelyére, Lipcsébe küldte kéziratát. Itt Franz Koehler közreműködésével sikerült a kéziratot az akkor viszonylag kedvezőbb helyzetben lévő hallei Heynemann nyomdában, koholt megjelenési hellyel és kiadóval (Amyot, Paris) 1844-ben megjelentetni. A mű megjelenése nagy pánikot keltett a legfelsőbb körökben is, és elrendelték a pesti és a pozsonyi könyvkereskedésekben található 440 példány elkobzását. Az ellenzéki politikusok tudták, hogy Lipcsében ki lehet nyomtatni a Magyarországon betiltott műveket, mert a cenzúra

hatalma nem ér odáig. A magyar könyvkereskedők a hagyományos könyvvásárok rendszeres látogatói voltak és széleskörű kapcsolatokat építettek ki. A szászországi liberális légkör is bátorítást nyújtott a vállalkozáshoz. A korábban Magyarországon tevékenykedő Otto Wigand 1833-ban telepedett le a városban, és több jelentős magyar politikai mű kiadását vállalta. Nála jelent meg Széchenyi István több műve és Wesselényi Miklós *Balítéletekről* című könyve 1833-1834-ben. E városban 1834-ben magyar nyelvű folyóiratot is adtak ki, Vajda Péter Garasos Tár című ismeretterjesztő lapját. 1848-ig összesen 166 magyarországi mű jelent meg Lipcsében.

A két világháború között

A magyarországi könyvforgalmazásnak az a rendszere, amely a 19. század utolsó évtizedeiben és a 20. század elején alakult ki, az első világháború, az ezt követő forradalmak, az ország trianoni megcsonkítása, majd a gazdasági válság következtében lényeges változásokon ment keresztül.

1918 októberében az „őszirózsás forradalom” eltörölte a háború kitörésekor bevezetett cenzúrát és ismét törvénybe iktatta a polgári sajtószabadságot. A nyomdák és kiadóvállalatok az eredeti tulajdonosok kezében maradtak, de még a konzervatív vállalatok is igyekeztek megfelelni az új elvárásoknak. A könyvkereskedések kirakatai megteltek azokkal a művekkel, melyek a háború alatt nem voltak forgalmazhatók: a Habsburg-ellenes munkák mellett főként a különböző szocialista és polgári radikális irányzatú szerzők: Kautsky, Szabó Ervin, Otto Bauer, Jászi Oszkár és mások művei kerültek előtérbe. Új könyvsorozatok indultak „Forradalmi könyvtár”, „Károlyi könyvtár”, „Természet és Társadalom” és más címekkel, de megjelentek nemzeti és konzervatív beállítottságú könyvek is.

Az 1919 márciusában kikiáltott Tanácsköztársaság a sajtószabadságot már sajátosan és egyoldalúan értelmezte. Ezen értelmezés szerint a proletárdiktatúra a nyomdák államosításával a sajtószabadságot „nem csak formálisan, hanem ténylegesen” is biztosította - a valóságban: megszüntette. A tanácskormány által létrehozott Szellemi Termékek Országos Tanácsa volt hivatva dönteni a sajtótermékek kiadásának és terjesztésének engedélyezéséről. A 20 főnél több munkást foglalkoztató üzemeket már az első napokban államosították; a nyomdák, kiadók és a könyvterjesztés irányítását bizottságokra bízta. Májusban sor került a könyvkiadás és a könyvkereskedelem teljes államosítására is. A szortimenter-könyvkereskedések mindegyikét államosították, az antikváriumokat csak állami felügyelet alá helyezték. A könyvkereskedelem szakosítását is tervbe vették, de erre a Tanácsköztársaság 133 napja alatt már nem került sor. Ugyancsak nem valósulhatott meg az a terv sem, amely szerint a Corvinában, a Magyar Könyvkereskedők Egyletének államosított közlönyében a tizedes rendszer szerint közölték volna az újonnan megjelenő könyvek bibliográfiai leírását.

A Kommunisták Magyarországi Pártjának 1918 novemberétől kezdve megjelenő első kiadványai jórészt a korábban Szovjetországban kiadott politikai művek utánnomatai voltak. A diktatúra idején megjelentetett nyomtatványok nagy többsége ideológiai és politikai munka volt. Marx *Tőkés* fordítására a Közoktatásügyi Népbiztosság ötven fordítót alkalmazott; a munka néhány hét alatt elkészült, de megjelentetésére már nem volt idő. A Tanácsköztársaság könyvkiadási gyakorlatának agitatív jellegét mutatja, hogy az első két és fél hónap alatt 80 különböző könyvet és füzetet jelentettek meg 3 millió 780 ezer példányban. E kiadványok legkisebb példányszáma 15 ezer, a legnagyobb 200 ezer volt. A politikai és ideológiai témájú kiadványokhoz képest a szépirodalmi és tudományos munkák elenyésző kisebbségben maradtak.

Magyarország könyvkultúrájára a vesztes háborút követő trianoni békeszerződés újabb súlyos csapást mért. A Monarchia felbomlásával hosszú évszázadok után ugyan újra független lett az ország, de elvesztette területének több mint kétharmadát, lakosságának több mint felét. Az elcsatolt országrészek közül a legnagyobbak, a Felvidék és Erdély éppen azok a területek, amelyek a magyar könyvkultúra történetében évszázadokon keresztül kiemelkedő szerepet játszottak.

A világháború alatt, a Tanácsköztársaság idején, majd az azt követő átmeneti időszakban különböző módon, de korlátozták a szólásszabadságot és időlegesen bevezették a cenzúrát. A politikai konszolidációt követően az 1929-ben kitört gazdasági világválság is keményen sújtotta a magyar kulturális élet fejlődését, benne a könyvkiadást és könyvkereskedelmet is. A bethleni konszolidáció éveitől egészen a második világháború kezdetéig nem működött ugyan cenzúra, de a lakosság anyagi és kulturális helyzete továbbra is súlyos gátja maradt a könyvvásárlásnak. És bár a két háború közti időszak a magyar irodalom egyik fénykora volt, a Nyugat írói nemzedéke után újabb jelentős írói generációk és köztük kiemelkedő tehetségű, azóta klasszikussá vált írók mutatkoztak be, az igényes irodalom olvasótábora változatlanul kicsi maradt. Ennek megfelelően a színvonalas művek példányszáma rendkívül alacsony volt; az írók nem tudtak írásaikból megélni.

Az anyagi gondokon túl a társadalom iskolázatlansága is ezt eredményezte. A 6 évesnél idősebbek 12,7 százaléka még 1943-ban is analfabéta volt. 1930-ban a lakoságnak csak 73,9 százaléka végezte el az elemi iskola négy osztályát; 9 millió lakos közül mindössze 360.000 szerzett közép- és főiskolai végzettséget.

És bár a harmincas évektől kezdve az értelmiség nagyobb figyelemmel fordult az irodalom és kultúra felé, a könyvfogyasztás még mindig nagyfokú szellemi igénytelenséget mutatott. Az értelmiség, a jómódú középosztálybeliek és a polgárság száma ugyanis legalább 800 ezer lehetett, mégis, egy-egy értékes könyvből ekkor sem kelt el 2-3 ezer példánynál több, sok folyóirat példányszáma nem érte el az ezret sem. Pedig a magyarországi könyvtermés a világháború óta nem csökkent, sőt, az 1934-ben megjelent 3920 magyar könyv majdnem kétszerese a 2160 könyvet produkáló 1908. esztendő termésének. A megcsonkított ország átlagos könyvtermelése évi 3000 kiadvány volt, de az átlagos példányszám a világháború előtti 5000-ról 3000-re csökkent, az elcsatolás következtében bekövetkezett lélekszám-fogyatkozás miatt.

A szellemi igénytelenség különösen jellemző maradt a két világháború közti magyar vidék könyvkultúrájában. A szegényes könyvkereskedői viszonyokra utalt 1923-ban Móricz Zsigmond is, aki egyik riportjában keserűen állapította meg egy hódmezővásárhelyi könyvesboltban tett látogatása alkalmából, hogy a városban senki sem olvas, egy hónap alatt egy könyv sem kelt el. „Ti írók a fejteken állva kukorékolhattok... Hódmezővásárhelyen azt senki sem tudja meg, mert ... nem vesznek könyvet. És ez a magyar kultúra.”

A 30-as években az jelentette a „fellendülést”, hogy a 60 ezer lakosú városban havonta húsz könyv fogyott el. A boltok állományának csaknem fele tankönyvekből állt, a szépirodalmi anyag jelentős része bestseller volt. A harmincas évek közepétől végre valódi kulturális fellendülés indult meg, az igények növekedését jelezte, hogy ekkortól már 5 könyvüzlet volt a városban.

A könyv- és lapkiadás terén visszaálltak a dualizmus kori tulajdonviszonyok: a kiadóvállalatok, nyomdák és könyvkereskedések visszakerültek a korábbi tulajdonosok kezébe, de a könyvkiadás szervezetében mégis bizonyos változások következtek be. A korszakban mintegy száz kiadó tevékenykedett; a kiadványoknak kb. egyharmada a nagyvállalatoknál jelent meg. A közepes és kis kiadók csak úgy tudtak versenyben maradni, hogy valamilyen szűkebb területre korlátozták tevékenységüket. A hét nagy kiadó együttesen hozzávetőleg annyi könyvet adott ki, mint a 30-40 kisebb kiadó együtvéve. A többi, mintegy 50-60 törpe kiadó évenként csak néhány kiadványt jelentetett meg, a könyvek egynegyede magánkiadásban látott napvilágot.

A két háború közti könyvkiadás szakítani igyekezett a korábbi részletüzlet rendszerrel és helyette az ügynöki szervezet kiépítését szorgalmazta. Ennek segítségével a 20-30 filléres füzetek helyett a drága, 100 pengő körüli kiadványok forgalmazását helyezték előtérbe, amit sokkal nagyobb anyagi haszonnal végezhettek. Ennek a könyvügynöki szervezetnek nagy szerepe volt a korabeli olvasói réteg kiszélesítésében. Az olvasóközönség szellemi szükségletének irányítása gyakorlatilag üzleti szervezetek alkalmazottai, ügynökei kezébe került. Ezért mondták e könyvterjesztési gyakorlatról, hogy „Magyarországon a könyvet nem veszik, hanem eladják”. A korszakban elszaporodtak a díszművek, albumok és más könyvmonstrumok, de az is igaz, hogy ez az ügynöki szervezet mégis csak részt vett a magyar olvasók számának emelésében, és hozzájárult bizonyos, könyvektől egyébként „mentes” családok - többnyire nem túl színvonalas - kis házi könyvgyűjteményének kialakításához.

A legnépszerűbb kiadványtípus azonban változatlanul a sorozatokban, rotációs papíron készült és újságárusoknál is kapható ponyva volt. 1938-ban 415 ponyvaregényt adtak ki 4-8 milliós példányszámban. A világháború kitörésétől kezdve e szellemi narkotikum iránt egyre nagyobb igény mutatkozott a magyar társadalomban. Ennek kielégítésében olyan vállalatok jártak elől, mint a Légrády Kiadó, amely a „Pesti Hírlap Könyvek” sorozatában a „tekintélyes”-nek mondott napilaphoz nemigen illő sárga füzetek százaival (1940-ben már a 681. sorszámánál tartott a sorozat!) árasztotta el a vadromantika, a haramiák, banditák és kémnők világa iránt érdeklődő olvasók tízezreit. A másik jellegzetes ponyvasorozat, a „Tarka Regénytár” kiadója pedig az a Stádium nyomda és kiadóvállalat volt, amely egyidejűleg a kormánylapokat is kiadta. A „Világvárosi Regények” ponyvasorozat kiadója a budapesti Literaria vállalat volt.

A szépirodalmi művek aránya, különösen a divatos szórakoztató műveké emelkedést mutatott. 1913-ban ez az arány 17% körül volt, a húszas-harmincas években 30%-ra emelkedett, majd a második világháború alatt 24-25% között volt. A klasszikusok és a kor első vonalbeli íróinak munkáit csak a műveltek kis rétege vásárolta, ezért ezek alacsony példányszámban jelentek meg, míg a bestsellerek 3-5 ezer, sőt néha 10 ezer példányban láttak napvilágot.

Különösen nagy visszaesést mutat e korszakban a tudományos könyvkiadás. Míg az első világháború előtt a Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Vállalata értékes monográfiák és gyűjteményes kiadványok egész sorát jelentette meg (pl. Régi Magyar Költők Tára, Régi Magyar Könyvtár, Nyelvemléktár stb.), a két háború között e sorozatok többnyire befagytak. A tudományos folyóiratok nagy része is szünetelt csakúgy, mint ahogy félbeszakadt sok más nemzeti- és szakbibliográfiai, valamint egyéb tudományos vállalkozás is. Ahogy a magyar pozitívizmus is adós maradt a 19. század végi Európára jellemző nagy filológiai, textológiai és bibliográfiai teljesítményekkel, a két háború közötti hivatalos kultúrpolitika hasonlóképpen elhanyagolta a magyar nemzeti kultúra és irodalom hagyományainak a feltárását és megismertetését.

A magyar felvilágosodás korának törekvéseire hivatkozva a korszakban többen szorgalmazták olcsó népkönyvek kiadását. A sokféle terv és kezdeményezés ellenére - politikai, üzleti és egyéb okok miatt - nem tudott kibontakozni olyan tekintélyes, népszerű kiadványsorozat, amely a színvonalas szórakoztatást, ismeretterjesztést szolgálta volna. Ilyen „nemes ponyva” kezdeményezés volt a harmincas években a szerény „Magyarok Könyvtára” és a „Nemzeti Könyvtár” című sorozat.

Egyesek ismételten felvetették, hogy - ellentétben a nyugati országok kiadási gyakorlatával - nálunk nem lehet olcsó kiadásban hozzájutni sem a magyar klasszikusokhoz, sem a modern magyar és külföldi irodalom legújabb termékeihez. Az igény pedig nálunk is megvolt erre,

csak a könyvkiadókon múlt, hogy a Franklin Társulat által 1897-ben kezdeményezett Magyar Könyvtárhoz és az 1876-ban Gyulai Pál szorgalmazására indult Olcsó Könyvtárhoz hasonlóan a hazai és a külföldi művek számára ismét olcsó sorozat létesüljön.

Mások szerint ahhoz, hogy a középosztályban a nemzeti klasszikusok iránti igény valóban felmerüljön, nem csak olcsó, hanem izléses és mutatós kiadványokra lett volna szükség. A nagy kiadók részletügynökeinek tapasztalatai is azt bizonyították, hogy milyen nagy fontossággal bír a magyar közönség körében egy-egy sorozat megvásárlásánál a kötés színe és a kötet kiállítása. Az igényességet ilyen módon is lehetett volna fejleszteni. Radnóti Miklós véleménye szerint a kiadói üzletpolitika, különösen a részletüzlet, kedvezőtlenül hatott az irodalomra. Szerinte is újra kellett volna indítani a Magyar Könyvtárhoz vagy a Modern Könyvtárhoz hasonló sorozatokat, amelyekben helyet kaphatott volna sok, egyébként üzleti okok miatt kiadhatatlan mű és műfordítás. Ha a nagy kiadók számára ez nem jelentene is nagy üzletet, a közép- és kis kiadóknak kellene e szerény, de biztos vállalkozásba belekezdni.

A tudományos könyvkiadás továbbra is főként a Magyar Tudományos Akadémia feladata lett volna. Az 1872-től létrehozott Könyvkiadó Bizottság fennállásától kezdve a század végén számos jelentős kiadványt jelentetett meg, többnyire a Révai kiadó közreműködésével. Ez a tudományos kiadói tevékenység a két háború között azonban nagy mértékben visszaesett: még a megkezdett vállalkozások sem igen folytatódtak.

A katolikus kiadványok legfőbb kiadója és terjesztője e korszakban is az 1848-ban alapított Szent István Társulat volt, amely 1904-ben részvénytársasággá alakult, nyomdája és kiadóhivatala 1919-től Stephanaeum néven folytatta tevékenységét. Kiadványai között tudományos művek, szépirodalmi munkák, folyóiratok és tankönyvek egyaránt voltak.

Az ugyancsak a korábbi évtizedekre visszanyúló szociáldemokrata könyvkiadás és -forgalmazás a párt kiadójához, a Népszava könyvkereskedéshez kapcsolódott. Eleinte főleg szépirodalmi és műszaki munkákat adott ki, majd társadalomtudományi műveket is, köztük főleg a különböző szocialista irányzatok képviselőinek (Lassalle, Kautsky, Bernstein, Max Adler stb.) a könyveit. 1938-ban a Népszava könyvkereskedés kiadóként megszűnt, a negyvenes évek elején a Szociáldemokrata Párt lapjai közül már csak a Népszava jelenhetett meg 1944. március 19-ig, az ország német megszállásáig.

Fontos szerepet játszott a baloldali könyvkiadásban Cserépfalvi Imre 1931-ben alapított vállalata is. Cserépfalvi a párizsi Hachette Kiadónál ismerkedett meg a könyvkereskedelemmel, majd hazatérése után, 1929-ben a Váci utcában (Hartleben egykori boltja és a mai Gondolat könyvesbolt helyén) könyvkereskedést alapított, és francia könyvek behozatalával foglalkozó vállalatot létesített. Ő adta ki József Attila több kötetét és lapjának, a Szép Szónak 1936-os évfolyamát, valamint - többek között - Szabó Zoltán és Kovács Imre szociográfiai műveit. Részt vett az ellenállási mozgalomban, 1950-ben vállalatát államosították; csak 1984-ben indíthatta újra.

Könyvkereskedőként és antikváriusként fejtett ki értékes kiadói munkásságot a két háború között Lantos Adolf is. Pályáját Dobrovsky antikváriumának társtulajdonosaként kezdte, 1910-ben önálló kereskedő lett. 1930-ban megszerezte a Genius Könyvkiadó Rt.-t. Irodalomtudományi és szépirodalmi munkákat (köztük Móra Ferenc művei) adott ki, antikváriusként pedig könyvárveréseket rendezett, megjelentette a Bibliofil Szemle, a Literatura és a Lantos Magazin című folyóiratokat.

Ebben az időszakban fejtette ki önálló könyvkereskedői tevékenységének nagy részét Stemmer Ödön, akinek pályakezdéséről már az előző fejezetben szóltunk. Az első

világháború után Fürdő (József Attila) utcai üzlete a korszak egyik legszínvonalasabb tudományos és bibliofil antikváriuma lett, kapcsolatot tartott szinte valamennyi nagy könyvtárral és intézménnyel. Üzlete, amelyben a kor ismert tudósai, írói, politikusai is megfordultak, Budapest ostroma alkalmából elpusztult. Ő maga 1945 után a Múzeum körüti Központi Antikváriumban dolgozott, és megírta visszaemlékezéseit egy elmúlt korszak könyvkultúrájáról.

Ugyancsak hosszú, több mint fél évszázados antikváriusi tevékenységet folytatott Ranschburg Gusztáv is, aki 1895-ben nyitotta meg budapesti üzletét. 166 katalógust adott ki állományáról, bátyjával, Ranschburg Viktorral együtt kiadói tevékenységet is folytatott.

A könyvkereskedésnek indult Grill Károly cégkeretében csak 1905-ben vált külön a könyvkiadás. A vállalat kizárólag jogi könyvek kiadására szakosodott, mint ahogyan a Rózsavölgyi és Társa Zeneműkiadó az ország legnagyobb zeneműkiadója volt. Sajátos szerepet töltöttek be a korban azok a nyomdász-kiadók is, akik nevéhez az új magyar könyvművészet megteremtése fűződik. Az egyik ilyen műhely a gyomai Kner nyomda volt, amelyet Kner Izidor alapított 1882-ben és világhírűvé fejlesztett. 1907-től fia, Kner Imre vette át a nyomda vezetését, 1916-tól könyveket adott ki és sorozatokat indított, könyvművészete nemzetközi elismerést nyert. A másik jelentős, bibliofil alkotásokat kiadó vállalkozás Tevan Andor nevéhez fűződik, aki filléres Tevan Könyvtár című sorozatában (1912-1919) kétszáznál több magyar és külföldi szerző művét jelentette meg.

A népi írók szépirodalmi, társadalomtudományi és művészeti munkáinak kiadása céljából alapította meg 1939-ben Püski Sándor a Magyar Élet Könyvkiadót. Ő szervezte 1942-ben és 1943-ban a szárszói konferenciákat. Üzletének államosítása (1950) után hamis vádakkal elítélték, szabadulása után az Egyesült Államokban 1970-ben magyar könyvkereskedést nyitott, 1975-től Püski Kiadó néven folytatta kiadói tevékenységét is. Hazatérése után, 1989-ben itthon újra megnyitotta üzletét és könyvkiadóját.

A könyvvásárlás és általában az irodalmi élet fellendítésének érdekében 1927-ben a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesületének közgyűlésén Supka Géza lapszerkesztő évenkénti könyvnapok rendezését javasolta. Ezeken az ország minden városában és falujában utcai könyvvásár formájában találkozhatott egymással a könyvkiadó, könyvkereskedő és a közönség. A könyvnapok következtében felélénkült könyvkiadás és könyvfogyasztás nagy segítséget nyújtott az íróknak is, akik honoráriumuk az eladott példányszámtól függött. A javaslat 1929-ben valósult meg először és attól kezdve rendszeressé vált, könyvnapok, vagy könyvhét formájában.

A két háború közti magyar kultúrára, és benne a könyvkultúrára is a harmincas évektől kezdve egyre sötétebb árnyékot vetett a modern barbárság európai előrenyomulása. Az 1933-as év könyvnapja alkalmából Babits Mihály a Nyugatban megjelent írásában nem késlekedett a németországi náci könyvégetés „horogkeresztes máglyá”-jának kemény megbélyegzésével: „Az idej magyar könyvnapot kevéssel előzte meg az európai könyv tragikus napja: a berlini könyvégetés. Barbár szelek fújnak, s Omár kalifa korszaka látszik visszajönni...”

Néhány évre volt csak szükség, hogy nálunk is egyre inkább előtérbe kerüljenek az „ordas eszmék”. A szabadságjogok megszorítására már 1938-ban sor került. Hiába tiltakoztak 1938 áprilisában az írók és kiadók azon sajtóreform törvényjavaslata ellen, mely semmilyen írásmű terjesztését nem engedélyezte előzetes ügyészi átvizsgálás nélkül. Az 1938:XIV. törvénycikk júniusban hatályba lépett, 1940-ben pedig teljesen visszaállították az előzetes cenzúrát.

Az 1944. április 30-án megjelent 10.800/1944. M. E. számú rendelet értelmében megkezdődött a magyarországi és a külföldi zsidó szerzők műveinek „a közforgalomból való

kivonása”. E munkákat - többek között Dénes Zsófia, Fenyő Miksa, Gellért Oszkár, báró Hatvany Lajos, Kis József, Molnár Ferenc, Szabó Ervin, Szép Ernő, Vázsonyi Vilmos és Zsolt Béla, illetve Vicki Baum, Sigmund Freud, Hugo Hofmannsthal, Franz Werfel és Stephan Zweig könyveit - a kiadóknak, kereskedőknek, könyvtáraknak be kellett szolgáltatniok a hulladékpapír hatóságilag megállapított áráért. A beszolgáltatást végrehajtó cég köteles volt a könyvek bezúzásáról gondoskodni. A beszolgáltatott 447.627 mű, mintegy 20-22 vagon könyv megsemmisítését 1944. június 15-én Kolosváry-Borcsa Mihály sajtó-kormánybiztos „ünnepélyesen”, a sajtó jelenlétében kezdte meg; elsőnek Kis Józsefnek, a Hét című folyóirat megalapítójának költeményeit dobta a zúzdába...

De más formában is folyt a könyvpusztítás. A Budapestet megszállva tartó SS-alakulatok tagjai e hónapokban mintegy 22 fővárosi könyvkereskedést és antikváriumot „fésültek” át, sőt magángyűjteményekből is harácsolnak könyveket. Az akció célja valójában az volt, hogy összeszedjenek olyan műveket, amelyekből a német gyűjteményekben hiány mutatkozott, háborús pusztulás vagy egyéb okok miatt. (Például az okkultista, az erotikus és a művészet-történeti könyveket azért keresték, mert náluk korábban e munkákat megsemmisítették, később a megszállt országokból igyekeztek pótolni őket.) Stemmer Ödön bezárt antikváriumában állítólag maga Himmler járt hasonló célból. Az összegyűjtött mintegy ötvenezer kötet egy részét Németországba szállították, másik része egy Naphegy utcai raktárban Budapest ostroma alatt pusztult el.

Az államosított könyvkiadás és könyvkereskedelem négy évtizede (1949-1989)

A második világháború a könyvkultúra terén is súlyos károkat okozott. A magyarországi könyvállomány egy részének tragikus sorsát azonban csak részben magyarázzák meg a közvetlen háborús események, noha a légitámadások, az ország hadszínterré válása és Budapest hosszú ostroma önmagában is sok könyv megsemmisülését okozta. Ehhez a pusztításhoz azonban még hozzájárultak másfajta vandalizmusok is.

A háború következtében nagy veszteségek érték a magyar nyomdaipart és könyvkiadást. Teljesen megsemmisült a Franklin Társulat, a Pátria Irodalmi Vállalat, és a Singer és Wolfner. Viszonylag kisebb veszteségek érték az Egyetemi Nyomdát és a Révai Testvérek nyomdáját. A Kommunista Párt által még 1944 novemberében Szegeden megalapított Szikra Kiadó vezetői lefoglalták a Stádium Sajtóvállalatot és a Pallas Irodalmi Intézet Nyomdai Részvénytársaságát. Egy ideig még a régi kiadók egy része is folytatta tevékenységét. Eleinte főként utánnomásokat jelentettek meg. A Révai Kiadó „Révai Könyvtár” című sorozatában élő magyar írók műveit adta ki. Cserépfalvi József Attila-kötetekkel, az Új Idők Kassák, Illés Béla és Zsigray Julianna munkáival jelentkezett. A Sarló Könyvkiadó a népi írók, köztük Darvas József, Erdei Ferenc, Illyés Gyula, Németh László és Veres Péter könyveit, a Szikra Kiadó pedig a politikai broszúrák mellett többek között Lukács György, Révai József és Háy Gyula műveit jelentette meg. Az új tankönyveket az Egyetemi Nyomda, a katolikus iskolákét pedig a Szent István Társulat adta ki.

A könyvpusztulás a hazai könyvtárak egy részén kívül főként a könyvkereskedelmet sújtotta. Azt a könyvállományt, amely az 1944. március 19-i német megszállást követő rendeletek és a náci könyvharácsolások, valamint a háborús pusztítások következtében még megmaradt, 1945 elején újabb megpróbáltatások érték. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 530/1945. M. E. számú rendeletében intézkedett a fasiszta és szovjetellenes sajtótermékek beszolgáltatásáról, illetve megsemmisítéséről. Három kötetben foglalták össze a beszolgáltatandó művek jegyzékét. Ennek végrehajtása során a szovjet katonai vezetés alatt álló Szövetséges Ellenőrző Bizottság országos méretekben olyan túlkapasokat követelt el, aminek következtében magyar részről Keresztury Dezső, az akkori magyar kultuszminiszter, valamint Varga Béla, a Nemzetgyűlés elnöke, sőt Rákosi Mátyás közbenjárását kérték, aki egyenesen Szvirdov altábornagynál emelt szót. Az is megtörtént, hogy szovjet tiszték keresték fel a nagy könyvtárakat és a könyvállományból a számukra nem rokonszenves könyveket önhatalmúlag kidobálták. Hasonlóképpen jártak el könyvkiadók és könyvkereskedők raktáraiban is, ahol gyakran a könyvekben található képeket tépték ki. A beszolgáltatás hajszolása miatt a beszolgáltatott és elpusztított könyvek között sok nem fasiszta kiadvány - főként tankönyv - is megsemmisült.

Ugyancsak a berendezkedő totalitárius rendszer túlkapasainak és kultúrátlanságának váltak áldozataivá a magyarországi szerzetesrendek régi és értékes könyvekben gazdag könyvtárai is. A rendek 1950-ben bekövetkezett feloszlásával e gyűjtemények már akkor jelentős károkat szenvedtek, amikor egy ideig gazdátlanul maradván, senki sem törődött sorsukkal. Később azáltal, hogy e könyvtárak megmaradt állományát ömlesztve összegyűjtötték, majd az egyes könyveket az ország nagyobb állami könyvtárai között szétosztották, legalább az értékek egy részét megkímélték a pusztulástól, bár az eredeti gyűjtemények rekonstruálása ezáltal szinte lehetetlenné vált. Szerencsére a nagy egyházi könyvtárak közül az érseki, püspöki, egyházmegyei és kollégiumi gyűjtemények állományai viszonylag épségben úsztak

meg a háborús viszontagságokat, bár pl. a Sárospataki Református Kollégium Nagy-könyvtárának legnagyobb könyvészeti értékei - melyeket egy fővárosi pénzügyi trezorjában helyeztek el - a szovjet könyvvarácsolás áldozatai lettek: az elvitt kötetek mindmáig az oroszországi nyiznyij-novgorodi könyvtárban találhatóak.

A koalíciós időkben, 1945-1948 között a könyvkereskedelem jelentős része még magánkézben volt. A háborús pusztítások és egyéb megpróbáltatások miatt azonban a régi könyvesboltok csak nehezen tudtak újból kereskedelemmel foglalkozni. Az első megújuló fővárosi könyvkereskedés a Magyar Kommunista Párt József Attila könyvesboltja volt a Teréz körúton. Rövidesen újjászervezték a Népszava Könyvkiadót és Könyvesboltot is, amely mögött - legalábbis a párt szétveréséig - a Szociáldemokrata Párt állt, majd 1948-tól mindkettőt a Szakszervezeti Tanács vette át. Megnyitották kapuikat országwide a kisebb könyvesboltok és antikváriumok is azzal a szerény könyvkészlettel, amit sikerült a háborús megrázkódtatások folyamán megmenteni. 1947-ben megalakult a Nemzeti Parasztpárt Könyvkiadója és Sarló könyvesboltja is. 1946-1947-től nyomdai és terjesztői apparátusokkal együtt folytatta a többi kiadó is tevékenységét. A Nyugat Kiadó 1946-tól a Révai leányvállalataként működött. 1947-ben a Franklin Társulat is valamennyire talpra állt és folytatta tevékenységét a katolikus Korda Kiadó és könyvesbolt is.

A könyvkultúrának e viszonylag szabad és sokszínű újjáéledése és kibontakozása nem sokáig tartott. A koalíciós korszak és a többpártrendszer 1949-ben véget ért, miután a Magyar Kommunista Párt a polgári pártok után felszámolta a Szociáldemokrata Pártot is, és egypártrendszerű diktatúrát vezetett be. Az ekkor kezdődő négy évtizedes korszak bő teret és időt nyújtott arra, hogy amire harminc évvel korábban nem volt alkalom a könyvkultúra területén, ezúttal megvalósuljon. Ennek az úgynevezett „szocialista kultúrpolitikának” - ha voltak a könyvkiadás terén számszerű és egyéb eredményei is - legfőbb jellegzetességei: a központi pártirányítás, a más világnézetek iránti harcos intolerancia és a magánkezdeményezések elfojtása voltak.

Már 1948-ban sor került a nagy kiadók: az Athenaeum, a Révai, a Franklin, a Hungária és az Új Magyar Könyvkiadó Vállalat államosítására. A következő évben államosították a közép- és kis üzemek többségét is.

A könyvterjesztés 1949-től a Belkereskedelmi Minisztérium felügyelete alá került. Létrehozták a Könyvterjesztő Nemzeti Vállalatot, amely az állami kézben lévő könyvtárakat és azokat a könyvesboltokat kapta meg, amelyek jogutód nélkül maradtak. E szervezetből vált ki 1950-ben a kiskereskedelem irányítására a Könyvesbolt Kiskereskedelmi Vállalat. Ezek, valamint a Szikra Könyv- és Propagandaanyag-terjesztő összevonásából jött létre 1951-ben az Állami Könyvterjesztő Vállalat.

1952-ben történt meg a magán könyvkereskedelem teljes felszámolása. 1952. április 7-én 87 budapesti és 95 vidéki könyvkereskedő iparjogosítványát vonták vissza. Az ország területén működő 153 papír- és írószerek-kereskedőtől is megvonták a könyvadás jogot, s ezzel együtt könyvkészleteiket is elkobozták.

A könyvkiadás és a könyvkereskedelem államosítása azokban az években zajlott le, amikor a hidegháborús légkör, a törvénytelen ségek, a kitelepítések és a magyarországi koncepciók perek árnyékolták be az égboltot. Az államosítás kísérő jelenségei is olyanok voltak, hogy méltán váltottak ki felháborodást mind a hazai, mind a nemzetközi közvéleményből. Az történt ugyanis, hogy a könyvkereskedelem államosítását megelőzte egy „akció”, amelynek során a könyvkereskedők és antikváriusok állományának jelentős részét teherkocsikkal zúzdába szállították és megsemmisítették. Az alapul szolgáló selejtliság (szolid címükön:

„Útmutatók”, melyek eredetileg az üzemi és falusi könyvtárak selejtezéséhez készültek) olyan szerzőket tartalmaztak, mint De Amicis, Cervantes, Dumas, Kipling, Sinclair Lewis, Swift, Upton Sinclair, Sartre, Wells és Werfel, a magyar irodalom 20. századi legjelesebb írói közül pedig Gárdonyi Géza, Benedek Elek, Babits Mihály, Fekete István, Passuth László, Szabó Dezső és Tamási Áron. Nem vettek figyelembe olyan tiltakozást sem, mint amilyen a Magyar Tudományos Akadémia elnökének a rendelkezés visszavonását kérő levelet. Csak amikor az „akció” nemzetközi felzúdulást is eredményezett, lépett fel Révai József és úgy tüntette fel a hivatalos intézmények által kezdeményezett akciót, mint az „ellenség” kártevését, s a selejtlistákat is indexre helyezte - de addigra a zúzdákban már megsemmisültek a könyvek.

Az Állami Könyvterjesztő Vállalat megindította az országos könyvesbolti hálózat kiépítését. Megszűntek azok a régi, többévszázados hagyományra visszatekintő vegyes könyvesboltok, amelyek könyveken kívül papírárut és írószert is árusítottak: a könyvkereskedések ettől kezdve kizárólag könyveket forgalmaztak. Létrehoztak orvosi, műszaki, mezőgazdasági, zenemű, idegen nyelvi és más szakkönyvesboltokat és antikváriumokat. A könyvkiadás és a könyvterjesztés egységes irányítása 1954 óta a Kiadói Főigazgatóság feladata volt.

Az 1956 utáni időszakban, a forradalom leverése után a megtorlásokat követő „konszolidáció” idején a Magyar Szocialista Munkáspárt a könyvkiadás és a könyvkereskedelem terén számos újítást vezetett be, melyek által a könyvkiadás és terjesztés szervezete valamivel rugalmasabbá vált, a kiadott művek pedig tartalmi szempontból a korábbinál szélesebb skálát öleltek fel. Némileg nyitottabbá vált a könyvkiadás a nyugati szép- és szakirodalom, valamint a magyarországi nem marxista művek, így a különböző vallási kiadványok számára is.

1969-ben megalakult a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülete. 1972 óta a fővárosban a bolti és az üzemi könyvterjesztést az Állami Könyvterjesztő Vállalat, vidéken pedig a Művelt Nép Könyvterjesztő Vállalat végezte, amely átvette a Szövetkezeti Könyvterjesztő Vállalat vidéki boltjait is. Egyes kiadók - mint az Akadémiai, a Kossuth (a korábbi Szikra utóda), és a Népszava Kiadóból alakult Táncsics - kiadványaikat saját terjesztőhálózatuk és boltjaik által is forgalomba hozhatták. A könyvek és folyóiratok exportját, importját kizárólag a Kultúra Könyv- és Hírlapkereskedelmi Vállalat bonyolította le.

A könyvkiadást egyébként meglehetősen szakosított formában, különböző profilú kiadók végezték. A Magyar Tudományos Akadémia kiadója, az Akadémiai Kiadó az akadémiai intézetek kiadványait és az alapvető tudományos összefoglalásokat adta ki. A politikai kiadványok főként a Kossuth Kiadónál, az ismeretterjesztő és tudománynépszerűsítő művek pedig a Gondolat Kiadónál jelentek meg. A magyar szépirodalom kiadója a Szépirodalmi és a Magvető Könyvkiadó, a világirodalomé pedig főként az Európa Kiadó volt. A szakszervezetek kiadója a Táncsics, az ifjúsági irodalomé pedig a Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó lett. Az idegen nyelvű kiadványok elsősorban a Corvina Kiadónál, a bibliofil jellegű könyvek a Helikon Kiadónál jelentek meg. A különböző szaktudományok szolgálatában állt a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, a Medicina Könyvkiadó, a Műszaki Könyvkiadó, a Statisztikai Kiadó, a Zeneműkiadó és a Zrínyi Katonai Kiadó. A tankönyveket a Tankönyvkiadó adta ki, a szerzői jogok védelmét a Szerzői Jogvédő Iroda látta el. A magyar könyvkiadás és könyvkereskedelem, valamint a könyvvásárlás - ami a számszerűségeket illeti - látványos eredményeket ért el, különösen a hatvanas évektől kezdve.

1945-ben a kiadott könyvek száma 644, példányszámuk 3 millió 162 ezer volt, ezek az értékek évről évre rohamos emelkedést mutattak:

<i>Év</i>	<i>Könyvek (címek) száma</i>	<i>Példányszám</i>
1950	1880	20.148.000
1960	2972	34.692.000
1975	7730	73.958.000
1985	8015	87.955.000

Az 1985. évi kiadványokból a hivatásos kiadók 3998, a nem hivatásos kiadók pedig 4017 művet jelentettek meg.

A könyvforgalmazás is folyamatosan emelkedett, de az utolsó években már lelassult. 1974-ben 1617 millió, 1985-ben 4405 millió forint volt a könyvvásárlások összege.

A könyvesbolt-hálózat csak néhány nagyobb városban fejlődött. Budapesten főként a lakótelepeken nyitottak újabb könyvesboltokat, a belvárosi üzleteket korszerűsítették. Budapesten 1984-ben 162, a vidéki helységeken 364 könyvesbolt működött.

A könyvkultúra látványos eredményeit a könyvkiadás és könyvterjesztés állami támogatása tette lehetővé. Az állami dotáció eredményeként a könyvárak a költségektől és a piaci feltételektől függetlenek voltak. Az alacsony könyváraknak köszönhetően a lakosság ezekben az évtizedekben egyre többet költhetett könyvre.

A számszerű eredmények értékéből azonban nagyon sokat levon az a körülmény, hogy a „pártállam” viszonyai között a könyvkiadás és forgalmazás mindvégig irányított tevékenység volt, amely nélkülözte a polgári véleménynyilvánítás és a sajtószabadság kritériumait. Voltak e téren a négy évtized során bizonyos változások az ötvenes évek elejének kemény diktatúrájából a 70-es, 80-as évek „puha” változatáig. De az állampárt szerveinek: a Pártközpontnak és a Kiadói Főigazgatóságnak mindvégig döntő befolyása maradt a szellemi élet alakításában. Ez még 1986-ban is például a Tiszatáj című irodalmi folyóirat „közléspolitikai hibák” miatti bezúzását és betiltását eredményezte.

Közvetlenül a rendszerváltás előtti években, az alapvető struktúra továbbélése mellett is egyre több negatív jelenség rontotta le a korábbi kulturális eredményeket.

A könyvek iránti érdeklődés és az olvasás a nyolcvanas évek során egyre jobban háttérbe szorult. Ebben nagy szerepet játszott a kedvezőtlenül alakuló gazdasági helyzet, a lakosság életszínvonalának csökkenése. A hetvenes évek közepéhez képest tovább növekedett a munkával eltöltött idő, erőteljesen bővült a főmunkaidő után végzett jövedelem-kiegészítő tevékenység. Az így kialakult, gyakran 12-14 órás napi munkaidő mellett számos társadalmi csoportnak csökkent a szabadideje. Egyedül a televízió nézésére fordított idő növekedett: a korábbi 84 perccel szemben 1987-ben már napi átlagban 101 percet töltött egy-egy állampolgár a televízió előtt. Az olvasásra fordított idő viszont számottevően, a tíz évvel korábbi helyzethez képest csaknem negyedével csökkent. A vezetői és értelmiségi munkakörben dolgozók átlagosan fele annyi időt töltöttek tanulással, önképzéssel, mint tíz évvel korábban.

Az olvasás iránti érdeklődés mérséklődésében a gazdasági helyzet, valamint az állami támogatás csökkenésével együtt járó könyvár-emelkedéseken kívül szerepet játszott a közműveltség romlása is. Az analfabétizmus ismét növekedésnek indult, 1970-ben 4% körüli volt és 1987-ben már elérte az 5-6 százalékot. Visszavetette a könyvolvasók számát az iskolázás általános színvonalcsökkenése is. Jelentősen hanyatlott a könyvtárak látogatottsága.

A könyvkiadás terén az állami támogatás mérséklését a kiadók részben a könnyű műfajú és nagy sikerre számító könyvek sorozatos kiadásával kívánták ellensúlyozni. A tömegízlés ismét jelentős szerepet kapott a kiadói tervek összeállításában. Ugyanakkor jelentősen

visszaesett a szépirodalmi művek aránya, amely 1970-ben még 14% volt, 1985-ben viszont csak 10,3%-ot ért el. Még jobban megsínylette e változásokat a tudományos könyvkiadás, amely pedig - különösen az Akadémiai Kiadó 1950-ben történt létrejötte óta - igen szép eredményeket mutathatott fel. Míg 1970-ben a kiadott könyveknek 14,2%-a volt tudományos mű (678), addig 1985-ben ez az arány már a felére esett vissza (7%, 559).

Ugyancsak nehéz helyzetbe jutott a magyarországi tudományos folyóirat-kiadás is. Az Akadémiai Kiadó gondozásában megjelenő több mint száz folyóirat számai 1-2 éves késéssel jelentek csak meg, így a tudományos közlemények frissességéről alig lehetett beszélni. A napi politikai aktualitást tartalmazó napilapok, hetilapok és irodalmi folyóiratok megjelentetése körül viszont nem volt fennakadás. Sőt, rendkívül elszaporodott a nyugati, úgynevezett szivárvány-sajtónak egy kelet-közép-európai változata, amely a közizlés és -érdeklődés szórakoztató igényű kiszolgálását tűzte ki céljául, de mindenek előtt az üzleti rentabilitást. Ennek érdekében feloldottak számos korábbi tabut, főleg a szex- és a magánélet vonatkozásaiban. Ezek a jelenségek előzték meg hazánkban a szovjet mintájú „szocialista” rendszer összeomlását és a rendszerváltozást.

Kitekintés

Az 1990-ben - tehát nagyjából éppen a magyarországi könyvkultúra millenniuma táján - bekövetkezett történelmi jelentőségű változás a magyar könyv történetében is új fejezetet nyitott. Az első világháború óta különböző mértékben megnyírbált hazai sajtószabadság mintegy háromnegyed évszázad után, ezúttal vált ismét alkotmányban biztosított szabadságjoggá. A magyar könyvkiadás - a könyvmáglyák, zúzdák, túrések és tiltások nyomasztó évtizedei után - e visszanyert lehetőséggel nyomban élni is kezdett, egymás után jelentek meg a sokáig tiltott és üldözött művek.

A szellemi szabadság visszaállítása jegyében kibontakozó kulturális életet azonban hamarosan beárnyékkolták a nem várt súlyos gazdasági és társadalmi konfliktusok. A korábbi állami kiadói és terjesztői rendszer nagy részének összeomlása nyomán számos kis és közepes kiadóvállalat alakult és sok új könyvkereskedés is létesült. Működésüket és létüket azonban alapjaiban fenyegeti az a nagyméretű és széleskörű életszínvonalbeli visszaesés, amely ezúttal is a könyvet vásárló értelmiségi és középrétegeket sújtotta leginkább. A könyvkiadás állami támogatásának megszűnése mellett - amit a létező alapítványok csak nagyon kis részben tudnak pótolni - a sokszorosára emelkedett könyvárakat megfizetni képtelen fogyasztói réteg összezsugorodása is bénítólag hat a könyvkiadásra és a könyvforgalmazásra.

Azok a kiadók, amelyek a visszaállt piacgazdaságban ismét úgy gondolkodnak, mint másfél századdal korábban a Pesti Napló cikkírója, aki szerint a könyv éppen olyan áru, mint a fogpaszta, megpróbálnak alkalmazkodni az újonnan meggazdagodott rétegek igényeihez. Kiadványaiknál nem a tartalom, hanem ismét a külsőségek dominálnak: a méretek, a feltűnő színek, a képek és a látványosságok, vagyis azok a jellegzetességek, amelyek a könyvben csak szobadísz és státusszimbólumot látók körében mindig a legfontosabbak voltak. Az újabb „díszművek” sokasága mellett az „igényesebbek” számára újra kiadják a múlt század jól bevált „dekoratív” és hossz mértékkel is számottevő sorozatait: Mikszáthot, Jókait és másokat - ismét díszkiadásban. Mindezek mellett természetesen a nagy tömegben eladható bestseller- és ponyvairodalom válogatás nélküli, szinte áttekinthetetlen tömegeit.

Viszont azok a kiadók, akik a piacgazdaság idején a könyvben még mást is látnak, mint csak árut, és akik a magyar írók és tudósok új munkáival, valamint az európai és a világirodalom színvonalas alkotásaival kívánnak kedveskedni a magyar olvasóknak, egyre nehezebb helyzetbe jutnak. Az ilyen művet igénylő olvasók lassan már csak szemlélni járhatnak a könyvesboltokba, de nem vásárolni.

E szomorú, de remélhetőleg csak átmeneti helyzet sötét színeit tovább fokozzák Huxley-től Orwellen keresztül McLuhanig azok a jóslatok és negatív utópiák, amelyek már az egyetemes könyvkultúra jövőjét is megkérdőjelezzik, és egyenesen a Gutenberg-galaxis közeli végét emlegetik. Korunk nagy elektronikus találmányai azonban bizonyára éppen úgy nem tudják majd múzeumba kényszeríteni a nyomtatott könyvet, mint ahogy - az akkori jóslások ellenére - a mozgófilm feltalálása sem okozta a színházi kultúra halálát.

A történelmi megpróbáltatásokban és viharokban oly gazdag, ezerestendős magyarországi könyvkultúra, amely a visszaesések után is mindig képes volt megújulni, azt a reményt keltheti bennünk, hogy a magyar könyv történetének lesznek még fejezetei.